

حکومەتی هەریمی کوردستان- عێراق
وەزارەتی پەروەردە
بەرپێوەبەراییەتی گشتی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

دانانی

لیژنەیەک لە وەزارەتی پەروەردە

بژارکردن و پێداچوونەوەی زانستی
عمر علی شریف- ئاکۆ صابر عثمان

پێداچوونەوەی زمانەوانی
عوبێد خدر فەحوڵا

چاپی ١٤٣٦ کۆچی

٢٧١٥ کوردی

٢٠١٥ زایینی

چاپی دوازدەهەم

سەرپەرشتی زانستی چاپ
عبید خضرفتح الله
سەرپەرشتیاری هونهری چاپ
عوسمان پیرداود
خالد سلیم محمود
نەخشەسازی ناوەرۆک و بەرگ
خالد سلیم محمود

به ناوی خودای بهخشنده و میهره بان

پیشه کی:

ئه م کتیه که میژووی نوی پۆلی یازدهه می وێژیه، به تهواوکه ری زانیاری قوتابیان له قۆناغه کانی پیشوودا داده نری، کهوا پیشتر میژووی کۆن و ئیسلامی پاشان میژووی نوی و هاوچه رخ و میژووی شارستانییه کانیان خویندووه، له م کتیه شدا ویستوومانه پرووداوه کانی جیهانیان بۆ باس بکهین هه ر له دۆزینه وه ی جوگرافیه کان و چاکسازییه کانی ئایینی و سه رده می شۆرش ی فه ره نساه له (۱۷۸۹- ۱۷۹۲ زایینی) به گه شه کردنی ئابووری و کۆمه لایه تیه وه تا ده گاته پیشکه وتنی زانیاری، پاشان باسی بزوتنه وه نه ته وه ییه کانی ئیتالیا و ئه لمانیا و نه مسامان کردووه به پرووداوو پیشهاته کانی مهیدانی کۆمه لایه تی و ئابووربانوه، ههروه ها پرووداوه کانی نیوان ههردوو شه پی یه که م و دووه می جیهانی و پیوه ندیه ده ولته کانی نیوان ئه م دووشه په و پرووداوه کانی پاش شه پی دووه می جیهانمان باس کردووه . بابه ته کانی شمان به شیوه یه ک پیشکه ش کردووه که وه رگرتن و تیگه یشتنیان ئاسان بیّت و به لگه نامه ی میژوویشیان له گه لا دابیّت، له مه ش دا مه به ستمان ئاگادار کردنی قوتابیانی خۆشه ویسته له میژووی نوی و پرووداوه گرنگه کانی .

هیوادارین مامۆستایانی خوشک و برامان هه ر سه رنج و پیشنیاریکیان ده رباره ی کتیه که هیه بۆمان بنێرن تا له پیشخستن و چاکترکردنی کتیه که دا سوودیان لی وه ربگرین . خواش پشتیوانی سه رکه وتنه .

بەندى يەكەم

بەشى يەكەم

دۆزىنەۋە جوگرافىيەكان و چاكسازىيە ئاينىيەكان و سەردەمى شۆرشى فەپەنسى

يەكەم: دۆزىنەۋە جوگرافىيەكان

دۆزىنەۋە جوگرافىيەكان لە كۆتايى سەدەى (۱۵) دەستى پىكرد، كاتىك دەۋلەتە ئەوروپىيەكان تۈانيان سەركەۋتنى گەۋرە لەم بۈارە بەدەست بىنن و كىشۈەرئىكى نوپيان بەناۋى (ئەمەريكا) لە سالى (۱۴۹۲) دۆزىەۋە و گەيشتەنە پىگەى بازىرگانى بەرەۋ ھىندستان لە پىگەى (رأس الرجاء الصالح) سالى (۱۴۹۸)، بەم شىۋە دۆزىنەۋە جوگرافىيەكان لەگەل دەرياۋانە پورتوگالىيەكان لە سالى (۱۴۴۵) دەستى پىكرد و دواتر لە نيۋان ئەم سالىۋ سالى (۱۶۰۰) ھەريەك لە ئىسپانىيەكان و بەرىتانييەكان و فەپەنسىيەكان درىژەيان پىدا.

ھۆكارەكانى سەرھەلدانى دۆزىنەۋە جوگرافىيەكان:

۱-دەركەۋتنى دەۋلەتى نوپى ئەۋروپى (ھۆكارە رامىيارىيەكان):

ژمارەيەكى زۆر دەۋلەتى ئەۋروپى كە تازە دامەزراپوون لە ئەۋروپاي پۆژئاۋا دەركەۋتن ۋەك دەۋلەتەكانى (ئىسپانيا و پورتەگال و ھۆلەندا و بەرىتانيا و فەپەنسا و پووسيا) دواترىش ھەريەك لە دەۋلەتەكانى (دانمارك و سويد و ئىتالىا و ئەلمانىا) دەركەۋت. ئەم دەۋلەتەتەش بە شىۋەيەكى پاستەقىنە بىريان لە بلۆكرەنەۋەى ئايىنى كرىستيانى و فراۋانكرەنى دەسەلاتيان كىردەۋە بە تايىبەتى لەناۋ ئەۋنەتەۋانەى (گەلانەى) كە نوپىۋوون لە دروست بوونيان، بۆيە ئەم دەۋلەتەتە ھەۋلىيان دا بۆ بلۆكرەنەۋەى ئايىن و شارستانىيەكانيان لە ناۋ گەلانى تر.

الإكتشافات الجغرافية الكبرى

دۆزىنه وه جوگرافيه كان

۲-ئارەزووی قازانچ و دەست بەسەرداگرتتى بازىرگانى (ھۆكۈمەت ئابورىيەكان):

ئەوروپىيەكان بىريان لە پىگەيەكى بازىرگانى دەكردەوھ بىانگەيىتتە ھىندستان بى ئەوھى بەو پىگا بازىرگانىيەدا بىروا كە ولاتانى تر لە پۆژھەلات دەستيان بەسەرداگرتبوو، بۆ ئەوھى پىزگارىيان بىت لەو باجانەى دەسەپىنرا بەسەر كەشتى و كاروانە بازىرگانىيەكانيان كە بە ولاتانى پۆژھەلاتدا تىدەپەرى، بەمەش دەولەتە ئەوروپىيەكان بازىرى نوپيان بۆ فروشتى بەروبوومە زىادەكانيان دۆزىيەوھ، ھەرەھا پىگرتن لە دەسەلاتى عوسمانىيەكان، بەسەر پىگە بازىرگانىيەكان كە بە ئاسىيائى بچووك و باشوورى پۆژھەلاتى ئەوروپادا دەپۆشت.

۳-ئەو زانىيارىيە جوگرافىيە دەست ئەوروپىيەكان كەوت:

(ئارەزوو بۆ گەپىدەيى و زىادكردنى زانىيارىيە بازىرگانىيەكان):

بىركردنەوھىەك لای ئەوروپايىيەكان دەر كەوت بۆ ئەجامدانى گەشتە جوگرافىيەكان لە پىناو ئاشنا بوونى زىاتر لە بوارى زانىيارىيە جوگرافىيەكان، ئەمەش دەگەپايەوھ بۆ ھەولەكانى ئەوروپىيەكان بۆ زىاتر شارەزابوون لە بوارى توپىزىنەوھ زانستىيەكان و پىشكەوتنى گەردوونناسى، ھەرەھا پىشكەوتنى پىشەسازى تايبەت بە بوارى دروستكردنى كەشتى و قىبلەنوما و بارووت و (تەقەمەنى) و جولپىنەرى كەشتى كە دەيتوانى زەرىياكان بىپى.

۴-ھۆكۈمەت ئايىنى:

كلپسەى كاسۆلىكى دەيوست دەست بەسەر ئەو ولاتانەدا بگىت كە تازە دۆزىابوونەوھ و سەر بە ئايىنى كرىستيان نەبوون، لەگەل زىادكردنى لايەنگرانى كلپسە، بۆيە لەگەل ھەولەكانى دۆزىنەوھ جوگرافىيەكان قەشە و پەبەنەكانيان دەنارد.

دووهم/ نه نجامی چاكسازييه ئايينييه كان له نه وروپا:

ئايینی کریستیان (مه سیحیهت) پووبه پووی کۆمه لیک پووداو بووه، که بووه هۆی پیویستی نه نجامدانی چاکسازييه ئايینیيه كان له نه وروپاو گه پاندنه وهی ئايینی کریستیان بو بنچینه و په سه نایه تی خۆی ئەم هه ولانه ش پیویستی به گۆرانی بنه په تی هه بوو له کلێسه و دام و دهزگا ئايینی و کارگێرییه كان.

پووداو یکی گرنگیش که له ناو کلێسه ی کاسۆلیکی پووی دا ئه ویش نه وه بوو که پیاوه ئايینیيه کاسۆلیکه كان خۆیان دانیان به پیویستی نه نجامدانی چاکسازييه ئايینیيه كان نا که بگونجی له گه ل بارودۆخی نه و کات، له پیناوی ئەم مه به سه ته ش کۆمه لیک نه نجومه نی ئايینیان به ست، به لام له م هه ولانه یان سه رکه وتوو نه بوون، چونکه برپاره کانیان له سه رووی برپاره کانی پاپا بوو که ده یانویست پادده یه ک بو دسه لات ی بئ سنووری پاپا و نه و هه موو مال و سامانه ی دابنریت که بو کلێسه ده هات، به لام سیسته می پاپه وی توانی زال بیت به سه ر نه و ته نگوچه له مانه دوا ی هاتنه سه ر ته ختی پاپه وی بو پاپا (نیکۆلای پینجه م) له سا لی (۱۷۷۴ز)، ئەم سه رکه وته ی پاپه وی دوو نه نجامی لیکه وته وه :

یه که میان: شکسته یانی نه نجومه نه ئايینیيه كان له چاکسازیکردن دژ به

خرابه کارییه کانی کلێسه .

دووهمیان: لاوازیوونی ده سه لات ی رۆحی کلێسه وایکرد کلێسه سه رکردایه تی

ئايینی له سه رتاسه ری نه وروپای پۆژئاوا له ده ست بدات.

هه لسه وکه وته کانی پیاوانی ئايین و کلێسه ی کاسۆلیکی له سه رووی هه موویانه وه (پاپا) خۆی له دوورکه وته وه له کاروباری ئايینی و بایه خدان به لایه نی دنیا و خۆشی له زه تی و ده رکه وته نی (پاپایه كان) به شیوه ی میره (علمانییه كان) که هه ول ی کۆکردنه وه ی سامان و به هیزکردنی ویلایه ته کانی پاپه وی ده دن و کارکردن بو کۆکردنه وه ی زۆرتین سامان و پاره و به فیرو دانی ئەم پاره و سامانه له دروستکردنی کۆشک و ته لار و کلێسه زیاده پۆیی له جوانکاری و نه خشه سازی و پازاندنه و یان، نه وه بووه هۆی توورپه یی و بیزاری خه لک له نه وروپا دژی پاپا

مارتن لوتھر

و ئیتر وایان لیھات به ئاشکرا ره خنه بگرن له کلێسه (پاپا)، دیارترین ئه و که سانهی که سه رکردایه تی کاری ره خنه و داواکاری چاکسازی له کلێسه و دژایه تی که م وکوپیه کانی پیاوانی ئایینی و کلێسه ده کرد (مارتن لوتھر) بوو، مارتین لوتھر (مارتن لوتھر) له سالی (۱۴۸۳ ز) له ئه لمانیا له دایک بووه و له سالی (۱۵۴۶ ز) کۆچی دوا یی کردووه . له یاسا خویندویه تی و دواتر له ژیا نی زانستی دوور که وتۆته وه و بۆته په به ن له دیریک له سالی (۱۵۰۵ ز) دا داکۆکی (جه ختی) له سه ر ئه وه

ده کرده وه که رزگار بوون به هۆی باوه په وه یه و به ده روازه ی دانا بو پزگار بوونی مرقف و چوونه به هه شت (واتا مرقف له خوا نزیک ده بیته وه به بپروا بوونی په ها به خوا نه ک به و کارانه ی که کلێسه له سه ری ده سه پی نی ت)، لوتھر هیرشی ده کرده سه ر ئه و بۆچوونا نه ی کلێسه که (پاپا) ده توانی ت بپروا نامه ی لیخۆش بوون بو گونا هه کانی مرقف ده ربکات به رامبه ر به خشین بو کلێسه ، ئه م بپروا نامه ش ناسرا ون به (مۆر کردنه کانی لیخۆش بوون)، هه روه ها پایگه یان د که کتیبی پیرو ز واتا (ئینجیل) سه ر چا وه ی سه ره کی ئایینی کریستیانه ، داوا شی کرد پیاوانی کلێسه ده بی ت بکه ونه ژیر ده سه لات ی مه ده نی، هه روه ها پێگه دان به قه شه بو ژنه یان . لوتھر به ر ده وام بوو له بلا و کردنه وه ی بیرو پا کانی تا لایه نگرانی زیاده بوو، ناوی کۆمه له که ی نا په زا کان (پرو ستانت) مه زه به نو ییه که ی له به شی باکووری ئه وروپا ش بلا و بووه ، هه روه ها (ئینجیل) ی وه رگێرا بو سه ر زمان ی ئه لمان ی تا وای لیھات بانگه وازه کانی بو چاک کردنی کلێسه مۆرکیکی نه ته وه یی وه رگرت و بووه هۆی دابه شبوونی کلێسه و مه زه به ی پرو ستانتی سه ری هه لدا .

گرتگترین ئەو ھۆکارانەى كە يارمەتى دەرکەوتنى بزوتنەوہى چاکسازىيەکانى ئايىنىدا:

- ۱- خراپەكارىيەكانى كلىسە: لۆسەر پىيى وابوو كە ناخۆشى و زەحمەتى خەلك بەھۆى سەرنەكەوتنى كلىسەيە لە گەياندىنى پەيامەكەى و بايەخدانى خەلك تەنھا بە پوالەتكارىيەكانى ئايىنە .
- ۲- پۆلى بزوتنەوہ مرقاييەتيەكە لە بلاوكردنەوہى بىرى ئازاد كە ھاندانى خەلك بوو ھىرشكردنە سەر كەموكورتىيەكانى كلىسە لەزۆر بواردا .
- ۳- زۆر لە مىرو فەرمانرەواكانىش ھانى بزوتنەوہى چاكسازى كلىسەيان دەدا بۆ ئەوہى رزگاريان بىت لە دەستتۆرەردانى كلىسە و پاپا لە كاروبارى ئەواندا .
- ۴- ھۆكارى راستەوخۆش لە شۆرشەكەى مارتەن لۆسەر دژى پاپا بۆ (مۆركردنەكانى ليخۆشبوون) دەگەرپتەوہ .

سىيەم- بوژاندنەوہى پووناكبىرى و كارى بۆ سەر وريابوونەوہى رامىارى

لە كۆتايى سەدەى ھەژدەمدا دەولەتەكانى ئەوروپا بە تەواوى پىگەيشتن و ھەريەكەيان دواى ئەو ئاراستە پامىارىيە دەكەوت كە سوودى خۆى تيادا دەبينى . پەيمان بەستەنە كاتىيەكانىش، كە لە نيوانياندا دەبەسترا، ھەر لەسەر بنچىنەى بەرژەوہندى راستەخۆ و سىياسەتى ھاوسەنگىيە نيۆ دەولەتيەكانى ھىزەكانى نيوانيانبوو . لەھەمان كاتدا ئاراستەيەكى كۆمەلايەتى دژ بەوہ ھەبوو كە كاركردنەكەى ھەر بەھىزتر و پتەوتر دەبوو، ئەويش پىبازى بوژانەوہى پووناكبىرى بوو (English ment) كە خۆرئاواى ئەوروپاي گرتبووہو، چونكە ئەم ناوچەيە دەولەتەكانى ترى ئەوروپاي لە پىشكەوتنى سەرمایەدارى و ئابوورىدا بەجى ھىشتبوو . سەرکردايەتيكردنى بۆ دۆزىنەوہ جوگرافىيەكان و دەست بەسەراگرتنى داگيرگەكان (المستعمرات) و فراوانى بازىرگانى دەرەوہيان بووہ ھۆى كەلەكەبوونى سامانىكى بى شوومار و دەرکەوتنى چىنكى نوئى چالاک لە كۆمەلدا، ئەويش چىنى بۆرجوازي (ناوہندى) بوو كە كەوتە ھاندانى بزوتنەوہى پووناكبىرى و كەمتەرخەمى لە

پووناکبیره ئازادىخوازهکان بۆ چه سپاندنى مافى خۆيان له گه‌يشتنيان به‌حوکم و پووخاندنى پڙيمى دهره‌به‌گايه‌تى و پڙيبازه بيرکردنه‌وه‌که‌ى. ميژووناسان وا پراهاتوون، بوژانه‌وه‌ى پووناکبىرى به‌ بزوتنه‌وه‌يه‌کى فه‌ره‌نسى پووت دابنن، به‌لام له‌ راستيدا فه‌ره‌نسييه‌کان سه‌رکرده‌ى ئه‌م بزوتنه‌وه‌يه‌ بوون ئه‌گينا ته‌نيا تاييه‌ت نه‌بوو به‌ فه‌ره‌نساو، (هيۆم و کيبۆن و لۆک) له‌ به‌ريتانيادا، (کانت و شيلر و گيته) له‌ ئه‌لمانيدا به‌شيکن له‌م بزوتنه‌وه‌يه‌ که (فۆلتير و مۆنتسکيو و روسۆ) له‌ فه‌ره‌نسادا نوينه‌راني بوون.

بزوتنه‌وه‌ى بوژانه‌وه‌ى پووناکبىرى به‌ سى نيشانه‌ى تاييه‌ته‌وه‌ ده‌ناسرته‌وه‌

١- جيهانى بوو له‌ رواله‌تدا، و به‌وه‌ى دژايه‌تى ئه‌و بنه‌مايانه‌ى ده‌کرد که سياسه‌تیه‌ده‌ى هه‌ژده‌مى له‌سه‌ر به‌ند بوو، بزوتنه‌وه‌ى ئه‌ده‌بى له‌ده‌وله‌ته‌ ئه‌وروپيه‌ جياجياکاندا دوور بوو له‌ شيوازی ناوچه‌ی ته‌سک.

٢- سيمایه‌کى مرقايه‌تى هه‌بوو ئه‌م بيروباوه‌ره‌ش نه‌ک پيش ئه‌م سه‌ده‌يه‌ نه‌زانراو بوو، به‌لکو له‌م کاته‌دا فراوانتر بوو، خه‌لکى وا ته‌ماشای ئايين و حکومه‌ت و ياساکانيان ده‌کرد که چهند شتيکن له‌به‌ر به‌رژه‌وه‌ندى مرقف دانراون و به‌هاکانيان به‌وه‌وه‌ به‌نده‌.

٣- مۆرکيکى تاييه‌تى ره‌خنه‌و گالته‌جارى توندى پيوه‌ ديار بوو، سه‌رکرده‌کانى ره‌خنه‌يان له‌بارى کۆمه‌لايه‌تى و پاميارى ئه‌و سه‌رده‌مه‌ ده‌گرت و گالته‌يان به‌و خوو نه‌ريتانه‌ ده‌کرد که خه‌لکى به‌ راستيان تيگه‌يشتبوون ولايان پيرۆز بوو، به‌لام له‌گه‌ل گيانى ئه‌و سه‌رده‌مه‌دا نه‌ده‌گونجان، زۆربه‌ى ره‌خنه‌کانيان ئاراسته‌ى کلپسه‌ و حکومه‌ت و خراپه‌کانيان کردبوو.

هەندىك لە رووناكبيره فەرهەنسىيەكان:

تەنيا لە قۇلتىر و مۇنتسكىۆ و رۆسۆ، كەلە سەرکردەكانى ئەم بزووتنەوہيەن دەكۆلینەوہ بۆ ئەوہى لە سرووشتى و كاريگەرى ئەم بزووتنەوہيە بگەين:

قۇلتىر ۱۶۹۴ز- ۱۷۷۸ز:

قۇلتىر لە بەناوبانگترین رووناكبيره فەرهەنسىيەكانە و زۆرترين خوينەرى ھەبووہ . ھەرچەندە بىروباوہرەكانى قوول نەبوون و شتىكى تازەى نەھيئاوہتە جيهانى بىركردنەوہ كەچى كاريگەرترین فاكترەى بە توانا بووہ لە ورياكردنەوہى چينەجياكانى خەلكيدا، ئەويش بەوہى گالتەجارى و پيگەنيناوى و پەخنەى تەزىنەر شيواى تايبەتى ئەو بووہ . گالتەى بە كلېسە و بىروباوہرەكانى كردووہ، پياوہ ئايينەكان و كردەوہكانيانى بە كەم و سووك زانيوہ كاتيگ بينيوپەتى چۆن ھيگۆنۆتەكان (پروٹستانتە فەرهەنسىيەكان) دەچەوسىنرینەوہ . ھيرشى كردۆتە سەر توندپەوى ئايينى، ھەرۆھا پاشايەتى داوہتە بەر گالتەو سووكى . قۇلتىر لە نووسينەكانيدا بەرگرى لە ھەست و شكۆمەندى مرۆف دەكرد، كاتيگ كتيبە بەناوبانگەكەى (**نامەكان دەربارەى ئىنگليز**))ى دانا دادگای بالای پاريس برپايدا ئەم كتيبە لەبەردەم جەماوہردا بسوتينرى، چونكە تيايدا ھيرش دەباتە سەر حكومەتەكەى ئەوكاتەى فەرهەنسا . دەتوانين بلين كە قۇلتىر بە شيوازە گالتەجارپيەكەى لەداشۆرين و شيوہ زمانە روونەكەى و بانگەوازە مرۆفايەتيەكەى توانيوپەتى كاريكى ئاشكرا بكاتە سەر ميژووى سەدەى ھەژدەمين و شۆرشى فەرهەنسا .

مۇنتسكىۆ ۱۶۸۹ز- ۱۷۵۵ز:

مۇنتسكىۆ تويزەرەيكى قوولى ليكۆلینەوہى ياسابوو . كتيبەكەى (**گيانى ياساكان**) (Lesprit deslois) دادەنريت بەباسيكي گشتى لەجۆرى حكومەتەكاندا، بەلام لەدوايدا بوو بە سەرچاوہيەكى گرنگى ئەوانەى بەسياسەتەوہ خەريك بوون، حكومەتى ئەو كاتانەى بەريتانياى لاپەسەند بووہ، بۆيە وای ليھاتووہ داواى جياكردنەوہى دەسەلاتەكان بكات، چونكە يارمەتى ئەوہ دەدات ھەريەكەيان چاودير بيت بەسەر ئەوى تريانەوہ، و وای دەبينى كە ئەوہ باشترين دەستەبەرييە بۆ سەربەستى گەل

و هیمنی و دادپه‌روه‌ری. و خه‌لکی ئاگادار کردۆته‌وه ده‌رباره‌ی گه‌نده‌لی حکومتی فەره‌نسا، چونکه هەر سی ده‌سه‌لاته که له‌ژێر ده‌ستی پاشا دابوو. به‌لام نابیت ئه‌وه‌مان له‌بیر بجیت که له‌بیرکردنه‌وه‌یدا ده‌رباره‌ی جیاکردنه‌وه‌ی هه‌ردوو ده‌سه‌لاتی جیبه‌جی کردن و یاسادانان له‌یه‌کتر له‌به‌ریتانیا‌دا به‌هه‌له‌دا چوو. **رۆسو ۱۷۱۲ ز- ۱۷۷۸ ز:**

جان جاک رۆسو

ژان ژاک رۆسو به‌گه‌وره‌ترین نووسه‌ری سه‌رده‌می خۆی دادنه‌ریت که هه‌ست و نه‌ستی جه‌ماوه‌ری وروژاندوو، ئه‌وه‌ش یامه‌تی داوه بۆ ئه‌وه‌ی بیه‌تیه‌ هیزیکی کاریگه‌ر له‌پووداوه‌کانی سه‌رده‌می خۆی و دوا‌ی خۆیشی، چونکه له‌پاستیدا تیکۆشه‌ریک بووه‌ دژی گه‌لیک له‌و پوه‌تانه‌ی خه‌لکی به‌پاست و پیروزیان زانیوه. کتیه‌که‌ی **(گریبه‌ستی کۆمه‌لایه‌تی)** یاخود **(په‌یمانی کۆمه‌لایه‌تی)** (Contract social) که له‌سالی ۱۷۶۲ز دا ده‌ری کرد، دادنه‌ریت به‌پوخته‌ی بیروپا‌سی و کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی، به‌ناپه‌زاییه‌کی توند دژی حوکمی ژۆردارانه‌ ده‌ست پێ ده‌کات و ده‌لی ((مرو‌ف به‌سه‌ربه‌ستی له‌دایک ده‌بیت، به‌لام له‌هه‌موو شوێنیکدا به‌کو‌ت و زنجیر به‌ستراوه‌ته‌وه)).

وه‌تیایدا داوا‌ی گه‌رانه‌وه‌ بۆ سروشت ده‌کات بۆ رزگاربوون له‌کو‌ت و زنجیره‌ی (شارستانیتی). حکومه‌ت به‌پیی‌ پای ئه‌و له‌دامه‌زانی‌دا قه‌رزاری په‌یمان و گریبه‌ستیکی کۆمه‌لایه‌تییه‌، که پاراستنی خه‌لک مسۆگه‌ر بکات به‌رامبه‌ر به‌مه‌ش خه‌لک واز له‌هه‌ندیک مافی خۆیان به‌هێنن بۆ حکومه‌ت. به‌م جو‌ره‌ حکومه‌تی پاست ئه‌وه‌یه‌ له‌سه‌ر ئاوات و هه‌زی خه‌لک دامه‌زرا بیت، گه‌ل بۆی هه‌یه‌ له‌حکومه‌ته‌که‌ی پاپه‌ریت هه‌رکاتیک که زانی له‌مه‌رجه‌کانی گریبه‌سته‌که‌ په‌شیمان بۆته‌وه‌ یان لایداوه.

له‌گه‌ل ئه‌وه‌ی رۆسو یه‌که‌م که‌س نه‌بووه‌ بیره‌دۆزی گریبه‌ستی کۆمه‌لایه‌تی باسکردبیت، به‌لام یه‌که‌م که‌س بووه‌ مافی شو‌رش و پاپه‌پینی دژی حکومه‌ت داوه، بیروپا‌کانی ده‌نگدانه‌وه‌ی له‌ده‌روونی هاوچه‌رخه‌کانیدا هه‌بووه‌ و کاری کردۆته‌ سه‌ر نه‌وه‌ی داها‌تووش.

ئەنسكلۆپېدىيەكان (الموسوعيون):

لەپاللا ئەو پروناكبيرانەدا، كە كارىگەريان ھەبوو بۇ ھاندان و پېنمايى خەلكى، كۆمەللىك ھەبوون كە ناسرابوون بە (ئەنسكلۆپېدىيەكان) لە سەرۋى ھەموويانەو ھە ديدرو (Diderot) كارى ئەمانە برىتى بوو لە دانانى ئەنسكلۆپېدىيەك (دائره معارف) كە تيايدا جۆرەكانى ھكۈمەتيان ناساندو. پەخنەيان لە پېنمايى ئەو كاتەو كلىسە گرتو، خەلكيان دەربارەي كەم و كورتىيەكانى كۆمەلگەكەيان ھۆشيار كىردۆتەو.

فیزیۆكراتیيەكان (ئابووریناسە سروشتیيەكان):

كۆمەللىكى تر ھەبوون ناسرابوون بە (فیزیۆكراتیيەكان) (Physiocrats) (ئابووریناسە سروشتیيەكان) ئەمانە بېرورای ئابووریناسی بەناویانگ (ئادەم سەم) (Adam Smith) و كتیبەكەي (سامانی نەتەوكان) (Wealth of Nation) كارى تىكرەبوون، (میرابۆ) وتارییژی شۆرش باشتىن نوینەري ئەم كۆمەلە بوو لە فەپەنسادا، ئەوانە گەللىك كتیب و نووسراویان دەربارەي شىكرەنەوي بېرورای ئابووریيەكان داناو، كشتوكاللیان بە تاكە سەرچاوەي سامان زانیو، داوی سەربەستى بازىرگانی نیوان نەتەوكان و لابردنى باجە جۆریەجۆرەكانیان دەكرد و تەنیا باجی زەوییان دەھىشتەو. داویان لە ھكۈمەت دەكرد دەست نەخاتە نیو كاروبارى ئابووریيەو، بەلكو پېویستە وازی لیبېننیت شیوەي سروشتى خۆي وەرېگىت وە كورتەي ئەم بېرورایەيان لە پستە بەناویانگەكەيدا خۆي دەنویننیت (Faire Laissez) (واز لەكاروبار بېنە چۆن دەپوات با بپوات). وایان دادەنا كە ئەم بېرورایانە بۆیان ھەيە سیستەم و خۆشگوزەرانى بۆ كۆمەلە بگەپېننیتەو.

كارىگەري بزوتتەوې پروناكبیری لە فەپەنسادا:

لە شاكارەكانى ئەم بزوتتەوې پروناكبیریە لەفەپەنسادا، وپوژاندنى ھەستى خەلكى و پزگاركردنى بېرو ھۆشیان و ئاگاداركردنەويان بەرامبەر كەموكۆپیەكانى كلىسە و خراپى پېنمايى ھوكم بوو، بۆیە ھىزو توانایانى یەكخست و كەوتنە ھەوللى چاكسازى و داواكردنى سەربەستى و یەكسانیان ھەرچەندە بېننیتە ھۆي شۆرش بەرپاكردن دژى پېنما ھوكمپرانىيەكانیان.

باری فەرەنسا پېش شۆرش:

بەرپابوونی شۆرشى سالى ۱۷۸۹ز لە فەرەنسادا بەتەنیا پوداویکی گرنگی لە میژووی ئەم ولاتە نییه، بەلکو لە هەموو میژووی ئەوروپا و جیهانیشتا ئەویش لەبەر ئەو بیروباوەرانەى لەگەڵ خۆی هێنانى و ئەو جەنگانەى شان بەشانی بەرپابوون و ئەو گیروگرفت و کودەتا پامیاری و کۆمەڵایەتیانەى سەریان هەلدا.

۱- باری پامیاری و کارگیری:

پاشای فەرەنسا دەسەلاتیکی فراوان و بێ سنووری هەبوو، بەلکو خۆی سەرچاوەی هەموو دەسەلاتەکان بوو، هەر ئەو وەزیرەکانی دادەناو و هەر خوۆشی دەبردن، جەنگی هەلەگیرساند و پەیمانی دەبەست و باجی دادەنا چۆنی دەیویست پارەى خەرج دەکرد. مافی دانانی یاساو لابردنیشی هەبوو، دەست کراوە بوو لە کاروباری گەلەکەیدا.

لەتوانایدا بوو فەرمان بدات، بە نامەیهکی مۆرکراو هەرکەسیکی بویت بێ لێپرسینەوه و دادگایکردن بگیریت و بەند بکړیت،

پاشا لەمانە پشتی بە (بیردۆزی مافی خودایی) بەستبوو لە حوکمدا

کۆشکی فرسای

لوئیس یازده

ئەو مافەش تەنھا بۆ بەرژەوێندی تایبەتی
خۆی بەکاری دەهێنا، ولاتیشی دووچاری
چەندین جەنگ کرد کە جگە لەشکست هیچی
تری لێنەکەوتەو، خەرجییەکانی کۆشکی
پاشایەتی سالی ۱۷۸۹ز گەیشته پادەییەکی
ئەوتۆ کە باوەر نەدەکرا لەبەر زۆرییەکی،
تەنانەت بودجە ی گشتی فریای ئەم ھەموو
خەرجییانە نەدەکەوت.

پژیمی کارگێڕیش ھەموو گێرەشیۆینیەکی
حوکمی تیا بەدی دەکرا، لەگەڵ ئەو یەکیتی

پامیارییە پووکەشە ی کە فەپەنسای تیا دەژیا ھەر لەسەردەمی لوئیس چوار دەھەمەو،
کە بالا دەستی پامیاری خانەدانەکانی لەناو برد، کەچی ولات ھەر بەشلۆقی مایەو،
ئەمیش گەلی ھۆی ھەبوو:

**وێکو جوړاو جوړی یاساو رژیم و کیشانە و پیوانە کە ھەرناوچەیکە یاساو نەریتی
تایبەتی خۆی ھەبوو سەرەپای جیاوازی سنووری ناوچەکان، چونکە ئە دابەشکردنەکانی
کارگێڕی دا رەچاوی بەرژەوێندی گەل و سروشتی ولات نەکرابوو، کە بەدوای ئەمەشدا
جیاوازی باج و گومرگ دەھات، باجی گومرگ تەنیا لەسەر بازرگانی دەرەو نەبوو، بەئکو
باجی ناوخیی نیوان ناوچەکانیش ھەبوو کە ئەمەش کۆسپی خستەبەردەم رینگای بازرگانی
ناوخیی ناوچەیکە و ناوچەیکە تر.**

۲- باری ئابووری و دارایی:

باجەکان گەلیک گران بوون و بە شیۆەیکە دادپەرەرانە دابەش نەکرابوون،
زۆریەیان بەسەر چینی زۆریە میللەتدا سەپێنرابوو، باجی خانووبەرە ی چەسپاو
(باجی مولکداری) تەنیا ملی ئەوانی دەگرتەو و خانەدان و پاوە ئایینیەکانی لێ
بەدەریوون، سەرانی بەناو ھەموو دانیشتوانی دەگرتەو کەچی پیاو ئایینیەکان
دیسان لێی بەدەریوون، بەرامبەر پارەیکە کەم کە ناو بەناو دەیاندا بە پاشا،

خانه‌دانه‌کانیش پاره‌یه‌کی که می وایان ده‌دا له‌گه‌ل سامانه‌کانیاندا نه‌ده‌گونجا،
 ئەمه سهره‌پای باجه لاوه‌کییه‌کان وه‌ک باجی خواردنه‌وه‌کان و (باجی خوئی)،
 فه‌ره‌نسییه‌کان زۆر رقیان له باجی خوئی ده‌بووه، چونکه شیوه‌یه‌ک بووه له
 شیوه‌کانی حوکمی زۆرداران، حکومت به‌ره‌می خوئی له چنگی خۆیدا قورخ
 کردبوو هه‌موو که‌سیکی ناچار ده‌کرد هه‌ندیک خوئی به‌نرخیکی دیاریکراو بکریت،
 ئیتر ئەوه‌ی نه‌بییت با سکی خوئی به نانی په‌ق تیر بکات. نرخه‌کش له
 ناوچه‌یه‌که‌وه بۆ ناوچه‌یه‌کی تر جیاواز بوو حکومت راسته‌وخۆ ئەم باجانه‌ی
 نه‌ده‌سه‌ند، به‌لکو به‌کرئ ده‌یدایه هه‌ندی که‌س پاش ئەوه‌ی له‌سهر پاره‌یه‌کی
 دیاریکراو بۆ هه‌ر باجیک له‌هه‌ر ناوچه‌یه‌کدا ریک ده‌که‌وتن و ئەو کاته باج وه‌رگه‌که
 ده‌سه‌لاتیکی زۆری ده‌درایه بۆ کۆکردنه‌وه‌ی و شتیکی ئاساییه که ئەویش هه‌موو
 ریکایه‌کی ده‌گرت به‌ر له پیناو کۆکردنه‌وه‌یاندا و به‌شی زۆری بۆ خوئی وه‌لا‌ده‌نا.

۳- باری کۆمه‌لایه‌تی:

کۆمه‌لگه‌ی فه‌ره‌نسی له سئ چین پیکهاتبوو، (خانه‌دانه‌کان و پیاوه ئاینییه‌کان و
 زۆربه‌ی میلله‌ت)، که زۆربه‌ی میلله‌تیش جوتیاران و چینی بورجوازی (ناوه‌ندی)
 ده‌گرتوه ئەوانه‌ی که دژی چینی خاوه‌ن مافه تاییه‌تییه‌کان بوون، ئەویش له‌به‌ر
 نه‌گونجانی به‌رژه‌وه‌ندییان له‌گه‌لیاندا. ئەو خانه‌دانانه‌ی که ده‌سه‌لاتی سیاسی خۆیان
 له‌سه‌رده‌می ریشیلیو^۱ دۆراندبوو، مافه تاییه‌تییه‌کانی خۆیان هه‌ر پاراستبوو، ئەوانه
 سه‌ره‌رای به‌خشینیان خۆیان له زۆربه‌ی باجه مه‌ده‌نی و ئاینییه‌کان گه‌لیک ماف و
 تاییه‌تی تریشیان هه‌بوو پشتاوپشت بۆیان مابۆوه که ئەوانه‌ش له پاشماوه‌کانی
 چینی ده‌ره‌به‌گایه‌تی بوون، به‌لام پیاوه ئاینییه‌کان هیچ باجیکیان له‌سهر زه‌وی و
 زاره‌کانی کلێسه نه‌ده‌دا که ده‌گه‌یشته نزیکه‌ی پینچ یه‌کی هه‌موو زه‌وی و زاری
 فه‌ره‌نسا، بیجگه له‌و دیاریانه‌ی ناوه‌ناو ده‌یاندا به پاشا، سه‌ره‌رای ئەوه‌ش باجی
 خۆیان له میلله‌ت ده‌سه‌ند وه‌کو باجی ده‌یه‌ک و ژنخوازی و.... هتد، به‌لام زۆربه‌ی

۱ ریشیلیو: وه‌زیری پاشای لویسی سیازده‌هه‌م (۱۶۱۰ز- ۱۶۴۳ز) که چاپوکیکی سیاسی بووه و
 ده‌سه‌لاتی پاشای چه‌سپاندووه و له خانه‌دانه‌کانی داوه.

رشیلیو

چینی ئەم پیاوہ ئاینییانە لە کولەمەرگیدا دەژیان، چونکە گەرەکانیان دەستیان بە سەر سامان و داھاتی کلێسەدا گرتبوو و پێویستیە ئاینییەکانی سەرشانیان جیبەجیی نەدەکرد، بەلکو ھەموو ئەرکیکیان خستبوو سەرشانێ قەشە بچووکەکانەو بەرامبەر کرێیەکی کەم و ئەویتریان لە پابواردن و ئارەزووی خۆیاندا خەرج دەکرد. کەواتە سەیر نییە ئەمانە لە پال زۆربەیی میللەتدا بوەستن کاتیەک راپەرین بۆ داوای مافی خۆیان و داواکردنی یەکسانی لەگەڵ گەرە پیاوہ ئاینییەکاندا بێت.

بەلام چینی زۆربەیی میللەت وەکو وتمان جوتیاران و بۆرژازیەکانی دەگرتەوہ کە بێبەشبوون لە ھەموو مافە تایبەتیەکان، و ئەرکی باجدان و بێگاری (السخرە) و بەزۆر سەربازیان کەوتبوو سەرشان. ئەمان زۆربەیی ھەرە زۆر بوون، و زانیمان چۆن دۆزینەوہ جوگرافیەکان یاریدەیی پێگەیشتنی چینی بۆرژوازی (ناوہندی) داو داکوکیان لە شاکان دەکرد دژی پڕییمی دەرەبەگیەتی. لە راستیدا ئەم چینیە جیاوازی لەگەڵ چینی زۆربەیی میللەتدا، چونکە گەلیکیان بوون بە پارێزەر و پزیشک و نووسەر و مامۆستا، واتا چینیکی پووناکبیرە و ھەست بەباری کۆمەڵایەتی و ئابووری دەکات و دەزانیت لەگەڵ پایە پامیاریەکاندا ناگونجیت و پایە نزمەکەیی خۆی لە چاو خانەدانەکان و پیاوہ ئاینییەکاندا دەبینیت. و بەو جورە کە بەرژەوہندیەکانی دژ بە بەرژەوہندی خاوەن مافە تایبەتیەکان دەوہستا لەگەڵ بەرژەوہندی گشتی یەکی دەگرتەوہ. ئەوہش پالێ پێوہنا بێیتە پێشەوای شۆرش کە ھەلی دەدا بۆ تیکشکاندن پڕییمە کۆنەکە و پێگە خۆشکردن بۆ گەیشتن بە حوکم و بەدەستھێنانی مافە پامیاریەکانی پاش بەدەستھێنانی ھەموو پێداویستیە ئابووریەکانی.

سەرەتاكانى شۆرشى فەرەنسى:

لە پېشەۋە زانىمان ئەو بوۋزانەۋە پروناكېيرىيەى نووسەر و فەيلەسووفە فەرەنسىيەكان سەرکردايەتتيان دەکرد چۆن بەرەنگارى حوكمى رەھا و نايەكسانى و ياساى پاراستنى بازرگانەكان بۆۋە و داۋاي ئازادى تاك و (كۆشكى فئىرسا) لېيۋوردەيى ئايىنى و ئازادى لە كارە ئابوورىيەكاندا دەکرد، خەلكى لەو بەندايەتى و چەوساندنەۋەيەى تيايدا دەژيان ھۆشياركردهۋە و پاى گشتى دژ بەبارى ئەو سەردەمە جۆشدا. گومانى تيا نىيە بينيمان كۆمەلگەيەكى ۋەكو كۆمەلگەى فەرەنسى دواكەوتوو لە بارى كۆمەلەيەتيدا، بەلام ھەست كردو بەدواكەوتوويەكەى و ھۆكارەكانى، ئازاۋەو سەرگەردانى باليان بە سەردا كېشاپوو. لە راستيدا ناپەزايى گشت خەلكى گرەتبۆۋە و ئارەزوويەكى لە رادە بەدەر پالى پيۋەدەنان بۆ خۆپزگار كردن لە رژيمەكەيان، بەلام چاۋەپوانى ھەليكى لەباريان دەکرد.

قه‌یرانی دارایی و کۆبوونه‌وه‌ی ئەنجومه‌نی چینه‌کانی میله‌ت:

لویسی چواردده‌هه‌م دواپاشای به‌هیزی بنه‌مال‌ه‌ی بۆربۆن بوو که فه‌ره‌نسا به‌ خۆیه‌وه‌ بینی، له‌گه‌ڵ ئەو هه‌موو هه‌یزو شان شکۆیه‌ی فه‌ره‌نسا له‌سه‌رده‌می لویسدا تیایدا ده‌ژیا، که‌چی له‌پاش خۆی گه‌لیک کیشه‌ی وای به‌جی هه‌شت وڵات به‌ده‌ستیانه‌وه‌ ده‌ینالاند. بۆ نمونه‌ چه‌وساندنه‌وه‌ی (هه‌یگۆنۆت) ژماره‌یه‌کی زۆریانی ناچارکرد وڵات به‌جیهێڵن، جا ئەگه‌ر زانیمان ئەمانه‌ له‌ ئەندامه‌ گورج و گۆله‌کانی به‌ره‌مه‌یه‌یان بوون و به‌شیکی زۆری سامانیان له‌ ده‌ست دا‌بوو، ئەوکاته‌ ده‌توانین ئەم زیانه‌ گه‌وره‌یه‌ی له‌ ئەنجامی ئەم کاره‌ له‌ فه‌ره‌نسادا که‌وت ده‌ست نیشان بکه‌ین، هه‌روه‌ها ئەو جه‌نگه‌ زۆرانه‌ی له‌ دوا‌وای حوکه‌مه‌که‌یدا به‌ریای کرد، وڵاتی زۆر بێ هه‌یزکردو توانای لێ بری به‌تایبه‌تی له‌ باری ئابووریدا تا لویس خۆی ناچار بوو له‌سالی (١٧١٣ن) دا به‌ په‌یمانی ئەتراخت^٢ پازی بیه‌ت که‌ زۆر له‌ پایه‌ی فه‌ره‌نسای له‌ چاو ده‌وله‌ته‌ گه‌وره‌کاندا هه‌ینایه‌ خوار.

ئەوه‌ی زیاتر بێ هه‌یزی کرد و به‌ره‌و پوو‌خاندنی برد، لویسی پانزه‌یه‌می جێنیشینی بوو، که‌ هه‌یچ هه‌ولێ چاکسازی نه‌ دا، به‌لکو که‌وته‌ پابواردن و ژیا‌نی که‌یف و خۆشی و، کاروباری ده‌وله‌تی بۆ ده‌ست و پێوه‌نده‌کانی له‌ خانه‌دانه‌کان و وازله‌یه‌ینابوو، ئەوانه‌ی هه‌یچ به‌ته‌نگ کاروباری وڵاته‌وه‌ نه‌ده‌هاتن بیه‌جگه‌ له‌ مسو‌گه‌رکردنی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانیان و پارێزگاری مافه‌ تایبه‌تییه‌کانیان نه‌یه‌ت، بۆیه‌ فه‌ره‌نسا له‌ ئەنجامی شه‌ری حه‌وت سا‌له‌ (١٧٥٦-١٧٦٣) ئەو مو‌لکانه‌ی له‌ هه‌ند و جیهانی نو‌یدا مابوون دۆراندی و بووه‌ هۆی که‌مبوونه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی له‌ سیاسه‌تی ده‌ره‌وه‌ و باری دارایی به‌ره‌و خراپتر و تیکچوون ده‌چوو.

^٢ په‌یمانی ئەتراخت: له‌ ئەنجامی ئەو جه‌نگه‌دا به‌سترا که‌ له‌سه‌ر ته‌ختی ئیسپانیا له‌نیوان فه‌ره‌نسا و نه‌مسا به‌ریابوو، فه‌ره‌نسا به‌شیکی له‌ مو‌لکه‌کانی له‌ ئەمه‌ریکا دۆراند.

لویسی شازدهیهه:

لویسی شازدهیهه

کاتیک سالی ۱۷۷۴ زاینی پاشایه تی که و ته دهست لویسی شازدهیهه، بارودوخه که ناله بارتیر بوو، بارودوخه کان نیشانه ی ویرانییه کی ته و او یان پیوه دیار بوو، ئه گهر به هوشمندی و لیزانی ئاره زوویه کی راسته قینانه ی چاکسازی نه بیئت. لویس ئاره زووی هه بوو له چاکسازی ولاته که ی و پزگار کردنی له و کاره ساتانه ی که خهریک بوون پوویه پووی دهبنه وه، به لام باری ده و روبه ری خو ی پی هه لئه ده سه نگینرا و نهیده زانی چ ریگه که بگریئت بو ئه و چاکسازییه پیوستانه، و نابیئت

کارتی کردنی دهست و پیوه ند و کوشکمان له بیر بچیئت که به رهه لستیان لیده کرد له و چاکسازییه نه ی دهویست پیی هه لسیئت، به تاییه تی کاتی زانیمان خو ی گه لیک پاراو بی ده سه لات بووه و له سه ر رایه ک جیگیر نه ده بوو، جله وی به دهست ماری نه نتوانیئت ژنه نه مساویه که بووه. ماری به ئامانجی پهیدا کردنی خزمایه تی ژن و ژنخوازی نیوان هه ردوو خیزانی بۆربۆن و هبسبۆرگ شووی به لویس کرد، ئه و جوړه ژنخوازی و شوو کردنه یه که ئامانجه که ی ته نها به هیژ کردن و پته و کردنی رایه لی په یوه ندییه رامیاریه کانه، به لام گه لی فه په نسا به چاویکی پق و کینه ته ماشای شاژنی ده کرد، چونکه رقیشی له بنه ماله ی هبسبۆرگ بوو، ماری به پیچه وانه ی میرده که یه وه به هیژ بوو، توانا و زیره کیه کی بی هاوتای هه بوو، به لام له هه لسوکه وتیدا رقاوی و سه رکیش بووه، شاره زای نه ریت و خو و په وشتی فه په نسییه کان نه بووه، نه یتوانی له ناخ و دهروونی گه لی فه په نسا پیدا ویستییه کانی له پووی چاکسازییه بگات. ههستی به هه لویستی راسته قینه ی میرده که ی نه ده کرد، هه ره له سه ر دهست بلاوی و پابواردنی خو ی به رده وام بوو له گه ل ئه و نابوو تییه زهقه ی دارایی که ده ولت تی که و تبوو.

ئەنجومەنى نىشتەمانى

لويىسى شازدەھەم ھەوللى دا ئەو تەنگرە (قەيرانە) دارايىيە لە رېگەي سەپاندنى باجى زياترەو چارەسەر بىكات، بۆيە بانگەيشتى ئەنجومەنى چىنەكانى مىللەتى كىرد بۆ كۆبونەو كە پىكەتەتەون لە پياوانى كەنيسەو خانەدانەكان و زۆربەي مىللەت لەوئى ئارەزووى خۆي پيشان دا بە سەپاندنى باج بەسەر چىنى زۆربەي مىللەت و پاشان دوو چىنەكەي تىرىش (پياوانى ئايىنى و خانەدانەكان)، بەلام ئەوان رېگەي دەنگدانىيان بەكارهئنا بەپىي ئەو بنەمايەي كە ھەر چىنىك مافى دەنگىكى ھەيە، لە ئەنجامدا توانىيان وابكەن كەوا باج بەسەرياندا نەسەپىنرەيت، بۆيە ناكۆكى دروست بوو لەسەر چۆنىتى گۆرپىنى سىستەمى دەنگدان كە بەشۆيەك بىت ھەر نوينەرەي دەنگىكى ھەبى و ھەرسى چىنىش لەيەك ھۆلاكو ببەو، داخووزيەكانى چىنى زۆربەي مىللەت وەلام نەدرانەو، ھەربۆيە ئەوانىش كۆبونەو ھەيەكى تايبەت بە خۆيان بەست و ناويان لەخۆيان نا (ئەنجومەنى نىشتەمانى) لەسەر بنچىنەي ئەو ھەي نوينەرى ۹۶٪ ھەموو ئەندامانى مىللەتن و ھەر كەسەي كىش لە نوينەرانى ھەردو چىنەكەي تر بەھاتنايە پالايان، ئەوا پيشوازيان لى دەكرىن، پاشان سويندىيان خوارى و ئەو ھەييان راگەيانىد كە بلالو ھەي لى ناكەن تا دەستورەي بۆ فەھەنسا دادەنرى، لە ئەنجامى ئەمەشدا بەشەي كە نوينەرانى پياوانى ئايىنى و خانەدانەكان ھاتنە پالا ئەنجومەنەكە، بۆيە پاشا ناچار بوو بەفەرمى دان بە ئەنجومەنى نىشتەمانى دابىي، بەلام سوور بوو لەسەر ئەو ھەي ھەل بەدەست بىنەيت و كاروبار بە ھۆي ھىزەو بەگەپىنەتەو شۆينى خۆي. لەو ھەيەشدا دەست و پىو ھەندەكان و لەسەر ھەمويانەو شازن ھانىيانى دەدا، ئەنجومەنىش بەردەوام كۆدەبۆو پاش ئەو ھەي زانى سەربازەكان لە پارىس و فرساي خەريكى گەلەكۆمەكىن.

نىشتەمانپەرەكان لە ھەلسوگەوتى پاشا ترسان و كاتىك داوايان لىكرد سەربازەكان لە پارىس دووربختەو داوايەكەيانى پەتكرەو و خىرا (نىكەرى) لە كارخست و يەكەك لە لايەنگرانى خۆي لە شۆينى دانا، ئەو ھەي بوو ھۆي ھەلچوونى راى گشتى و وتارىيەزەكان لەسەر ھەمويانەو (مارا و ديمۆلان) بە وتارە ئاگرينەكانىيان جەماو ھەريان دەپوورئاند و ھانىيان دەدان بۆ شۆپشكرىن و لە ئەنجامدا ھىرشىيان برە سەر بنكەي (ئەنفليد) و چى چەكەي تىدادبوو دەستيان بەسەرداگرت.

کەوتنی باستیل:

لە چواردەى گەلاوێژدا جەماوەر پوویان
لە قەڵای باستیل کرد کە بە هەڵە وایان
دەزانی کۆگای چەکە، پاش پێکدادانیکی
گەرم فەرماندەى قەڵاکە و سەربازەکان خۆیان
بە دەستە وەدا شۆرشگێڕەکان خۆیان کوتایە
ناوی و هەموو بەندکراوەکانیان ئازادکرد و
بە پاچ و بێڵەکانیان کەوتنە دیوارەکانی
کە بە نیشانەى زۆرداری و ستەمیان دانابوو.
پووخانی باستیل لە بارى سەربازییە و
گرنگ نەبوو، بەڵکو گرنگە پامیاریەکەى
زۆر گەورەتر بوو، چونکە پاش پووخاندنى
هەلچوونیکى گشتى پاريسى گرتە وە

و شۆرشگێڕان حکومەتییان پێکھێنا بۆ پاراستنى ئاسایش و لەشکرێکیان
لە خۆبەختەران (المتطوعين) دروست کرد کە بە (پاسەوانى نیشتمانى)
ناسرابوو، (لاقاییت) یان بۆ سەرۆکایەتى کردنى هەلبژارد، بەمەش پاريس
کەوتە ژێر دەسەڵاتى شۆرشگێڕانە وە. گیانى شۆرش بەهەموو لایەکی فەرەنسادا
بڵا بوو و خەڵک لە هەریە جیا جیاکاندا هێرشیان دەبردە سەر قەڵاو کۆشكى
خانەدانەکان و ئەو تۆمارنامانەیان دەسووتاند کە مافى خانەدانە دەرەبەگەکانى
تێدا چەسپێنرا بوو، ژمارەیهكى زۆر لەوانە رایان کردە ولاتانى دەوروپشت.
پاشا ناچار بوو دان بەو بارە نوێیەدا بنێت، هەروەها بەرلە پووداوەکانى باستیل
فەرمانى بە هیژەکانیدا لە پاريس بکشێنە وە (نیکەر)ى گەرانده وە شوینی خۆى
دانى بە حکومەتى شۆرشگێڕاندا ناو بریاریدا بە دانانى لاقاییت بەسەرکردهى
پاسەوانى نیشتمانى.

کردهوهکانی نهنجومهنی نیشتمانی:

پاش پووخاندنی باستیل، نهنجومهنی نیشتمانی به تهواوی به هیژبوو، دهستی بهو کارانه کرد که برپاری دابوو پیی ههلسی له پیناو سوودی گهلی فهره نسیدا، وه له کۆبوونهوهی (۴ی ئاب ۱۷۸۹ز) دا (مافه تاییه تییهکانی خانه دانهکانی نه هیشت و له گه لا هه موو ئه و ئه رکانه ی که پابه ندبوون به پژی می دهره به گایه تییه وه و جیاوازی نیوانی چینه کانی شی سهریه وه، هه روه ها به ندایه تی لابر د و یه کسان ی له نیو خه لکیدا له کاری مه ده نی و سه ربازییدا ئاشکرا کرد) به لام به شیکی زور له خانه دانه کان له سه رووی هه موویانه وه (کۆنت ئه رتوا) ی برای پاشا، فهره نسای به ره و سنووری باکووری خوره ه لات به جیهیشت وه کو ناره زاییه ک به رامبه ر ئه و کرده وانه و له پاشاندا به (کۆچکه ران) ناسران و له ویوه ده ستیان کرد به پیلانگی پری دژی شوپش و پاشایهکانی ئه وروپایان لی هانده دا. پاش ئه وه به چه ند پوژیک نهنجومه ن گه لاله نامه ی (مافهکانی مرؤف) ی ئاشکرا کرد، که له دهقهکانیدا ئازادی خه لکی تیایدا هاتوو ه سه ره رای یه کسانیان له مافه کان و ئه رکهکاندا و هیچ که سیکیش له وی تر پله ی زیاتر نییه مه گه ر ئه وه ی که به رژه وهندی گشتی پیویستی دهکات، هه روه ها مافه سه روه تییهکانی مرؤفی تیایدا هاتوو ه.

هه ئویستی پاشا به رامبه ر نهنجومه ن:

پاش ئاشکراکردنی مافهکانی مرؤف، پاشا که وته ترس و له رز و هه رگیز پازی نه بوو دانی پیدای بنیت و به لای ده ست و پیوهنده کانیه وه زور نه نگ بوو که بیروباوه ری شوپش ئاوا سه رکه وی که دوزمنی ئه وانه، پاشا داوی هیزی ئوردوگای فلانده ری پشتگیری کرد بو ئه وه ی خوی له پالیدا بپاریزیت، به لام هاتنی ئه م تیپه کیشهکانی زیاتر کرد، چونکه له کاتی کدا گه ل له پاريسدا به ده ست برسیه تییه وه دهینالاند، هه والی ئه و میواندارییه ی له فرسای دا بو ئه و سه ربازانه کرا بلاو بووه که له په ری تییر و ته سه لی و ده ست بلاویدا بوو، هه لچوونه خه لکی به هیژتر بوو و، پۆل پۆل ژنان که دار (خوترمه) یان به دهسته وه بوو، تۆپیان پاده کیشا پیاوه

چه كداره كانيش له پشتيانه وه بوون له پاریسه وه به ره و فرسای ده چوون و داوی نانیان ده كرد و توانیان خوځیان بگه یه ننه كوڅكی پاشاوه، به لام گه یشتنی لاقاییت له گه ل به شېك له پاسه وانی نیشتمانیدا نه یه یشت شوږشگړپان و پاشا پووبه پووی یه كتر بېنه وه، لویس برپاریدا بو هیمن كړدنه وه و دلنه وایی جه ماوهری راپه پړیوو خووی و خیزانه كهی بچنه پاریس و برپار له سهر گه لاله نامه ی مافه كانی مروځ بدات. نه نجومه نی نیشتمانی له نه نجامی گواستنه وه ی پاشا چووه پاریس و له كوږوونه وه كانیدا به رده وام بوو، كه وته ناماده كړدنی ده ستوور و له و ماوهریه دا گه لېك كړده وه ی نه نجام دا كه گرنگییه كه ی له ده ستوور خووی كه متر نه بوو، پیشتتر ناماژه یان به هه لوه شان ه وه ی مافه تاییه تییه كان و ئاشكرا كړدنی مافه كانی مروځ كرد، له و كار ه گرنگانه ی نه نجومه ن هینایه دی (هه لوه شان ه وه ی دابه شكردنی به پړپوه به رایه تی كونی ولات بوو و دابه شی كرد بو (۸۳) هه ریم كه تا راده یه ك پووبه ره كانیان له یه كه وه نزیك بوون، له سهر هه ر به شېك ناوی دیارترین پواله تی سرووشتی له پووبار و چیا لینا. بو هه ر هه ریمك نه نجومه نیكي به پړپوه بردنی پېك هینا كه له خه لكی هه ریمه كه وه هه لبرژردران بو نه وه ی سهر په رشتی كاروباره كانی ناوځوی بكات) و تا ئیستاش نه و دابه شكردنه كاری پیده كړیت.

هه روه ها نه نجومه ن پړیمكی دادوهری نویی ناماده كړدو ده ستی كرد به دانانی نه و یاسایانه ی كه له گه لا پره نسپه نوییه كاندا ده گونجا.

كاتېك نه نجومه ن پړیمی دارایی كوون و پاشكووی باجه كانی لابرډ خووی له كورت هینانیكي داراییدا بینیه وه و نه وه ش ناچاری كرد مولكه كانی كلیسسه بخاته ژیر ده سه لاتی میلله ته وه و بو نه مه ش (ده ستووری مه دهنی پیاوه ئاینیه كان) ی دانا، تیایدا پیاوه ئاینیه كانی به فرمانبهری حكومت داناو به هه لبرژاردن داده نرین و مووچه ی دیاریكراویان بو دانرا، هه روه ها ده ستی گرت به سهر زهوی و زاره كانی كلیسسه دا و به وه ش په یوه ندی نیوان پاپاو كلیسسه ی فیه نسپی پچراند.

هه ئهاتنى پاشا و دهست به سهر كردنى:

كرده وه كانى ئه نجومه نى نيشتمانى له چاو پاشا و دهست و پيوه نده كانيدا زياده پويى به تاييه تى ئه وانه ي پيوه نديان به مولكه كانى كلّيسه و پياوه ئاييينه كانه وه هه بوو، وا له (لويس) زانرابوو كه خاوه ن هه ستىكى ئاييينى به هيزبوو، بويه برپاريدا ولات به جئ بهيلىت.

له 21ى حوزهيرانى 1791ز خوى و ژن و منداله كانى به خوگوردراوى، كو شكه كه يان به جيئيشت و به گاليسكه يه ك به ره و سنوورى خو ره لات دهرچوون، به لام هه رزوو له سهر سنوور له شارى قارين (Vareene) ئاشكرا بوون له نيوان هه را و هاوارى سو كايه تى پيكردنو قي زليكرنه وه وه گه رانديانه وه بو پاريس. پاكردنه كه ي پاشا كاريكى خراپى بو سهر پاى گشتى له دهرچوونى هه بوو پاشاى به رامبه ر گهل و خيانه تكاريه تى بو مه سه له كه ي و گه ليك خو پيشانندان پوويدا و جه ماوهر داواى لابردينى پاشا و پاگه ياندى كو ماريان ده كرد، به لام ئه نجومه ن كه زوريه ي ئه ندامه كانى (پاشاويسته ده ستوورييه كان) بوون، هه وليدا بيانوو بو پاكردنه كه ي بدوزيته وه و كاره كانى وه ستاند تا له ئاماده كردنى ده ستوور ده بيته وه و ئه وسا پاشا سويىدى دلسوزى بو بخوات.

ده ستوورى يه كه م (ده ستوورى 1791ز):

ئه نجومه ن له دوا دواى ئه يلولى 1791زدا، له دانانى ده ستوور به شيوه ي كو تايى بووه و پاشا برپارى له سهر داو سويىدى خوارد پاريزگارى بكات، ئه م ده ستووره له سهر بنچينه ي جيا كردنه وه ي ده سه لاته كان دانرابوو ده سه لاتى جي به جئ كردنى دا به پاشا له گه ل مافى سه ركردايه تى سوپاو هه لبراردنى وه زي ره كانيشى، به لام نه ك له ئه ندامانى ده سه لاتداريه تى ياسادانان بن، پاشا (مافى ره تگردنه وه ي) ديارى كراوى (Veto) هه بوو. به لام ده سه لاتى ياسادانان درا به ئه نجومه نيك ناسرا به (ئه نجومه نى ياسادان) ئه ندامه كانى به دوو پله هه لبري زدران به پيى چه ند مه رجيكى تاييه تى.

له ئه نجامى ئه وه دا ئه نجومه ن ئاشكراى كرد كه كو تايى به ئه ركى سه رشانى هي ناوه و ئه ندامه كانى برپارياندا له پي ناوى به رژه وه ندى گشتى بو ئه وه ي له خو بورديان سه لمينن، كه بو هيچ يه كيكيان نيه له ئه نجومه نى ياسادانانى داها توودا به ئه ندام هه لبري زدرىت و خه لكى وايان زانى شو رش كو تايى پي هات.

ئەنجومەنى ياسادانان

ئەنجومەنى ياسادانان لە يەككى تشرینی يەكەمى سالى (۱۷۹۱ز)دا بەسترا و لەگەڵ ئەنجومەنى نىشتمانیدا جياواز بوو بەوەى ئەندامەکانى لاو بوون و زیاتر لە نیوہیان لە سى سال تینەپەپىبوون، ئەمەش واى لیکرد زیاتر لەوەى پىشوو گورجترو خوین گەرمتر بێت. ئەركى سەرشانە ئەم ئەنجومەنە تەنها جیبەجی کردنى فەرمانەکانى دەستوور و پاراستنى کردەوہکانى ئەنجومەنى نىشتمانى بوو. ئەندامانى ئەنجومەنەكە بەسەر دوو پارتى سەرەکیدا دابەش بووبوون ئەوانیش: **پارتى راسترەوى میانرەو (معتدل)** و **پارتى چەپرەوى شۆرشگێر**. پارتى يەكەم لە ئەندامانى پاشاویستەکان پیکهاتبوو، ئەوانەى پشتگیری پاشایەتیەكى پابەند بە دەستووریاں دەکرد، بەلام دووہمیان لە شۆرشگێران و کۆمارییەکان پیکهاتبوو کە دەیانویست پاشاییەتى نەمىنیت و رژیمی کۆمارى ئاشکرا بکړیت و بەچى نرخیک بێت ئەندامەکانى شۆرش بپاريزریت کە بەناوبانگترینیان **یەعقوبییەکان^۲ و گیرۆندییەکان^۳** بوون. تووژیکى سییەم هەبوو کە هیچ رایەكى ئاشکرای نەبوو هەلپەرسى بوون، لە ئەنجومەنەكەدا دەچوو پالا ئەو پارتەى بەهیزترەو دەتوانین بە **(پارتى مام ناوەندى)** ناو بنیین.

ئەو کیشانەى ئەنجومەنى ياسادانان تووشى هات:

ئەنجومەن خۆى بەرامبەر گەلیک گىروگرفتى قورس بینیهوہ کە بۆ نمونە بارى ناخۆش هەر شلۆق بوو بە تايبەتى ئەوەى پەيوەندى هەبوو بەپاشا و هەلوێستى گومان لیکراوى پیاوہ ئاینییەکان لە شۆرش لە دەرەوہ کۆچەرەان هەر خەرىكى ئەوہ بوون پاشاکانى ئەوروپا لە شۆرش هان بدەن بە ئومىدى

۲ یەعقوبییەکان: ئەم کۆمەلە لەسەردەمى ئەنجومەنى نىشتمانى لەبەشیک لە نوینەرانی هەرىمى بریتانى پیکهات و کاتیک ئەنجومەن گویزرایەوہ پاریس ئەندامەکان دىرىكى یەعقوبییەکانیان کردە شوینی نىشتەجى بونیاں و بەوہوہ ناوئران و پایەى ئەم پارتییە گەورەبوو و زۆر لەرۆلەکانى میلیت چوونە پالى و گەلیک لقی لە لاکانى فەرەنسادا دامەزراند.

۳ گیرۆندییەکان: بەم ناوہوہ ناسراون بە گوێرەى هەرىمى گیرۆند، چونکە زۆر بەى

سەرۆکەکانیان نوینەرى ئەم هەرىمە بوون.

گه پانه وهی دهسه لات و مافه تاییه تییه کانیاں و له کاتیڅدا دهوله تانی ئه وروپا پاشاو میری زۆردار و کۆنه په رست حوکمی دهکردن. ئه وانهی له ترسو دلّه پاوکی دابوون که کله و بلیسهی شوپش ولاته کانیاں بگریته وه و له ههله دهگه پان له شوپش و بیروباوه رهکانی بدهن. کاتیڅ (لیوپۆلد)ی برای شارژن ماری ئه توانیت هاته سهر تهختی نه مسا له سالی ۱۷۹۰ز، خوشکه کهی په نای بۆ برد تا خووی و میرده کهی له ترسی شوپش پزگار بکات، ههروه ها بیروباوه رهکانی شوپش ورده ورده له زهوییه نزمهکانی نه مسا کاری خووی دهکرد، نه مسا ههستی کرد که پیویسته بۆ ئه وه کاربکات که شوپش له ناستی خویدا رابگریت.

کاتی دهنگوباسی گرتنی لويس و ئەندامانی خیزانه کهی بیست کاتی ویستیاں ههلبین گه یشته ئیمپراتۆر (لیوپۆلد) زۆر بیزار بوو به هاویهش له گهله پاشای پروسیادا، گه لیک هه پشهی دهکرد گرنگرینیاں بلاقراوهی (پلنیتز) (Plinitz) له ئابی ۱۷۹۱زدا بوو تیایدا ئاشکرایان کرد که بهرژه وندی پاشاکانی ئه وروپا له وه دایه دوو دل نه بن له گه پانه وهی پاشای فه پهنسا بۆ دهسه لاتداریتی ئهم هه ره شانهش دهنگدانه وهیه کی به هیزی له فه پهنسادا هه بوو هه لچوونی پای گشتی توندتر کرد، چونکه ئه وهی به دهست خستنه ناو کاروباره تاییه تییهکانی دهزانی.

به شداریکردن له جهنگهکانی دهره وه:

ئه نجوومه ن کاتی بینی چاری نییه و دهبی له جهنگ به شداری بکات، بۆیه برپاری دا ههر کۆچکه ریڅ نه گه پیته وه بۆ ولاته کهی ناپاکه و دهست به سهر مولکهکانیدا دهگریت، ههر که سیڅ له پیاوه ئاینییهکان سویندی ملکه چی بۆ دهستووری مهدهنی نه خوات له ولات دوور دهخریته وه.

پاشا ناچار بوو له (۲۰) نیسان ۱۷۹۲زدا، جهنگ دژی نه مسا رابگهینئ و (لافاییت)ی کرده سهر کردهی گشتی سوپاکانی فه پهنسا و پاشاش جهنگی دهویست به ئومیدی پزگار بوون له شوپش و گیرانه وهی دهسه لاتداریه تییه کهی. کاتیڅ پرووسیا پالی دایه پال نه مسا (برونسویگ) سهر کردهی گشتی پرووسیا بوو به سهرۆکی گشتی سوپا هاویه شهکان که کۆببوونه وه بۆ هیژشکردنه سهر فه پهنسا. له دهست پیکردنی

جەنگدا فەپەنسىيەكان ھەندى شىكىستىيان بەخۇيانەو ەدى، بەلام كاتىك لەپارىسدا ھەپەشەكەى بېرۇنسويك لەگەلى فەپەنسى (۲۵ى گەلاوېژ) بلاوبوۋە كە دەيەوئەت ھەموو نىشانەكانى شۇرپ لەناو بەرئەت و پارىس وئران بىكات ئەگەر پاشايان يەكك لە ئەندامانى خىزانەكەى بە ئازار بگەيەنن. خەلكى وايان زانى پاشا دەستى لەگەل دوزمەكاندايە و پىلانە جەنگيەكانيان بۇ ئاشكرا دەكات. وا پىكەوت لەم كاتەدا وەفدىكى پاسەوانى نىشتەمانى لەمرسىلياو ەگەشتە پارىس و سروودى مارسليزيان دەوت كە ئەفسەر (رۇجىيە دى لىل Rouget de Lisile) دايىابوو، خەلكى بەتەواوى گر و كلىپەى سەند و شۇرپىگىرەكان ھەليان بەدەست ھىناو سەركردايەتى خۇپىشانەكانىكى گەورەيان كرد و ھىرشيان بىردە سەر كۆشكى تۆلىرى و دەورى پاشاياندا ئەوئەش خۇى خىزانەكەى پەنايان بىردە بەر ئەنجوومەن. خۇپىشانەكەكان داواى پىويستى لابرەنى پاشايان كرد، بەلام ئەنجوومەن ئەو كارەى وەستەند تا ئەنجوومەنىكى نىشتەمانى تازە پىكدەت و ئەوئەش بەناوى (كۆنگرەى نىشتەمانى) ناسرا، بۇ تىپوانىن لە مانەو ەى پاشايەتى يان لابرەنى. لافاييت ھەولدا بەرھەلستى بىرپارەكەى ئەنجوومەن بىكا بۇ پىزگاركرەنى پاشا، بەلام سووپاكەى مىلى بۇ نەداو ناچار رايكرە و كاتىك سووپاكەى دوزمەنان چوونە ھەريمى (لۆرىن) و گەماروۋى قىردۇن (Verdun) ياندا، گرۇتىنى گەلى فەپەنسا بۇ دوورخستەنەو ەى مەترسى لەسەر ولات زياترەوو و دەستەيەكى جىبەجى كرەن بۇ بەرپو ەبرەنى ولات بەسەرۇكاىەتى دانتۇن پىككەت و شارەوانى (پارىس)ى كىردە نىشتەجى خۇى پاش دەركرەنى ئەندامانى ئەنجومەنى شارەوانى تىايدا و ناسرا بە (كۆمۇن).

ھەموو دەسەلاتداريەكانى ولاتى كەوتە دەست، ھەروەھا لىژنەيەكى تاييەتى بەسەرۇكاىەتى (مارا) بۇ چاودىرى دوزمەنانى شۇرپ پىككەئنا و ژمارەيەكى زورى لى خستەنە بەندىخانەكانەو ە.

كاتىك دەنگوباسى كەوتنى قىردۇن گەشت و دوزمەنان گەشتەنە دەورەيى پارىس، ژمارەيەك لە بەندكرەو ەكان نىردران بۇ مەقسەلە (مىل پەپاندن) و بەشىكى تىرشيان بە بىانووى پشتىگرى دوزمەنانەو لە بەندىخانەكاندا كورران.

بەلام ديمۆرييه كه له سهرکردايه تيدا شويني لاقاييتى گرتەوه توانى پيگهه گهپانه وه له سوپاكانى (برونسويك) بگريت ئه وىش به خوپاگرتن له بهرزاييهكانى قالمى (Valmy) و سووپاي پروسى ناچار كيشايه وه، وه له بهر ئه وهى له م كاته دا پرووسيا خهريكى كيشهى پوله نده بوو له گهه پروسيدا، بويه هه ر دوولايان له سهر شه ر پاگرتن پيگهه وتن و به شيويه كه كاتى مه ترسى له سهر فه رنه سا لاچوو، ئه نجوومه نى ياسا دانان پوژى گه يشتنى ده نگوباسى سهر كه وتنه كانى ديمۆرييه، كاره كانى ته واو بوو.

كۆنگره ي نيشتمانى

كۆنگره ي نيشتمانى له زۆرترين ئەندامه ديار و به رزه كانى دوو ئه نجوومه نه كه ي پيشوودا پيگههاتبوو. كاتيگ له ۲۰ى ئه يلولى ۱۷۹۲زدا كرايه وه، دوو پارتە سهره كيه كه ي ناو ئه نجوومه ن يه عقوبييه كان كه شويني خويان له سهر كورسييه كانى سهره وهى هوله كه دا گرتبوو و به پارتى شاخ ناسران و ئه وانه پشتگيري پزيمي نوپيان ده كرد له سهره وه هه موويانه وه مارا و رۆبسبير و دانتون، ئه مجا (گيرۆندييه كان) كه له (يه عقوبييه كان) كه متر نه بوون له پشتگيري بيروباوه په كانى شوپش و پاريزگار يكردى، به لام ميان په وتر بوون و پقيان له توندوتيرى و خوين پشتن ده بووه.

هه نديگ له ئەندامه بى لايه نه كانيش هه بوون، به لام هه رزوو له ژير كاريگه رى پاي گشتى چوونه پالا پارتى شاخه وه. ئه ركه كانى سهرشانى كۆنگره زۆربوون، (يه كه ميان تيروانيه كيشه ي پاشايه تى، پاشان به رنه نگاربوونه وهى جهنگى ده ره وه و كار كردن له پيناوى چه سپاندنى ئاسايشى ناوخو، له كۆتاييش دانانى ده ستووريكى نوئ بۆ ولات. له پوژى دووه مى كۆبوونه وه كانيدا كۆنگره بريارى لابردي پزيمي پاشايه تى و ئاشكر اكردي كۆماريدا. برياريدا كه پيويسته پاشا بدرت به دادگا به تاوانى هاوكارى له گهه دوژمه نه كاندا دژى مانه وهى فه رنه سا) و كاتيگ لويى شازده م به رامبه ر كۆنگره حوكم درا فه رمانى حوكمه كه ي به له سي داره ده كراو له ۲۱ى كانوونى دووه مى ۱۷۹۳ز برديانه به ر (مه قسه له) و كوشتيان. كاتيگ ده نگوباسى پيشكه وتنى سوپاكانى ديمۆرييه له (به لجيكا) دا له ئه نجامى سهر كه وتنيدا له شه رى

(جیمباب) به سەر نەمساوییه کاندای (٦ ی تشرینی یەكەمی ١٧٩٣ز) گەشت گروتنی گەلی فەرەنسا بۆ شەڕ کۆشتار بەهێزتر بوو، وای لێهات سوپاکانی کۆنگرە بە بەرگریکردن لە نیشتمانەوه نەهەستان، بەلکو کەوتنە کار لە پیناوی پزگاری کردنی نەتەهەکانی ئەوروپا. ئەوهەبوو کۆنگرە ئاشکرای کرد کە هیچ درێفی ناکات لە ناردنی یارمەتی بۆ هەر گەلیک دەیهوێت لە فەرمانرەوا زۆردارەکانی پزگاری بێت بەمەرجیک ولاتە پزگاریووه کە ئەرکی بەخێوکردنی سوپای فەرەنسا بگرێتە ئەستۆ. سوپای فەرەنسی توانی (نیس و ساڤۆی) لە پاشانیشی سەردینیا بگرێت، لە ئەنجامی ئەم سەرکەوتنەدا بیردۆزی (سروشتی)° هاتە کایەوه و فەرمانرەوا توندڕەوهکان هێنانەدییان بە پێویست زانی.

هاوپه‌یمانی یه‌که‌می ئەوروپا و دژی فەرەنسا:

کۆشتنی لویسە شازدەهەم لەلایەک و دەرکەوتنی فراوانخوازی فەرەنسی کە سیستەمی (هاوسەنگی هێزی ئەوروپی) تێکدا لەلایەکی ترەوه، پق و ناپەزایی دەوله‌ته ئەوروپییه‌کانی جۆلان و بەریتانیاش لەسەرەتای سالی ١٧٩٣زدا چوو پالا نەمسا و پروسیا توانی پەیمانیک پێک بهێنێت ئەم دەوله‌تانه و هۆلەنده و ئیسپانیا و سەردینیا بگرێتە خۆی. سوپای فەرەنسا پووی کردە شکستی کاتیک نەمساوییه‌کان سوپاکانی دیمۆرییه‌یان لە نیروندن (Neerwinden) شکاندو بەلجیکایان سەندەوه، دۆژمانی شۆرش ئەم هەلەیان قۆزته‌وه و کەوتنە خۆشکردنی ئاگری یاخیبوون لە کۆمار و لە هەریمی (لاقانیدییه) یاخیبوونیک دەرکەوت. و چەند شارێکی تریشی گرته‌وه لەوانه (مرسیلیا و تۆلۆن).

° سنووری سروشتی: ئەو بیردۆزیه کە ده‌لیت: پێویسته سنووری ئەلب و ناوچه‌ی راین بچنه پال نیشتمانی فەرەنسی لەسەر بنچینه‌ی ئەوه‌ی چەند بەشیکی کۆنن لە فەرەنسادا.

سەردەمى تۆقاندن

يە عقوبىيەكان بەرامبەر توندبوونى مەترسى دەرەو و بەرپابوونى شۆرپى ناوخۇ
وايان بەباش زانى پەنابەرنە بەر حوكمى دىكتاتورى و بەشيۆەيەكى كاتى دەسەلات
بخەنە ژىر دەستى خۆيانەو. كۆنگرە برپارى پىكھىنانى دوو لىژنەى دا.
يەكەميان: (لىژنەى ئاسايشى گشتى) كە كارەكەى پىكخستنى بەرگريگردن لە
نيشتمان و زالبوون بەسەر دوژمنەكانى شۆرپ لەناوخۇدا بوو.
دووهميان: (دادگای شۆرپ) كە ئەركەكەى تاوانبارگردنى هەركەسيكەكە گومانى
ملكەچى لىيكرىت بەرامبەر كۆمار.

فەرەنسا سەردەمى حوكمىكى تۆقاندنى بەخۆو بىنى كە زەبرەكەى پاش
ناپاكى ديمۆرييە و هەلەاتنى بۆ نەمسا توندتر بوو. يە عقوبىيەكان دەستيان
كرد بەرپسواگردنى گيرۆندييەكان لە هاورىيانى ديمۆرييە و ئەوپەرى دلپەقيان لە
كوژاندنەو. ئاژاوەكانى ناوخۇدا بەكارهينە تا توانيان بەسەرياندا زال بن و بانگ
راھىشتنى ياساى بەزۆر سەريازگردن و بەرزگردنەو. وەرى جەماوەرى فەرەنسى
و هەلەدانەكانى (كارنۆ) لە پىناوى پىكخستن و پرچەك گردنى سوپادا، ئەمەش
يارمەتى وەستاندى كشانى سوپاى هاوپەيمانەكانى بۆ سەر فەرەنسادا، بەو جۆرە
بۆ نيشتمانى فەرەنسا پىككەوت لەمەترسى دەرەو پرزگارى بىت، بەلام ئەو سياسەتە
توند و تىژەى يە عقوبىيەكان لەسەرى پۆيشتن بوو. هۆى دووبەرەكى لە نيوان
سەرگردە شۆرپىگىرەكان خۆياندا و هەندىكيان مەيليان بەلاى ميانرەوى دا دەچوو
وەكو (داننۆن) كە پىيان وابوو هيچ پىويستىيەك بە فەرمانرەوايى تۆقاندن نەما،
بەلام (رۆبىسبىر) و كۆمەلەكەى وايان دەبينى كە پىويستە لە سياسەتى تۆقاندن و
توندى بەردەوام بن، كۆتايى ئەم دووبەرەكىيە ئەو بوو رۆبىسبىر بە تەنيا حوكمى
گرتە دەست و دوژمنەكانى ناردنە بەر (مەقسەلە) و هەر بەردەوام بوو لە سياسەتى
تۆقاندندا ولەو. ئەنجوومەنى شارەوانى پاريس (كۆمۆن) (Commune) يارمەتى
دەدا. بەلام لە دوايىدا خۆى لەبەردەم لىژنەى ئاسايشى گشتى و كۆنگرەدا بينيەو
و فەرمانى لەسیدارەدانى درا و نىردرا بۆ مەقسەلە. لە ئەنجامى ئەم ناكۆكيەدا
ژمارەيەكى زۆر لەسەرگردەكانى شۆرپ تيايدا چوون سەرپەراى ژمارەيەكى گەرە لە
دوژمنانى شۆرپ و ئەوانەى تاوانباركران بەكۆنەپرستى و خيانەتكارى.

كۆتايى سەردەمى تۆقاندىن:

بەمردنى رۇبىسبىر فەرمانپەرۋايى تۆقاندىن كۆتايى ھات. ئەندامە ميانپەرۋەكانى كۆنگرە زالبوون، بۆيە كۆنگرە لىژنەى ئاسايشى گىشتى و دادگاي شۆرشى لابرە، ھەرۋەھا ياسا ئاسايشەكانى نەھىشت، و لىبووردنى گىشتى دەرکرد بۆ بەندىكراۋە سىياسىيەكان و كەۋتە ئامادەكردنى دەستور، بەلام لايەنگرانى رۇبىسبىر خراپى بارى ئابورىيان بەھەل زانى و خۇپىشاندىكىيان رېكخست و جەماۋەرى راپەرىو ھىرشىيان بىردە سەر ھۆلى كۆنگرە، بەلام كۆنگرە توانى بەسەر دوزمەكانىدا زالبىت و بزوتنەۋەكەيانى كوزاندەۋە. رىزگارکردنى ئەندامانى كۆنگرە و بلاۋە پىكردنى خۇپىشاندىرەكان دەگەرپتەۋە بۆ ئەفسەر ناپلىيۇن كە ئەركى پاراستنى كۆنگرەى پى سىپىردابوو، كە بەبى سەلمىنەۋە خۇپىشاندىرەكانى دايە بەر رېژنەى ئاگر و نىزىكەى دووسەدى لىكوشتن.

كارەكانى كۆنگرەى نىشتىمانى:

پاش تەۋابوونى سەردەمى تۆقاندىن كۆنگرە خەرىكى دانانى دەستورىكى نوئ بوو بۆ ولات بە دەستورى سالى سىيەم لە سالى ۱۷۹۵ز ھىنايەدى و دواتر ئاشكرای كرد كە كارى تەۋابوو.

نكوۋلى ناكرىت كە كۆنگرەى نىشتىمانى گەلىك خزمەتى پىشكەش بە فەرەنسا كرد (كە سەرەپاي رىزگارکردنى ولات لە مەترسى دەرەۋە و زالبوونى بەسەر شۆرشەكانى ناوخۇدا و پارىزگارىكردنى لە بىروباۋەرەكانى شۆرش و كۆمار). لەگەل ئەو كۆسپ و تەگەرەنەى دەورىيان دابوو، كەچى توانى گەلىك چاكسازى بە ئەنجام بگەيەنئى لە بوارى كۆمەلەيەتى و ئابورىيەۋە لەۋانە (ياساى مەدەنى فەرەنسا دانا، مۇزەخانەى ئۇقەرى لە پارىس دامەزراند، گەلىك فېرگەى بال دروست كرد، بەزۇر خويندنى چەسپاند، و سىستەمىكى نوئى بۆ پىۋان و كىشان دانا، ئەۋىش رېژىمى دەيى يان مەترىيە كە تائىستاش كارى پىندەكرىت، لەگەل چەندىن چاكسازى دىكەدا).

حکومه‌تی به‌رپوه‌بردن

ده‌سه‌لآتی یاسادانانی نوې به‌پېی ده‌ستووری ۱۷۹۵ز (ده‌ستووری سالی سییهم) له دوو نه‌نجوومه‌ن پیکهات:

یه‌که‌میان: نه‌نجوومه‌نی نوینه‌ران یان (نه‌نجوومه‌نی پینج سهدی) و ژماره‌ی نه‌ندامه‌کانی پینج سهد نه‌ندام بوو که به‌کاروباری یاسادانان هه‌لده‌ستان. نه‌ویتریان: نه‌نجوومه‌نی پیران بوو که ژماره‌ی نه‌ندامه‌کانی ۲۵۰ نه‌ندام بوو که ته‌مه‌نیان له ۴۰ سالی که‌متر نه‌بوو، کاره‌که‌شی بژارکردن و چه‌سپاندنی یاساکان بوو.

به‌لام ده‌سه‌لآتی جیبه‌جیکردن درا به نه‌نجوومه‌نیکی پینج نه‌ندامی که‌ناسران به به‌رپوه‌به‌ره‌کان که‌له کوږوونه‌وه‌یه‌کی هاوبه‌شدا هه‌ردوو نه‌نجوومه‌نه‌که هه‌لیان ده‌بژیرن و هه‌موو سالیک نه‌ندامیکیان به هه‌لبژاردن لی ده‌گورپیت. نه‌م نه‌نجوومه‌نی به‌رپوه‌بردنه وه‌زیره‌کان داده‌نیټ و به‌رامبه‌ری لیپرسراو ده‌بن و یاساکان جیبه‌جی ده‌کات و فه‌رمانبه‌ره گه‌وره‌کان و سه‌رکرده‌کانی سوپا داده‌نیټ، له ده‌قیکی ده‌ستووره‌که‌دا هاتبوو که ده‌بیټ دوو له‌سه‌ر سیی ده‌سه‌لآتی یاسادانان له خولی یه‌که‌میدا له نه‌ندامه‌کانی کوڼگره بیټ بو یاریده‌ی مانه‌وه‌ی حوکمی کوڼماری و پرزگارکردنی ولات له ده‌سه‌لآتداریه‌تی توندپره‌وه‌کان یان کوڼه‌په‌رسته‌کان.

نه‌و بارودوڅه‌ی حکومه‌تی به‌رپوه‌بردنی پېدا تیپه‌ری سه‌خت بوو، باری ئابووری ولات و دارایی حکومه‌ت به‌شیوه‌یه‌کی تاییه‌تی به‌ره‌و تیڅکچوون ده‌پوښت. جه‌نگی ده‌ره‌وه هیشتا هه‌ر به‌رده‌وام بوو. حکومه‌تیش هه‌موو کوڅشیکی ته‌رخان کردبوو بو وه‌ده‌سته‌پنانی سه‌رکه‌وتن له جه‌نگه‌کانی ده‌ره‌وه. (کانو) که به‌رپکخه‌ری سه‌رکه‌وتن ناسراوبوو، دیارترین و به‌تواناترین نه‌ندامه‌کانی حکومه‌تی به‌رپوه‌بردن بوو و به‌رده‌وام بوو له ئاماده‌کردنی سوپا کاتیک حکومه‌ت برپاریدا هیرش به‌رپته سه‌ر نه‌مسا له ئیتالیا‌دا و سوپایه‌کی بو نه‌و مه‌به‌سته ئاماده‌کرد (ناپلیوڼ پوناپارت) بو سه‌رکرده‌یه‌تی کردنی هه‌لبژارد. که پیشتر سوپای به‌ریتانیای به‌رپه‌رچ دایه‌وه که له سالی ۱۷۹۳ز کاتی به‌نده‌ری (تولون)یان گه‌مارو دابوو، له به‌رگریکردنی له کوڼگره‌ی نیشتمانی سالی ۱۷۹۵ز روئی کارای هه‌بووه.

ناپليۆن سەرکردايەتى سوپاي کرد له چياکانى (ئەلب) و سوپاي سەردىنيای شکاند و بەسەر (تۆرينۆ) پايتهختيدا کشاو پادشاگەى ناچارکرد شەپى لەگەڵ ڤاڤگيريت و واز لە ساڤۆى ونيس بپيڤت بۆ فەپەنسا، پاشان ناپليۆن لە ڤووبارى (پۆ) پەپپەو و دەشتەکانى (لۆمبارديا)ى لە سوپاكانى نەمسا داگيرکرد و چوو (ميلانۆ)و هەردوو ميري (بارما)و (مۆدينا) سەريان بۆ شۆپکرد، هەروەها (پاپا)ش کەوازى لە هەندىک ويلايەتەکانى ئيتاليا هينا بۆ فەپەنسا و ناپليۆن دەستى کرد بە پيشکەوتن بەرەو (ڤيەننا)، ئەوێش نەمساى ناچارکرد پەيمانى (کۆمبۇڤۇرميۆ)لە ۱۷ تشرينى يەکەمى ۱۷۹۷ز دابەستيت و بەگويەرى ئەم پەيمانە نەمسا دانى بەوهدانا، ڤووبارى ڤاين سنوورى فەپەنسا بيت و وازى لە زەويه نزمەکان نەمسا و دوورگەکانى ئەيۇنيا هينا، هەروەها لە ميلانۆش بەرامبەر کۆمارى بوندقييه کە بخريته پال نەمسا، هەروەها دانى بەو گۆرپانکاريانەدا هينا کە ناپليۆن لە باکوورى ئيتاليادا کردبووى. بەم جۆرە پەيمانەستنى يەکەمى دژى کۆمارى فەپەنسى لەناوبرد.

هیرشی فەپەنسا بۆ سەر میسر

تەنیا بەريتانيا مابوو دژى فەپەنسا چەكى هەلکيشابوو، حکومەتى بەپيۆهبردن ڤياريدا، بۆ ليدانى بەريتانيا هەليکى باش وەدەست بپيى. کاتيک شۆپشى ئيرلەندى سالى ۱۷۹۸ز بەپاپوو، هەولييدا يارمەتى بدات، بەلام نەيتوانى جاريکى تريش هيرشیکى بۆ ليدانى بەريتانيا پيکخست، بەلام بەهوى هيزو تواناکانى کەشتيگەلى بەريتانيا لە دەريادا نەيتوانى بەريتانيا داگيربکات. حکومەتى بەپيۆهبردن بيرى کردەو کە باشترين هۆ بۆ ليدانى بەريتانيا داگيرکردنى ميسرە، بەمەش هەپەشە لەريگای هاتوچۆى ئيمپراتۆريەتى بەريتانيا بۆ هيندستان دەکات، لەگەڵ ئەوێشدا ميسر لەلايەن مەمابيوکانەو هەوکم دەکرا و بەناویش هيشتا لە ژيەر دەسەلاتى سولتانى عوسمانى دابوو، سەرکردايەتى هيرشەکە درا بە ناپليۆن پۆتاپۆرت سالى ۱۷۹۸ کە ناوبانگى لە داگيرکردنەکانى ئيتاليا دەرکردبوو، بەلام هيرشەکە شکستى هيناو نەيتوانى هيج کام لە ئەنجامەکانى بەدى بهيني، بۆيە ناپليۆن سووپاکەى لەميسر بەجيپهيشت و خويشى بەنهينى گەپايەو فەپەنسا بۆ ئەوێ کوتادەپەک ئەنجام بدات دەسەلات بگريته دەست.

بەشى دووھەم

ناپليۇن پۇناپرت

۱-ژيانى:

ناپليۇن پۇناپۇرت لە شارى (ئەجاسىيۇ) پايتەختى دوورگەى كۆرىسكا لە ۱۵ى ئابى سالى ۱۷۶۹ز دا لە دايك بوو، بە فەرەنسى لە دايك بوو، چونكە فەرەنسا ئەم دوورگەىەى پيش لە دايك بوونى كړيپوو. ناپليۇن لە فەرەنسا خویندوويەتى و لە بىركارى و ھونەرى جەنگيدا سەرکەوتوو بوو و بە پلەى مولاىمى دووھەم دەرچوو، بىرپاوەرەكانى (جان جاك رۇسو) و شۆرشى فەرەنسى كارى تىكردوون و ھاوكارى لەگەل پارتى (يەعقوبىەكانيدا)

كردوو، پەنگە ئەوھش بەھۆى حەزى خۆدەرخستن بوويىت نەك برپاھىنان بە بىرپاوەرەكانى شۆرش و دلسۆزى بۆ پاكان بوويىت و لەگەمارۆدانى (تۆلۆن) دا ناوبانگى دەرکرد، لە سالى ۱۷۹۶ز دا (جۆزفين)ى خيزانى يەككىك لە سەرکردە كوزراوہكانى سووپاي فەرەنسى ھىنا و ئەويش يارمەتيدا لە ناسينى يەككىك لە سەرکردەكانى حكومەتى بەرپۆھبردندا.

۲- ناپليۇن پۇناپرت (كۆنسۆلى يەكەم)

ھاوپەيمانى دووھەى ئەوروپا دژى فەرەنسا:

ناپليۇن لە مىسر بوو كاتىك ھەرەشەى دەولەتە ئەوروپىيەكان دژى فەرەنساى بىست، كە ھاوپەيمانەكان ھاوپەيمانىەتى دووھەمىان پىكھىنا لە بەرىتانيا و نەمسا و پروسيا بە خىرايى گەرايەو، توانى كوتادەيەك (ھەلگەرپانەوہيەك) لە ناو حكومەت بەرپۆھبردن بەرپا بكات لە سالى ۱۷۹۹ز دا لە كاتىكى وا لەباردا خۆى بكاتە فەرماندەيەكى ھەرەبەرز.

دەستووری کۆنسولییەت:

پاش ئەو دەستووریکی دانا و تیایدا کۆماری ئاشکرا کرد و خۆی بوو کۆنسۆلی یەکەم، بەلام بەپێی دەقی ئەم دەستوورە حکومەت لە (سێ کۆنسۆل) و ئەنجومەنیکی پیران پێکدێت کە پێدێت کە کۆنسۆلی یەکەم ئەندامەکانی دادەنێت. ئەنجومەنی یاساکان دەکۆڵێتەو بێ ئەوەی دەنگیان لەسەر بدات و ئەنجومەنی یاسادانان دەنگ لەسەر ئەو یاسایانە دەدات بێ ئەوەی لێی بگۆڵێتەو، کاری ئەنجومەنی پیران بریتییه لە چاوخشاندنەو دەستووریەتی ئەو یاسایانە.

بەلام پێشنیاری یاساکان لە دەسەلات کۆنسۆلی یەکەمەو، وادەردەکەوێت شیوەی ئەم حکومەت لەسەر بنچینەی ھەلبژاردنی گەلەو دامەزرێت، بەلام راستییەکەی لە ئەنجامدا لە دەستی کۆنسۆلی یەکەمدا کۆبۆتەو، ھەرۆھا وای لیھات کە بال بکیشێت بەسەر بەپۆەبردن و سیاسەتی دەرۆو و سەرکردایەتی سوپاشدا.

لە ناوێردنی پەیماننامەستنی دووھم:

ناپلیۆن خۆی تەرخان کرد بۆ پووبەپووبونەو ھاوپەیمانی دووھم، و توانی پروسیا و الییکا، کە لەو ھاوپەیمانیەتی بکشیتەو ھاریکاری لەگەڵ ئەو و پروسیا و سویدا بکا بۆ بەگژداچوونەو ھەریتانیا، بەو شیوەیە ناپلیۆن توانی ئامادە و دەستخالی ببێ بۆلێدانی نەمسا، ئیتالیا و داگیر کردو، لە شەری مارنگۆ (Marengo) حوزەیرانی ساڵی ۱۸۰۰ز دا .

بەسەر نەمسا سەرکەوت و ناچاری کرد کە ریکەوتنی لوتھیل (Luneville) ی لەگەڵ ببەستێ کە دانی بەبەندەکانی پەیماننامە (کۆمبۆفۆرمیۆ) دا نەیتوانی لە دەریادا بەسەری زالبییت، ھەرۆھا بەریتانیاش دیسان نەیتوانی لەوشکانیدا ناپلیۆن بشکێنێت و لەبەر ئەو ھەردوولا لەم ناکوکییەدا بێزاربوون، بۆیە پەیماننامە ئاشبوونەو ھەیان لەساڵی ۱۸۰۲زدا بەست کەپێی دەوترێت پەیماننامە ئەمیان (Amien) بەپێی ئەم پەیماننامە بەرتانیا پەیمانی دا شوینە داگیرکراوەکان کە لەکاتی جەنگدا دەستی بەسەریاندا گرتبوو بێگێڕێتەو بۆ فەرەنسا، جگە لە ھەردوو دوورگەی سیلان لە (ئاسیا) و ترینیداد لە (ئەمریکا)، و واز لە مالتەش بێنێت بۆ دانیشتوانی، بەلام ئەم دوورگەییە لە راستیدا ھەر بەدەستی بەرتانیا ماوەو ئەو ھەش لە ھۆکانی ئەو ناکوکییە بوو کە دواتر لە نیوان بەرتانیا و ناپلیۆندا پەیدا بوو.

۲- کردارەکانی ناپلیۆن

ناپلیۆن لەکاتی کونسولیەتی یەکەمی لە سەر دەمی ئیمپراتۆرییەتیدا گەلی کاری گرنگی ئەنجامدا بە تاییبەتی پاش پەیماننامەی ئەمیان وە، دەتوانین ئەم کاروکردەوانە لەمانەی خوارە وەدا کورت بکەینەو:

یەکەم: ناپلیۆن بەردەوام بوو لە بلۆکردنەوێ بیروباوەرەکانی شۆرشی فەرەنسی، لەکاتی جەنگەکانیدا ولاتەکانی بەناوی (پۆلەئە شۆرش) وە دەگرت و بیروباوەرەکانی بلۆدەکردەو، ئەوێش یاریدەیدا هەلستیت بە پرگارکردنی ئەو شوینانەئە لە ئەوروپادا کە هیشتا شوینەواری سەدەکانی ناوەراستی لئ مابوو.

دووەم: ناپلیۆن بایەخی بەپرێکخستنی حکومەت و بەرپۆهەبردندا و هەموو دەسەلاتەکانی دەولەتی بەپرەسیار بەرامبەر بەرپۆهەرایەتی ویلايەت دانا. ناپلیۆن خۆی ئەو بەرپۆهەرانەئە دادەنا، واتە ناپلیۆن سەرۆکەکانی دادەنیت و ئەوانیش کارگێڕی تر دادەنیت، بەو شیوەیە جۆرە هەپرەمیک کە پیکدیت ناپلیۆن لە پۆپەئە دایە.

سێیەم: ناپلیۆن گرنگی بەکاروباری داراییی دا و توانی داھاتی حکومەت بەپرێکخستنی کۆکردنەو بەجەکان زیاد بکات و لە دەستی ئەو فەرمانبەرە بکات کە بەخرایی دەسەلاتی داراییان بەکارھێناو، پۆلی هەبوو لە دامەزراندنی (بانکی فەرەنسا) ساڵی ۱۸۰۰ز کە بە بەھێزترین دام و دەزگای داراییەکانی جیھان دادەنریت، چاکەئە ئەم دامەزراندنەئە بۆ ئەم دەگەرپیتەو.

چوارەم: ناپلیۆن توانی لەگەل (پاپا) دا پیک بکەویت، و پەيوەندی لە نێوان ئەو و دەسەلاتی پامیاریدا دیاری بکات پاشئەوێ لە کاتی شۆرشی فەرەنسادا خراپ ببوو، ئەویش بەبەستنی **پیککەوتنی کۆنکۆردات (Concordat)** ساڵی ۱۸۰۱ز، کە پاپا دانی نا بەدەست بەسەرگرتنی مۆلکەکانی کلێسەو داخستنی دێرەکان لەلایەن حکومەتی فەرەنساو بەمەرچیک حکومەتی فەرەنسا لە خەزینەئە دەولەت مووچە بەپیاوانی ئایینی.

پینچەم: هەرەھا ناپلیۆن گرنگی بە چاککردنی دادوهریدا، سیستەمی دادوهری لە فەرەنسادا شیواز بوو، گەلیک سیستەمی جیاچیا هەبوو کە پاشماوەکانی

سەردەمى پېش شۆپش بوون. ناپليۇن لىژنەيەكى دادوهرى پاسپاردنى بۇ دانانى ياساكانى مەدەنى گشتى كە لەسالى ۱۸۰۴زدا دەرچوو پىي دەوترا ياساي ناپليۇن (Co de Napoleon) كە ئەم ياسايانە گرنگترين بيروپاكانى شۆپشى فەپەنسى لە خۆگرتبوو و ھەندىك لە نەتەوھەكانى تىرى ئەوروپا سووديان لىوھەرگرت.

شەشەم: ھەرۈھە ناپليۇن گرنگى بە چاكسازىيە گشتىيەكان دا بە تاييەتى كىردنەوھى پىگاي ھاتووچۆ وشككردنى زەلكاوھەكان و دروستكردنى پرد و كىردنەوھى جۆگەى ئاودىرى و دروستكردنى كۆشكى ناياب و قەشەنگ، گرنگى بەكاروبارى زانىارىدا. ھانى خويىندى زمانى فەپەنسى و زانىارى دا و خانەى بالاي مامۇستايانى دامەزىراندن بۇ پىگەياندىنى مامۇستا بۇ فىرگە گشتىيە فەپەنسىيەكان و فىرگە سەرەتايى و بالاكانى خستە ژىر چاودىر حكومەت.

۴- ئىمپراتورىيەت

ناپليۇن بوو بە فەرمانپەرۋاي فەپەنسا و زۆرى نەمابوو بىيىتە ئىمپراتور تەنيا ناوھەكى نەبىت و ئەوھش لە سالى ۱۸۰۴زدا بۆى پەخسا كاتىك ئەنجومەنى پىران ئەو نازناوھى پىبەخشى، ئەمجا لە ھەلېژاردنىكى گشتىيدا گەلى فەپەنسى بىپارى لەسەر ئەو ھە داو ئاھەنگىكى تاج لەسەر نان لە كلىسەى نۆتردام سازدراو پاپا ئامادەى بوو، بەلام ناپليۇن خۆى تاجەكەى بەزىكردەوھ و لەسەرى خۆى نا بەو جۆرە بەنازناوى (ئىمپراتورىيەتى ناپليۇنى يەكەم) ناسرا.

ناپليۇن راگەياند راگەياند كەبە پىي بيروباوھەپەكانى شۆپشى فەپەنسا ھەلسوكەوت دەكات و بيروباوھەپەكانى شۆپش (ئازادى و براىيەتى و يەكسانى) بەسەر ھەموو زمانىكەوھ بوو و ئالا پەنگاوپەنگە شىگۆشەيىيەكە بە ئالاي دەولەت مايەوھ، بەلام ھەندىك لە پوالەتەكان گۆرپدران كە پۆژمىرى خۆرى (ھەتاوى) كارى پىكرايەوھ لە جياتى پۆژمىرى شۆپش و نازناوى (ميسۆ) شوينى (ھاوئىشتەمانى) گرتەوھ، بەلام لە راستيدا پۆژمىر حوكم گەلىك گۆپانى بەسەر داھات، ئەوھبوو پۆژنامەكان چاودىريان خرايە سەر، گەل كەوتە ژىر چاودىرى، تاواى لىھات ناپليۇن بوو بە فەرمانپەرۋايەكى سستەمكار زياتر لەستەمكارى بنەمالەى بۆرېوون.

ناپلیۆن سەر دەمی کۆنسۆلیه‌تی له چاکسازییه‌کانی ناوخۆ و به‌هێزکردنی فه‌ره‌نسا دا به‌سه‌ر برد، به‌لام به‌ده‌سه‌لاتداریه‌تی به‌سه‌ر فه‌ره‌نسا دا رازی نه‌بوو، به‌لکو ویستی ده‌ست بگرێت به‌سه‌ر هه‌موو وڵاته‌کانی ئه‌وروپا دا، و ئهم به‌رزه‌فریه‌ی کاتی‌ک ده‌رکه‌وت که بوو به‌ ئیمپراتۆر، هه‌میشه‌ خۆی بۆ جه‌نگ ئاماده‌ده‌کرد هه‌موو ده‌رامه‌ته‌کانی فه‌ره‌نسا و ده‌وله‌ته‌ ژێر ده‌سته‌کانی له‌ پێناوی هێنانه‌دی ئامانجه‌ فراوانه‌کانیدا به‌کارده‌هێنا و پرای ئه‌وه‌ی گه‌لی فه‌ره‌نسا ئاره‌زووی له‌ ناشتی و دوورکه‌وتنه‌وه له‌ جه‌نگ بوو، چونکه هیچ سوودیکی تیا دا نه‌ده‌بینی.

۵- جه‌نگه‌کانی ناپلیۆن

په‌یماننامه‌ی (ئه‌میان) که له‌نیوان به‌ریتانیا و ناپلیۆندا به‌سترا ته‌نیا ئاگر به‌ستیک بوو دوو سالی‌ خایاند، چونکه له‌و ماوه‌یه‌دا هه‌ردوولا خۆیان بۆ جه‌نگ ئاماده‌ ده‌کرد، به‌لام ناپلیۆن ئامانجه‌کانی گه‌وره‌تر بوو، ده‌سه‌لاتی گه‌یشته‌ زه‌وییه‌ نزمه‌کان و پراین و ئیتالیا و ده‌ستی گرت به‌سه‌ر پووباری میسسیپی له‌ ئه‌مریکا دا. به‌ریتانیا له‌ به‌هێزی فه‌ره‌نسا و فراوانبوونی ده‌سه‌لاتی مه‌ترسییه‌کانی زیاتریوون و هه‌ستی کرد بازرگانی و داگیرگه‌کانی له‌مه‌ترسیدان.

هاويه یمانى سییه می نه وریا:

ئینجا ناپلیۆن بەردەوام بوو لە بەرھەڵستی کرد دوژمنەکانی لە ئەوروپادا و لە (جەنگی ئۆسترلیتز) (Austerlitz) بە سووپاکانی فەرەنسیس دووھمی ئیمپراتۆری نەمسا و ئەسکەندەری یەكەمی قەیسەری پروسیا گەیشت. لە کانونی یەكەمی ساڵی ۱۸۰۵ز دا ناپلیۆن ئەم جەنگە لەو شکانیدا بردەو، کە نەمسا ناچار ھاوپیمانیەتی سییەم کشایەو پاش ئەوێ ھەمووی دەسلەتاتیکی دۆراند و دانای بە ناپلیۆندا نا وەکو پادشایەك بەسەر ئیتالیا. پروسیاش چوو پال ھاوپیمانیەتی سییەم، ھەروەھا ھاتۆقەری دەست نەكەوت کە ناپلیۆن پەیمانی پەیدا بوو، لەبەر ئەو ناپلیۆن لەگەڵیدا جەنگا و لە (جەنگی یینا) سوپای فەردریك ویلیەمی

سییه م پادشای پروسیای له تشرینی یه که می ۱۸۰۶ز دا به سهریدا سهرکه وت و (په یمانبه ستنی تلست) (tilist) له نیوان ناپلیوڼ و ئه سکه نده ردا به سترا و ئه سکه نده ر له کاتی وتویرژدا که وته ژیر کاریگه ری ناپلیوڼه وه و هه ردوو لایان له سهر جهنگی به ریتانیا ریککه وتن و ناپلیوڼ په یمانیدا دهستی ئه سکه نده ر له فیله نده و ده وله تی عوسمانی والا بکات به رامبه ر په یماندانی ئه سکه نده ر که بجیته پال ناپلیوڼ بو پرویه پرویه ونه وه ی به ریتانیا و گه ماروی بدهن، ناپلیوڼ توانی هاوپه یمانیه تی سییه م تیگ بشکیڼیت و که س له جهنگدا له گه لیدا نه مایه وه، بیجگه له به ریتانیا و سوید نه بیټ، به لام سوید هیرشیکی فهره نسی له دانیمارکه وه و یه کیکی پروسی له فنله نده وه کرایه سهر، ناچار بوو ریککه وتنیکیان له گه لدا بیه ستیت و په یوه ندی بازرگانی له گه ل به ریتانیا بیچرینیت.

گه ماروډانی کیشوهری:

که س نه مابوو چه ک به پرووی ناپلیوڼدا به رزبکاته وه بیجگه له به ریتانیا که هیشتا له ده ریادا به ره له ستی ده کرد. ناپلیوڼ هه موو سهرکه وتنه کانی له وشکانیدا به ده ست هیئا، به لام نه یوانی له ده ریادا به ریتانیا بشکیڼیت، له بهر ئه وه بیریکرده وه به ره له ستی به ریتانیا بکات به سه پاندنی گه مارو به سهریدا و پچراندنی په یوه ندی بازرگانی له گه ل ولاته ئه وروپیه کانی تر، چونکه هیزو توانای به ریتانیا به نده به پیشه سازی و بازرگانی له گه ل ئه وروپا و داگیرگه کاند، ئه گه ر ناپلیوڼ توانی پئی له که لوپه لی به ریتانیا بگریټ نه یه ته ئه وروپا و نه هیلیټ که ره سه سهره تاییه کانی بگاتی، ئه و پیشه سازی حکومه ته که ی پيسوا ده کات. حکومه ته که ش ناچار داوای ریککه وتن ده کات، ئه و کاته ناپلیوڼ چونی بویت مه رجه کانی به سهردا ده سه پینیت. ناپلیوڼ دهستی کرد به چه سپاندنی ئه م پرۆژه یه که ناسرا به (گه ماروډانی کیشوهری) و له تشرینی دووه می سالی ۱۸۰۶زدا مه رسوومه کان به رلینی بلاو کرده وه بو جیبه جیکردنی گه ماروکه و دایرینی بازرگانی به ریتانیانی و به نده ره کانی ئه وروپا به پرووی که شتییه کانی به ریتانیا داخران، ناپلیوڼ بلاوی کرده وه که هه ر که لوپه لیکی به ریتانی له ولاته ژیر دهسته کانی خویدا ببینریت دهستی به سهر داده گیریت یان

دەسوتینریت، بەلام بەریتانیا وەلامی کردەووەکەى ناپلیۆنى دایەووە بەدەرکردنى چەند بریارىک لە دەقەکەیاندا ھاتوو (کە پێویستە ھەرکەشتیەک بازەرگانى لەگەڵ فەرەنسادا بکات بگيریت)، بەو جۆرە نەبەشت بەرھەمە پێشەسازییە بیانییەکانى بۆ بچیت، لەبەر ئەوەى فەرەنسا و ئەوروپا جارى بزوتنەووەیەکی پێشەسازییان تیا دا دروست نەبوو، کارىکى زۆرى کردە سەریان و یارمەتیدەرى سەرنەکەوتنى ناپلیۆن بوو لە بەجێھێنانى پرۆژەى گەمارۆدانى کیشوهریدا.

٦- ھیرش بۆسەر پووسیا

گیانى راپەرین دژى ناپلیۆن بەیەكجاری دەرەكەوت تا بەتەواوەتى پەيوەندى نێوان ئەو و ئەسكەندەر تێكنەچوو. ناپلیۆن مەبەستى بوو جێبەجێکردنى گەمارۆدا کیشوهریەکەى دژى بەریتانیای بۆى بچیتە سەر، ئەو پەیمانەى کە بە ئەسكەندەرى دابوو دەربارەى پۆلەندا و سوید نەبیردە سەر، ئەوەى ئەم پەيوەندیانەى زیاتر گرژتر کرد ئەو زیانانە بوو کە لە پووسیا کەوت لە ئەنجامى گەمارۆدانى کیشوهرى، وای لەگەلى پووسیا کرد لە سیاسەتى قەیسەر ناپەرزا بێ، ئەمیش ناچار بوو پاشگەز ببیتەووە و دەرگای بازارەکانى ولاتەکەى بەپووی بازەرگانى بەریتانى بکاتەووە، ئەم کارەش ناپلیۆنى توورەکرد بەکرەووەیەکی دوژمنکارانەى دژ بەخۆى دانا. لەبەر ئەوە ناپلیۆن سالى ۱۸۱۲ز خۆى بۆ ھیرشى سەر پووسیا ئامادەکرد و سوپایەکی لە فەرەنسا و نەمسا و پروسیا و ئیتالیا و پۆلەندە کۆکردەووە و ژمارەى سەربازانى ھیرشەکە لە ۶۰۰،۰۰۰ سەرباز تێپەرى. ناپلیۆن لە حوزەیرانى ۱۸۱۲زدا ھیرى بردە سەر پووسیا، بەلام قەیسەرى پووسیا بریایدا لە شەپىكى رووبەپوودا خۆى لە ناپلیۆن نەدا، بەلکو کشانەووەى بە چاکترزانى بەرامبەر دوژمنەکەى تاراپیکیشى بەرەو ناووە تادەگاتە دەشتە سارد و سەرەکانى پووسیا. ناپلیۆن ھىچ بەرھەلستىكى وای نەدى شایەنى باسکردن بێت بەرەو ناووە کشا تا گەیشتە مۆسکۆ و ئەو شەووەى گەیشتە مۆسکۆ شارەکەى سووتاندى و زۆربەى بەرھەمە خواردەمەنیەکانى فەوتاند و سووتاندنەکە بوو مایەى پق و قینەى جوتیارانى پووسى بەرامبەر ناپلیۆن و لە بەرامبەر کەمى خواردەمەنى و سەرمادا نەیتوانى زستان لەوئ ھەلکات و ناچار

بکیشیتته وه، ئەم کشانه وه گه وره ترين کاره سات و ناهه موارترین شکاندن بوو میژوو، بینیبیتی و ئەوه بوو سووپا کشاوه که ئازاری سه رما و برسیتی زۆری چه شت و ناچار بوو چی له پێگای بوايه تالانی ده کرد و به وه بوو به گالته جاري دانیشتهوان و به دهیان هه زاریان له پێگای گه رانه وه دا مردن و ناپلیۆنیش له م هیرشه دا نزیکه ی نیو ملیۆن سه ربازی له ده ست چوو.

هاوپه یمانی چواره می ئەوروپا:

قه یسه ری پروسیا ته نیا به شکاندنی ناپلیۆن رازی نه بوو، به لکو بریاریدا به رده وام بیته له پروانانیدا و به ته وای له ناوی به ریته به ریتانیا و پروسیا و سوید له گه لیدا پێکه وتن و هاوپه یمانیه تی چواره میان به ست، به لام ناپلیۆن هه ولیدا گه له کۆمه کی دوژمنه کانی له ناو به ریته و هه ندیک سه رکه وتنی له چه ند شه پێکدا وه ده ست هیئا و نه مسا له لای دوژمنه کانی هه ولی بو دا ببیته ناو بژکه ریان و پێکه وتنیکی گونجاو بیه ستن، به لام له وه دا سه رنه که وت، چونکه ناپلیۆن به سه رکه وتنیکی یه کلاکه ره وه نه بیته به سه ر دوژمنه رازی نه بوو. بۆیه نه مساش چوو ه پال هاوپه یمانیه تی چواره م و جهنگی له نیوان ناپلیۆن و هاوپه یمانیه تی چواره م دا ده ستی پێکرد و شه پێک له (لایبزک) له تشرینی یه که می سالی ۱۸۱۳ز دا پوویدا که ناوبرا به (شه ری میله تان) (مه رکه الامم) و ناپلیۆن شانێکی خراپ شکاو گه رایه وه بو فه په نسا و پروسیا له م جهنگه دا له ده سه لاتی ناپلیۆن پزگاریی بوو. ئەوجا هاوپه یمانه کان له پێره وه که یاندا به رده وام بوون سنووری فه په نسایان بری و له ئازاری ۱۸۱۴. دا چوونه پارێسه وه و ناپلیۆن ناچار له ته خت دا به زی و په یماننامه یه کی مۆرکرد به گوێره ی ئەو په یماننامه یه وازی له هه موو مافه کانی له ته ختی فه په نسادا هیئا و پێگه پێدرا له دوورگه ی (ئه لبه) دا بمینیه وه و سالانه ملیۆنێک فره نک وه ربگریته، ناپلیۆن فه په نسای به ره و باره گا نوێیه که ی به جیه یشت و نازناوی ئیمپراتۆریشی هه ر پێوه مابوو.

۷- ماودی سەد پۈژەكە و كەوتنى ناپليۇن

پاش نەمانى دەسەلاتى ناپليۇن لويىس ھەژدەم لە بنەمالەى بۆريۇن لەسەر تەختى فەپەنسا دانرا و سنوورى فەپەنسا لە تشرىنى دووهمى سالى ۱۷۹۳زدا چۆن بوو واى ليكرايەو و لويىسى ھەژدەم دەستووريكى بەگەلەكەى بەخشى كە بيروباو پەكانى شۆپش فەپەنساى تىدادبوو، بەلام لويىس لە پازيكردى گەلەكەيدا سەرکەوتتو نەبوو، بۆيە ناپەزايى بلابوؤو بەتاييەتى لەناو لايەنگرانى ناپليۇندا كە ھەميشە چاوپروانى گەپانەوھيان دەكرد.

ناپليۇن ش دلتەنگ بوو ولە دوورگەى (ئەلبا)دا خۆى نەدەگرت و زانيبووى گەل ھيشتا دەيانەوئيت. لە شوباتى ۱۸۱۵زدا بە نھيئى ھەلھات و لەكەنارى فەپەنسادا دابەزى. لويىسى ھەژدەم خيرا سووپايەكى نارد بۆ گرتنى، بەلام نەيتوانى لەشكرەكەى بەبينىنى ئيمپراتۆرەكەى بەجلى سەربازيەو و پروويان تيكرد و لويىس كە گوئى لەو و بوو ھەلھات بۆ ئەو و پزگارى بئيت.

ناپليۇن بە گەيشتنى بۆ پاريس ئاشكرائى كرد **كە گەپاوتەو و بۆ پزگاركردى فەپەنسا لە دەسەلاتى خانەدانەكان و زەوى دەداتەو بە جوتيار و مافەكانى مروف كە شۆپشى فەپەنسى راگەياند بوو دەچەسپيئيت و حوكمەكەى بۆ فەپەنسا حوكميكى دەستوورى دەبئيت و واز لە سياسەتى جەنگ و داگيركردن دەھيئيت،**

بەلام ھاوپەيمانەكان لە فيەنا دا بۆ دانانى بنچينەكانى ئاشتى كۆبيوونەو و لەسەر ئەو و ناكۆكيان تيگەوتبوو، بەلام كاتى ھەوللى گەپانەو و ناپليۇنيان بيست بۆ فەپەنسا بيسشت وازيان لە ھەموو ناكۆكيەكانيان ھيئا و دژى دوژمنە ھاوبەشەكەيان يەكيان گرت بۆ لەناوبردى بەيەكجارى ھەر چوار دەولتە ھاوپەيمانەكە، پەيمانەكەيان نوئى كردهو و سەر فەپەنسا كۆكردهو، بەلام پلانى ناپليۇن برىتى بوو لە بلابوؤوپيكردى دوژمنەكانى تاليدانى ئەو سوپايانەى ھەريەكەيان بەجيا بۆى ئاسان بئيت و خيرا چوو و ناو بەلجىكاو لە ۱۸ حوزەيراندا لە (واترلو) دوا جەنگى بەرپاكرد، چواردەورى ناپليۇنيان دا و سوپاكەى پەرش و بلابوؤو و واترلو بە گەورەترين جەنگەكانى ميژوو دادەنرئيت، چونكە كۆتايى بە ناپليۇن و دەسەلاتەكەى ھيئا.

ناپلیۆن بەشکاوی گه‌پایه‌وه بۆ پاريس، به‌لام هاوپه‌يمانه‌كان دواي كه‌وتن و چوونه پاريسه‌وه له‌گه‌ڵ خۆشياندا لويسی هه‌ژده‌ميان گي‌پايه‌وه و په‌يمانه‌ستني‌كي نوێ له نيوان فه‌رهنسا و هاوپه‌يمانیه‌كاندا به‌سترا (په‌يمان به‌ستنی دووهمی پاريس) سنووری فه‌رهنسا وه‌كو باری پيش شو‌پشی فه‌رهنسی لي‌کرايه‌وه و پي‌ بژاردني‌كي گه‌وره‌ی جه‌نگيش به‌سه‌ر فه‌رهنسادا سه‌پي‌نرا، به‌لام ناپليۆن هه‌له‌هات و دواتر خۆی دابه‌ده‌ست سه‌رکرده‌ی كه‌شتيه‌کی به‌ري‌تانی و خي‌را ني‌ردرا بۆ دوورگه‌ی (سانت هيلانه) له ئوقيانوسی ئه‌تله‌سی خواروودا. پاش ئه‌وه‌ی پي‌نج سا‌ل و ني‌وی له‌وێ له ته‌مه‌نی به‌سه‌ربرد، سا‌لی ۱۸۲۱ز کۆچی دوا‌یی کرد.

۸- هۆیه‌کانی که‌وتنی ناپليۆن:

ده‌توانين له‌ خواره‌وه‌دا هۆیه‌کانی که‌وتنی ناپليۆن به‌و جو‌ره‌ کورت بکه‌ينه‌وه:

یه‌که‌م: ناپليۆن زۆر باوه‌ری به‌خۆی بوو، به‌لام نه‌یتوانی پاش فراوانبوونی ئيمپراتۆرييه‌ته‌که‌ی هه‌موو شتي‌ک له‌ ئه‌ستۆی خۆی بگري‌ت و هه‌رجاري‌ک سه‌رکه‌وتني‌کی وه‌ده‌ست هينابايه‌، چه‌ند بر‌واي به‌ توانای خۆی زياتر ده‌بوو و ئه‌وه‌نده‌ش گومانی له‌لايه‌نگره‌کانی په‌يدا ده‌کرد تا وای لي‌هات گومانی له‌ به‌تواناترين ئه‌و پياوانه‌ی ده‌کرد كه‌ جي‌ی بر‌واي خۆی بوون به‌تايبه‌تی تاليران وه‌زيری ده‌ره‌وه‌ی وفوشيه (Fouche) وه‌زيری ناوخۆی.

دووه‌م: ناپليۆن ئه‌ركي‌کی وا گرانی خستبووه سه‌رشانی فه‌رهنسا و نه‌ته‌وه ژي‌ر ده‌سته‌کانی هه‌رگيز له‌ تواناياندا نه‌بوو هه‌لی بگرن. جگه‌له‌ جه‌نگه‌ زۆره‌کانی هه‌موو ئه‌و سامانه‌ مه‌زنانه‌ی له‌بن هينا كه‌ له‌ دارايی فه‌رهنسا خه‌رجی ده‌کرد له‌ پي‌ناوی هينانه‌دی هيرشه‌کانیدا تاوای لي‌هات نه‌یده‌توانی ئه‌رك و ئاماده‌يه‌کی وابه‌ده‌ست بي‌نی كه‌ به‌ربه‌ره‌کانی هه‌موو ئه‌وروپا بکات.

سێيه‌م: گه‌مارۆدانه کيشوه‌رييه‌که‌ی دژي به‌ري‌تانيا و چه‌سپاندنی به‌ زۆره‌ملی بي‌ ئه‌وه‌ی بتواني‌ت له‌سه‌ری به‌رده‌وام بي‌ت، بووه هۆی ئه‌وه‌ی ئه‌وروپييه‌كان لي‌ی دووربکه‌ونه‌وه، هه‌ركاتي‌ک له‌و سه‌پاندنه‌دا کۆسپي‌کی به‌هاتبايه‌ پي‌ی، به‌زياده‌په‌وی هيزی به‌کارده‌هينا تا ناچار بوو له‌گه‌ڵ ئه‌سکه‌نده‌ری هاوپي‌ی جه‌نگي‌ت له‌به‌ر

ئەو ھى ئەسكەندەر نەيتوانى لەگەمارۆدانەكەدا بەردەوام بېيىت، چونكە ولاتەكەى كشتوكالى بوو، لە توانايدا نەبوو پەيوەنديە بازەرگانىەكانى لەگەل بەريتانىاي پيشەسازيدا بېچپېنيىت.

چارەسەر: راپەرپىنى گيانى نەتەوايەتى دژى ناپليۆن و زىادەپۆيى لە دەست بەسەرراگرتنى نەتەوە شكاوہكاندا و دەست خستنه چارەنووسى نەتەوە ئەوروپىيەكان و دابەشکردنى تەخت و تاج بەسەر خزمەكانيدا و سەر لە نوێ ئەوروپاي ناوہراستى رېكخستەوہ بەجۆرېك لەگەل دەست بەسەرراگرتنەكەيدا بگونجىت و بەربەرگانىيکردنى توندى گيانى نەتەوايەتى بەتايبەتى لە ئىسپانيا و پروسيادا، بوونە ھۆى راپەرپىنى گيانى نەتەوايەتى لە پېناوى پرزگارپوون لە دەسەلاتەكەى و لەناوبردنى.

بهشی سییهه

ئهوروپا پاش شۆرشى فەرهەنسى و دەسه‌لاتداریه‌تى كۆنه‌په‌رستى

۱- كۆنگره‌ى قيه‌ننا

هاوپه‌يمانەكان بۆ يەكەمجار كەچوونە پاريسەو پەيمانەستنى يەكەمى پاريسىيان بەست كە فەرهەنسا بە گوێره‌ى ئەمە زيانىكى زۆرى لێنەكەوت، دواتر وارپككەوتن كە كۆبونەوه‌كه‌يان ببنە قيه‌ننا بۆ چاره‌نووسى چاك‌کردنە گشتيه‌كانى ئه‌وروپا و دانانى بنچينه‌يه‌ك و ئاشتيه‌يه‌كى هەميشه‌يى و بەرده‌وام و له‌ پيشدا و پيككەوتبوون نەهێلن فەرهەنسا بەشداری له‌ كۆنگره‌كه‌ بكات، بەلام تاليران وه‌زيرى دهره‌وه‌ى فەرهەنسا توانى ناكۆكيه‌كانى نيوان هاوپه‌يمانەكان بقوزيته‌وه‌ واخۆى دهرخست كە ده‌يه‌ويته‌ هاوسه‌نگى نيوانىيان^۶ بپاريزيته‌، به‌وجۆره‌ فەرهەنسا له‌ دوايدا بۆ كۆنگره‌كه‌ بانگ كرا. له‌ كاتيكدا وتويژه‌كانيان بەرده‌وام بوو، پاكردنى ناپليۆن له‌ دوورگه‌ى (ئه‌لبا) وپاكردنى لويسى هه‌ژده‌م له‌ پاريس به‌ ئەندامه‌كانيان پاكه‌يه‌نرا و ترس و له‌رزيان لينيشت، به‌لام كۆنگره‌كه‌ له‌ كۆبونەوه‌كانيدا هه‌ربه‌رده‌وام بوو، و ماوه‌ى سه‌د رۆژه‌كه‌ به‌دوا تيكشكاندننى ناپليۆن له‌ واترلۆ و گه‌رانه‌وه‌ى لويسى هه‌ژده‌م بۆ ته‌خت كۆتايى هات پەيماننامەى دووه‌مى پاريس به‌سترا كە به‌گوێره‌ى ئەمە گه‌لێك مه‌رجى قورستى له‌ وانه‌ى پيشووتر به‌سه‌ر فەرهەنسادا سه‌پيئرا، به‌لام ئه‌و برپيارانه‌ى كۆنگره‌ى قيه‌ننا كه‌پوه‌ندييان به‌ چاك‌کردنە گشتيه‌كانى ئه‌وروپاوه‌ هه‌بوو له‌ ۹ى حوزه‌يرانى سالى ۱۸۱۵زدا دانرا، واته‌ پيش شه‌رى واترلۆ به‌چه‌ند پۆژيک ئه‌و پره‌نسيپانه‌ى (بيروباوه‌په‌كانى) كۆنگره‌ بۆ دانانى برپياره‌كانى له‌سه‌رى ده‌رؤيشت ئەمانه‌ بوون:

۶ هاوسه‌نگى نيوان ده‌وله‌ت: واتا رێ نه‌دریته‌ به‌هېچ ولاتيک كه‌ خويان به‌سپين به‌سه‌ر ولاتيکى تر نه‌وه‌كو ده‌سه‌لاتى خۆى به‌سه‌ر ئه‌وروپادا بگريته‌ وه‌كو چۆن فەرهەنسا له‌سه‌رده‌مى ئيمپراتۆريه‌ته‌كه‌ى ناپليۆندا كردى.

يەكەم: گىپرانەۋەي كۆن بۆ دۆخەكەي جارانى:

بۆ جىيەجىكردىنى بىنەماي ھاۋسەنگى نىۋان ۋلاتان (۱)كە دەۋلەتە گەۋرەكان لە ئەنجامى جەنگەكانى ناپليۇندا ناھاۋسەنگيان تيا بىنى و تاليران لەسەر ئەم بىنەمايە رىساي مافە رەۋاكانى دانا بۆ پاراستنى مافى بىنەمالەي پادشاكان، بەۋەش ويستى بەرگرى لە بىنەمالەي بۆربۆن بىكات و ئەنجامى ھەموو پروداۋەكان بخاتە ئەستۆي ناپليۇن نەۋەك فەرنسا.

دوۋەم: بىنەرەتى قەرەبەۋوكردەۋەي:

بىنەرەتى (گىپرانەۋەي كۆن بۆ دۆخى جارانى) ھەندىك گۆرانى تىاداكر، ئەۋىش ئەۋ دەۋلەتانەي لە ئەنجامى جەنگەكانى ناپليۇندا و بۆ لەناوبردىنى ناپليۇن زيانيان لى كەۋتبو، بۆيان بېژىرن و بەگۆيرەي بىنەرەتى بژاردەكە بەرىتانىا ھەردوۋ دورگەي (مالئە) و (سىلان) و داگىرگەي (كاب) بوۋنە مولكى.

۲- بىرپارەكانى كۆنگرە:

بەلام بىرپارە گشتىيەكانى كۆنگرە ئەمانەن:

يەكەم: بىرپارە تايىبەتايەكان سەبارەت بە دەۋلەتە گەۋرەكانەۋە:

پروسيا ھەندى بەشەكانى پۆلندەي پروسى (دۆقيەي ۋارشۆ) دەسكەۋت، پروسىا ناچار ۋازى لە بەشىك لە پۆلندەي پروسى (دۆقيەي ۋارشۆ) ھىئا بەرامبەر ئەۋەي ھەرىمى پاين و نزيكەي نيۋەي سەكسۇنيا بخريتە پالى وىلايەتەكانى ئەلمانىا كە يەكيتى جىرمانى لىپىكھاتبوۋ كەمكرانەۋە بۆ نزيكەي سى و نۆ وىلايەت، بەلام دەسەلاتەكانى نەمسا لە ئىتالىادا گەلىك زياتر بوۋن لەۋانە، فىنيسىيا (ۋىلايەتى بوندقىيە) بوۋ بە مولكى و لۇمباردىاشى سەندەۋە. مىرنشېنەكانى ئىتالىا بەشىۋەيەكى راستەۋخۆيان لاۋەكى كەۋتنە ژىر دەسەلاتى نەمساۋە، بەلام بىدمۆنت جەنەۋەي خرايە پال و ھىزىكىيان لى دروست كرد بەرامبەر فەرنسا، و دەۋلەتى پاپا گەپىنرايەۋە، و پاشانشىنى (ناپۆلى) خرايە ژىر رىكىفى بىنەمالە (بۆربۆن) ھەۋە، (مۆتەرنىخ) سەرۆك ۋەزىرانى نەمسا لەگەل پاشاي (ناپۆلى) دا رىككەۋت بەۋ مەرجه پادشاى ناپۆلى دەستوور بەگەلەكەي نەدا.

دووم: بریاره تاییه تییه کان سه بارهت به دهوله ته بچووکه کان:

کۆنگره بریاری یه کخستنی ههردوو دهوله تی (هوله ندا و به لجیکا) و پیکهینانی (پاشانشینی یه کگرتووی زهویییه نزمهکانی) دا، بۆ ئه وهی بپیته شووره و بهربهستیکی بههیز بهرامبهرفه پهنسا و تهختی ئهم پاشانشینهش پيشکesh به (ولیه ئورانچ) کرا، ههروهها دوقیهی (لۆکسمبورگ)ی درایه و بهریتانیا داگیرگهی جاوهی بۆ ئهم ئهم پاشانشینه گێپرایه وه و دوو ملیۆن (جونهیهی) (پاوهند) به قهرز دایه تابتونایت سنوورهکانی به پرووی فه پهنساوه قایم بکات، به لام به لجیکییه کان رقیان له هوله ندییه کان ده بووه و دواي توانیان پاش ماوهیهکی کهم لئیان جیا بینه وه، به لام سويسرا بوو به دهوله تیکی یه کیتی (فدراسیۆن) که پیکهاتبوو له ۲۲ ههریم و سهربه خویی و بیلايه نی هه میشه یی خوی ئاشکراکرد و دهوله تهکانی تریش پهیمانی دهسته بهرکردنی ئهم سهربه خویی و بیلايه نیه یاندا و ئیسپانیاش گێپدرايه وه بۆ سنووره کۆنه که ی خوی پیدرايه وه.

کۆنگره بریاریدا نه رویچ له دانیمارک جیا بکاته وه و بیخاته پال سوید، ئهمهش له سه ره بئینیکی پيشوو، چونکه سوید چووبوه نیو پهیمانه ستنه وه دژی ناپلیۆن، به لام سوید (بومیرانیا)ی رۆژئاوای له کيس چوو که خرایه پال پروسیا، و فنلندا خرایه پال پروسیا.

سییه م: بریاره تاییه تییه کان قه ره بووکردنه وه:

پروسیا پۆله نده ی پروسی - دوقیه ی وارشو و فنله ندای وه رگرت، به لام بهریتانیا دوورگهی هیلکۆلاند و دوورگهکانی ئه یونی وسیلان و ترینیداد و کاب و به شیک له کینیا ی وه رگرت.

چوارم: بریاره گشییه کان:

کۆنگره بریاری دا بارزگانی کۆيله لابه ریت به و پییه که وا (ناگونجیت له گهل (بیروباوه رهکانی) مه دهنی و رهوشتی گشتیدا) و پهیمانی به دهوله تهکاندا بیوه ستینیت، کۆنگره هه ندیک بریاری گشتی دانا، که تاییه تن به نوینه رایه تی دبلۆماسی و پله ی نوینه ره دبلۆماسییه کان و بهرپوه بردنی رووباره نیو دهوله تییه کان.

گەلیك رەخنەى توند و تىژ ئاراستەى بىرپارەكانى كۆنگرە كران سەركرەكانى بەكۆنە پەرست و بەرھە ئستكەرى بىرى ئازادى تاوانباركران. بۆيە گرنگترىن رەخنەكان ئەمانەن:

يەكەم: بىرپارەكانى كۆنگرە جەنگىك بوون دژى بىرى ئازاد و بىرپارە دىموكراتىيەكان و پادشاكان (مافە تاييەتايەكانىيان) درايەو مىللەتان لە مافى ھاويەشكرىنى حوكمدا بىيەش كران. ئەوھى يارىدەى بەشداربوونى كۆنگرەى دا بگەنە ئامانجەكانىيان ئەو بارە ترسناكە بوو كە بالى بەسەر ئەوروپادا كىشابوو لە ئەنجامى جەنگەكانى ناپليۆندا و ئاوات خواستەنە گەرەمەكانى مىللەتان بوو لە پىناوى ئاشتیدا، كۆنگرە ئەم ئاوات خواستەنى بۆ خۆى بە ھەلزانى بۆ دانانى ئاشتىيەكى كۆنەپەرستانە بەرامبەر نرخیكى گران، كە مىللەتان لە ئازادى و شكۆمەندى خۆيان دايان.

دووھەم: كۆنگرە گيانى نەتەوايەتى پشتگوئى خست كە لە كاتى شۆرش و جەنگەكانى ناپليۆندا لەناو مىللەتانى ئەوروپا بۆلابو، سەركرەكانى كۆنگرە دەستيان كرد بە گۆرپىنى سنوورى (پاشانشىنەكان) و لەمىيانى دادەبۆرى و دەيانخستە سەر ئەوى تر لە پىناوى رەزامەندى بنەمالەى پادشاكاندا، بەلام ئارەزووى مىللەتان و داواكارىيەكان لە رزگاربوون و سەرورەى نىشتىمانى پشتگوئى خرا و رەنگە ئەمە ئەوپەرى كردەوھى كۆنگرە بووبىت كەجى رەخنەبىت كە لە پاش تەواوبوونى كۆنگرە زۆرى پىنەچوو، رۆوداوەكان ناراستى ئەو رىگايەيان سەلماندا، بۆ نموونە يەكىتى (ھۆلەندا و بەلجىكا) لە پانزە سال زياترى خاياند، شۆرش لە ئىتالىا و ئەلمانىا بەرپابوو، لە پاش نزىكەى نەوھەد سال يەكىتى نەروىچ و سوید تىكچوو.

سىيەم: كۆنگرە داواكارى دەولەت بچووكەكانىشى پشتگوئى خست كە گەلىك قوربانىيان بە مافى خۆيان دابوو لە پىناوى بەرژەوەندى دەولەتە گەرەكاندا. ولایەتەكانى ئىتالىا بوونە تالانى نەمسا و ئىسپانىا ترىنىدادى دۆراند. لەسەر داخوازی پروسىا پۆلەندە بۆ جارى چوارەم دابەش كرايەوھە.

لەگەل ئەوھەشدا ھەندىك برىارى تاييەتى كۆنگرە ھەيە شايەنى ئەوھە پىياندا ھەلبەدەيت وەكو (لابردنى بازركانى كۆيلە و برىارە تاييەتايەكان بە نوینەرايەتى دىپلۆماسى و بنچىنە تاييەتايەكانى بەرپۆەبردنى پووبارە دەولەتايەكان). كە برىارە گرنەكانى سەدەى نۆزدەھەم بۆ رىكخستنى پەيوەندى دەولەتان دادەنریت.

ئەنجامەكانى كۆنگرە ئەوھى سەپاند، كەسەدەھى نۆزدەھەم جەنگى دەولەتانى وەكو جەنگەكانى ناپليۆنە بەخۆيەو نەدى، جگە لە جەنگى (قرم)دا، بەلام گەليک شۆرش لە دژى زۆردارى پادشاکان و داواکردنى ئازادى نىشتيمانى و ديموکراتى بەرپابوو.

۲- گەرانەوھى پادشاھەتى ستمەکار:

فەرەنس:

لە بىروباهەكانى كۆنگرەھى ڤيەننا (گەرانەوھى كۆن بۆ دۆخەكەى جارانى) و (مافە پەواكانى) بوون، لەبەر ئەو ھاوپەيمانەكان لويىسى ھەژدەميان دووبارە گيراپەوھە بۆ تەختى فەرەنسا، بەمەش كۆنەپەرستى و ھيزەكانى (لايەنگرى پادشا ويستە توندپەرەكان) بووژانەوھ و گەلى فەرەنسى دابەشبوون بۆ ئازادىخوازان و كۆنەپەرستان، ئازادىخوازەكان پابەند بوون بە بىروباهەكانى شۆرشى فەرەنسىيەوھ لەوھشدا جوتياران و چينى بورجوازى (ناوھند) پشتگيريان دەکرد. كۆنەپەرستەكانىش برىتیبوون لە پشتگيرانى پادشا و خانەدانەكان و ھەندىك پارىزگارەكان لە لادىكاندا. لويىسى ھەژدەمىش كەوتبووھ نىوان پالەپەستوى ئەم دووپارتەوھو نەيتوانى رىكيان بخات، بەلام برپاريدا رىگايەكى ناوھند بگريّت و دانى بەچاكسازىيەكانى ناپليۆن لە پووى كارگيرى و ياسادا و لەھەمان كاتيشدا دانى نا بە خانەدانەكان و ھەندىك مافەكانى بۆ گەرانەوھ.

ئىنجا لويىسى ھەژدەم لە سياسەتى كۆنەپەرستى پاشگەز بووھ و دواى سياسەتّىكى مام ناوھندى كەوت و وەزارەتّىكى لە ميانپەرەوھكاندا پىكھيئا، بەلام ئەم حكومەتە ميانپەرەوھكان پاش سالى ۱۸۲۰ز لە حوكم دا نەما، چونكە كۆنەپەرستەكان پووداوى كوشتنى برازاي پادشاين لە لايەن ئازادىخوازەكانەوھ بەھەل زانى و لەئەنجامى كاردانەوھى ئەو پووداوەدا جلەوى حوكميان گرته دەست و كۆنەپەرستان بەخوين گەرمى حوكميان دەست پىكرد و بەرھەلستى ھەموو پوالەتّىكى ئازاديان دەکرد. ئەو بەندانەى دەستوورەكە تايبەتى بوون بە ئازادى تاكەوھ لە كاريان خست و دەنگى رۆژنامەكانيان كپ كرد و ياساى ھەلبژاردنيان بە جورىك گوپى لە ئەنجومەندا،

که زۆرینه یان تیدا مسوگەر کرد، له م خوله دا فه پهنسا بۆ سه رکوتکردنی شوپشی ئیسپانیا هه لبارد و پاسیپێردرا بۆ گێرانه وهی فردیناند بۆ ته ختی شاهانه، هه رچه نده لویسی هه ژده م زۆر نه ژیا و له سالی ۱۸۲۴زدا دوا یی کرد پاش ئه وهی نزیکه ی ده سال حوکمی کرد. پاش لویسی هه ژده م برا که ی کۆنت ئارتوا (Artois) له حوکمدا شوینی گرت هه و به ناوی ده یه م چوه سه رته خت، شارل ئوروستوکراتیکی سه تمکار بوو بۆ نموونه خراپترین شیوه بوو له شیوه کانی کۆنه په رستی و پێگای بۆ کۆنه په رستی خو ش کرد و حوکمه که ی شارل بی سنوور (مطلق) بوو و بپوای به رژیمی په رله مانی نه بوو، رێگای له رۆژنامه کان گرت و مافه تاییه تییه کانی خانه دانه کانی گێرپایه وه و چ مولکیکیان له کاتی شوپشدا له ده ست چوو بوو به خه رجکردنی ملیۆنیک فره نگ له خه زینه ی گشتی بۆی بژاردن و پێگای به (جزویت) ده کان دابگه رپێنه وه بۆ فه رهنسا، به لام فه رهنسییه کان توانیان خو یان له حوکمی شارل پزگار بکه ن پێش ئه وهی نه مساوییه کان له حوکمی موته رنوخو یان رزگار بکه ن، ئه ویش کاتی که ئازادیخوازه فه رهنسییه کان سالی ۱۸۳۰ز پاپه پین و (شارل) یان له ته خت هی نایه خواره وه و لویس فیلیپ حوکمی گرت هه ده ست و ئه ویش له بنه ماله ی بۆریۆن بوو، به لام له سه رده می شوپشی فه رهنسیدا له پیزی ئازادیخوازه کاند ده جه نگا.

ئیسپانیا:

له ئیسپانیا بنه ماله ی بۆریۆن ده سه لاتیان وه رگرت هه و ده سه لاتی ئه رستوکراتیه کان و پیا وه ئاینیه کان وه کو جارانیان لیهاته وه، به لام ئازادیخوازانی ئیسپانیا هه ر له تیکۆشاندا بوون تا ناچار فردیناندی هه فته م داواکارییه کانی جیه جی کردن و بزوتنه وهی ئازادیخوازن له ئیسپانیادا که له سه رده می جه نگه کانی ناپلیۆندا ده ستی پێکرد گه لی به هیژتر و توندپه و تریو له وانه ی له ناوه راستی ئه وروپادا ده رکه وتن ئه وه بوو ئاگری شوپشیان هه لگێرساند و فه رهنسای ناچار کرد سوپایه ک بپێرێته سه ریان.

۷ له توندپه وه کانی بانگهێشت کردن بۆ بپوایۆن به پاپا به ده سه لات و سه روه ری پاپا بوون و ئه وانه داوی پێویست بوونی یه ک ده سه لاتیان ده کرد به سه ر جیهان ده کرد

ناپۆلی:

فردیناند، که به چهوساندنهوهی ئازادیخوازهکان بهناویانگ بوو گێڕدرایهوه بۆ تهختی ناپۆلی، بهلام ئازادیخوازهکان ناچاریان کرد دهستوورێان بدات و به ناچاری له ساڵی ۱۸۲۱زدا بۆیانی جیبهجی کرد، ئه‌ویش جی ناپه‌زایی موته‌رنیخ بوو که په‌یمانی به‌ فردیناندا سوپایه‌کی نه‌مساوی بنیڕیت بۆ له‌ ناوێردنی بزووتنه‌وه‌ی ئازادیخوازه‌کان له‌ ولاته‌که‌یدا له‌ وراستیدا ئه‌م سوپایه‌ ده‌ستی کرد به‌ کاری خۆی و به‌هێز ئازادیخوازانی ناپۆلی ملکه‌چ کرد.

نه‌مساو هه‌ر له‌سه‌ر هه‌مان سیاسه‌تی توندوتیژی له‌بوندقییه (فینیسیا) لۆمباردیا و ئه‌لمانیادا ده‌ڕۆشت و به‌ره‌هه‌ستی ئازادی و بزووتنه‌وه‌ ده‌ستوورییه‌کان و دیموکراتییه‌کانی ده‌کرد و به‌ندیخانه‌کانی به‌ ئازادیخوازه‌کان پڕکرد. له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا ئه‌م سیاسه‌تی زه‌بر و زه‌نگه‌ و خۆنپه‌شتنه‌ به‌سه‌ر بیروباوه‌ری ئازادیدا سه‌رنه‌که‌وت و هه‌ر زوو ئه‌و بیروباو و بزووتنه‌وه‌ ده‌ستووریانه‌ پاش مردنی موته‌رنیخ سه‌ریان هه‌ڵدایه‌وه‌، به‌لام موته‌رنیخ بایه‌خی به‌ئه‌نجامی ئه‌م کرده‌وانه‌ نه‌دایه‌وه‌ و ته‌نیا توندوتیژی کردبووه‌ دارده‌ست بۆ به‌ره‌هه‌ستی ئازادیخوازان. له‌ به‌شیکی داها‌توودا باسی ئه‌نجامی کرده‌وه‌کانی موته‌رنیخ له‌ نه‌مسا و ئیتالیا و ئه‌لمانیادا ده‌که‌ین.

پرسیارەکانی بەندی یەكەم

- ١- باسی گرنترین نیشانەکانی بوژاندنەوێی پووناکبیری لە سەدەى ھەژدەمیدا بکە و کاریگەری ئەم بوژاندنەوێیە لە ئاراستەکردنى خەڵکیدا دەریخە .
- ٢- باسی کاریگەری ھەریەک لە قۆلتێر و مۆنتسکیۆ و پۆسۆ بۆ وریاکردنەوێی خەڵکی دەربارەى خراپەکانی کۆمەلگەى ئەوروپى لە سەردەمى خۆیاندا بکە .
- ٣- ئایا دەتوانین پووخاندنى باستیل بە سنوورێک دابنێین لە دوو سەردەمدا . بۆچی؟
- ٤- بۆچی حکومەتى شۆرشى فەرەنسى لەگەڵ دەوڵەتە دراوسێکانیدا کەوتە جەنگەو؟
- ٥- بەراورد لە نێوان دەستوورى سالى یەكەم (١٧٩١) و دەستوورى سالى سییەم بکە و پووەلیکچووکان و جیاوازییەکانی نێوانیان دیاری بکە؟
- ٦- چۆن شۆرشى فەرەنسییەکان بەسەر پادشایەتیدا و پازى بونیان بە ناپلیۆن وەکو ئیمپراتۆرى فەرەنسا دەگونجیت؟
- ٧- بۆچی بەریتانیا بەرھەڵستی ناپلیۆنى کرد؟ ئایا سیاسەتى ھاوسەنگى نێوان ولاتان کاریگەرى بۆ ئەو ھەبوو؟
- ٨- گرنترین ھۆکارەکانی بێھێزی و کەوتنى ناپلیۆن بژمێرە و یەکیکیان بە درێژى باس بکە .
- ٩- گرنترین ئەو بیروباوەرانە بەلگەنامەکانى مافى مرۆف گرتبوونییە خۆى کامانەن و کاریگەریان بۆ سەر میژووى نوێ چییە؟
- ١٠- بیروباوەرەکانى شۆرشى فەرەنسى کامانە؟ شۆرشى تا چ رادەیکە توانى ئەو بیروباورانە بەھێنیتە دى؟
- ١١- ھەندیکیان دەلێن (ھۆکانى شۆرشى فەرەنسى سیاسیین) رات بەرامبەر ئەم واتایە چییە؟

چالاکی

خوێندکار راپۆرتێک لەبارەى یەکیک لەو کەسایەتییانە بنووسێ کە پێى سەرسام بوو لە میژوودا پۆلیکی گرنکی ھەبوو، لەو کەسایەتییانەى لەم بەندە دا ناویان ھاتوو .

به ندى دووهم

بەندى دووم

شۆرشى پىشە سازى و پەرەسەندە ئابوورى و كۆمەلە تىيەكان بەشى يەكەم

شۆرشى پىشە سازى

۱-بارى ئەوروپا پىش شۆرشى پىشە سازى:

كشتوكال پىش شۆرشى پىشە سازى ديارترىن سىماي ژيانى ئەوروپا بوو لە ھەمان كات دەرامەتى سەرەكى سامانى نەتەوكان بوو، ھەروەھا سامانى دەولەمەندە گەرەكان بەتايىبەتى خانەدانەكان لە مولكدارىيەتى زەوى پىكھاتبوو، بەلام سەرمايە گەرەكان لە رىڭگاي بازىرگانىيەو پەيدادەبوو، بەتايىبەتى بە ھاوبەشىکردنى لەگەڵ ئەو كۆمپانىا بازىرگانىيە گەورەنى بازىرگانى ھىندستان و جىھانى نوپيان قورخ كەردبوو. بەلام دانىشتوانى ئەوروپا لە سەرەتاكانى سەدەى نۆزدەمدا ژمارەيان لە (۱۸۰) مليون كەس تىنەدەپەرى.

شارەكان وەكو ئىستا دانىشتوانيان زۆر جەنجال نەبوو بۆ نموونە دانىشتوانى پارىس لە ۷۰۰۰۰ كەس زياتر نەدەبوون، بەلام شارە پىشە سازىيە گەرەكانى ئىستا وەكو مانچستەر و پەرمەنگھام لە بەرىتانيا، و لىل و لىون لە فەرەنسا، چەند شارىكى بچوك بوون و ھىچ گەرنەگەكانيان نەبوون، ھەروەھا زۆربەى ئەو شارە ناسراوانەى ئەمىرۆ مۆركى كشتوكاليان پىوہبوو، تەنیا پايتەختەكان ھەندىك جەنجالىيان پىوہ دياربوو، ھەروەھا بزوتنەوہى بازىرگانى يان پىشە سازيان تىدابوو. بەشىوہەكى تايىبەتى خانەدانەكان و كۆمپانىا ھاوبەشەكانى تىادا نىشتەجى بوون، بەلام لادىكان بە تەواوى لە شارەكان دابرابوون بەھۆى كەمى ھۆى گواستەوہ و خراپى رىڭگاكانى ھاتوچۆو، ژيان تىاياندا كشتوكاللى پووت بوو، ژيانى كۆمەلەتەى دواكەوتوو بوو كۆيلەى زەويان تىادا زۆر بوو، جوتيارىش ملکہچى دەسەلاتى دەرەبەگەكان بوو لە خانەدانەكان و پىاوانى كلىسە سەرەپاي ئەوہش ژيانى گشتى ئەوروپا پەرەى سەند بەتايىبەتى كاتىك بزوتنەوہى

پیشه‌سازی که‌وته قۇناغى گەشە‌کردنى، بە‌لام ئەم پېشكە‌وتنە زۆر لە‌سەرخۆبوو لە‌بەر نالە‌بارى ژيانى ئابوورى و نە‌بوونى ھۆيە‌كانى بە‌رھە‌مھێنان، لە‌بەر ئە‌وە لە پېشدا بە‌رھە‌مھێنان لە‌سەر ئىشى دە‌ستى و ھە‌ندىك كە‌رستە و ئامىرى ئاسايى بە‌ندبوو، خاوەن پېشە‌سازىيە‌كان سە‌رمایە‌يە‌كى وایان نە‌بوو یاریدە‌ی دامە‌زراندنى كارگە‌ی گە‌ورە وە‌كو شىۆە‌ی ئە‌مڕۆ دە‌بينىن دامە‌زرىن. پوختە‌ی قسە ئە‌وە‌یە پېشكە‌وتنى ژيانى ئابوورى پېش شۆ‌رشى پېشە‌سازی زۆر لە‌سەرخۆبوو لە‌چا‌و ئە‌و پېشكە‌وتنە‌ی ئە‌م شۆ‌رشە لە پاشاندا بە‌رپای کرد.

۲- شۆ‌رشى پېشە‌سازی لە بە‌ريتانيا:

ئە‌و ھۆیانە‌ی بە‌ريتانيا پېش و لاتانى دیکە خست لە شۆ‌رشى پېشە‌سازیدا:

سە‌رە‌تاکانى شۆ‌رشى پېشە‌سازی لە بە‌ريتانيادا پېش دە‌ولە‌تانى تر ئە‌وروپا کە‌وت و لە‌وی‌و گۆ‌يزايە‌وہ بۆ دە‌ولە‌تانى پۆ‌ژئا‌وای ئە‌وروپا و ولاتانى ترى ئە‌وروپا. ھۆيە‌كانى دە‌ركە‌وتنى شۆ‌رشى پېشە‌سازی لە بە‌ريتانيادا پېش شۆ‌رتانى تر دە‌گە‌رێتە‌وہ بۆ چە‌ند ھۆ‌كارىك گرینگترینان:

۱- سە‌قامگىرى بارى راميارى:

لە‌سالى ۱۶۶۸ زدا شۆ‌رشىكى مە‌زن لە بە‌ريتانيا بە‌رپابوو، بوو ھۆى جیگىربوونى پادشايە‌تى و پەرلە‌مان، ئىنجا پارتە راميارىە‌كان بە ھىزبوون و سىستە‌مى ئە‌نجومە‌نى وە‌زيران دانرا و بە‌ريتانيا دوورخستە‌وہ لە كودە‌تا (انقلاب) كتوپرە‌كان و كارە‌ساتى جە‌نگە‌كانى شۆ‌رشى فەرە‌نسى و ناپليۆنە‌وہ، گەر مە‌ترسى نە‌كە‌وێتە سەر بە‌رژە‌وہ‌ندیيە‌كانى نە‌چێتە ناو شە‌پرە‌كە . بە‌و جۆرە بارى ژيان جیگىربوون دانىشتوانىش گرنگيان بە بارى ئابوورى و پېشە‌سازی دا.

۲- گە‌شە‌کردنى سە‌رمایە‌دارى بە‌ريتانى:

لە ئە‌نجامى سوود و قازانجى كشتوكال و بازرگانى سامانىكى زۆر لە بە‌ريتانيا كە‌لە‌كە بوو، لە ئە‌نجامى بە‌رپابوونى شۆ‌رشى بازرگانى و پە‌پرە‌وكردنى (راميارى بازرگانى ئازاد) سە‌رمایە‌دارى تيايدا پەرە‌ی سە‌ند و وە‌بە‌رھێنانى سە‌رمایە‌كان بۆ دامە‌زراندنى كارگە و كە‌رنە‌وہ‌ی نۆ‌كە‌ند و كانە‌كانە و ... ھتە‌د خراڤە‌كار.

۳- دەرکهوتنی بزووتنه وهی داهینان:

یاسای بهریتانیا مافی داهینان و مولکداریه تی دهپاراست و ههردوو زانکۆ (گلاسکۆ) و (ئهنبهر) گرینگیان به زانستییه تیۆرییه کان و کردارییه کاندا (پراکتیکییه کان) ده دا. کۆمه له زانستییه کان پاداشتی دارایی بو داهینه ره کان خه رج ده کرد ههروه ها خاوه ن سامان و کارگه کان ئاماده یی خۆیان بو سوود وهرگرتن له و داهینراوانه پیشاندا و به شیوه یه کی فراوان له بواری چاککردنی پێگه کانی به ره مه هینان به کارهینران، ئه م داهینانه ش سه ره تا له چاککردنی شیوه کانی پستن و چنینه و ئینجا به کارهینانی هه لم بو کارپێکردنی ئامیره میکانیکییه جیا جیاکان به کارده هینران چ ئه وانه ی به کارده هینران له به ره مه هینانی پیشه سازیدا یان له هۆیه کانی گواستنه وه دا.

۴- دابینبوونی کارکردنی هه رزان

کاتیکی کۆچکردن له لادیکان به ره و شار دهستی پێکرد. کارکردن به نرخیکی که م و هه رزان ده سته که وت و ژیان و مندا لان له کارکردندا ململانیی پیاوانیان ده کرد، به نرخیکی هه رزانت له وان کاریان ده کرد. کاری هه رزان قازانجی گه و ره ی بو سه رمایه داره کان دابین کردو هانیدان سامانه کانیان له پرۆژه ی نویدا وه به ره بینن.

۵- زۆری کانزاو سووته مه نی به تاییه تی ئاسن و خه لۆوز:

له وانه یه بوونی خه لۆوز له نزیک ئاسنه وه له و فاکته ره گرنگانه بیته که بوونه هۆی سه ره که وتنی پیشه سازی له بهریتانیا، ئه ویش له بهر ئاسانی به کارهینانی له پیشه سازیه گه و ره کاندا. له پێشدا ته خته و دار له کارگه کاندا وه کو سووته مه نی به کارده هینران و ئه مه ش به گران پاده وه ستا، به لام خه لۆوز یاریده ی پێشکه وتنی پیشه سازیدا به هۆی زۆری و توندی گه رمیه که ی و گونجانی له گه ل ئامیره نوێکاندا.

۶- ئاوو هه وای بهریتانیا و شوینه جوگرافییه که ی:

ئه م هۆکاره یاریده ی ئه وهیدا که له مهیدانی پیشه سازیدا پێش ولاتانی تر بکه ویت، چونکه پێکهاتنی له کۆمه له دوورگه یه کی دابراو و له کیشوهری ئه وروپادا و ئینجا گه یشتنی له پێگه ی ده ریاوه به داگیرگه کانی و ده سه لاتداریه تی له ده ریادا، ئه وانه هه موو یارمه تی دا، که لوپه لی زۆر بنریتته ده ره وه و که رسته ی سه ره تایش به ده ست بهینیت، ههروه ها ئاوو هه وای شیداره که ی ئه وسا و ئیستاش بو هه ندیک پیشه سازی به تاییه تی پیشه سازی پستن و چنینه گونجاوه.

۳- داهینراوه میکانییه کان و سیستمی کارگه کان:

بنچینه کانی شوږشی پیشه سازی له سهر دوو بزووتنه وهی گرنګ بهنده، **یه که میان بزووتنه ی داهینان** و به کرداری جیبه جی کردن له کشتوکال و پیشه سازی و سوود لیوه رگرتنی له ریځاویاندا، به لام بزووتنه وهی **دوهم به سیستمی کارگه کان ناسراوه**.

۱- بزووتنه وهی داهینان:

نه و داهینراوه گرنګنه ی له خوړنواو دهرکه وتن بهرهمی بیرې به شیکې که می داهینه ره کان نه بوون، به لکو کوششی چند داهینه ریګ بوون که هاوکاری ته واوکردن و پیځه یشتنیاندا. سالی ۱۷۳۸ز دا جون کای (Gonh Kay) توانی ئامیریکی نوئ دابهینیت پیی دهوترا (مه کوکی بالدار) که به هوپه وه کریکار دهتوانئ مه کوکه که به خیراییه کی ژور بچولینیت، نه ویش به هوپ تاله دهزوویه ک که پیوه ی به ستراره، به وهش خیرایی پستن ژورتر بوو، ههروه ها کریکار دهیتوانی چنراوی پانیش دروست بکات. ههروه ها جیمس هاگریفز Hagreaves Game له سالی ۱۷۷۰ز دا ئامیریکی نوئی به ناوی (جینی) وه داهینا، نه ویش ته شیله یه کی لیکدراوه به هوپه وه کریکار دهتوانیت له یه ک کاتدا سه رپه رشتی هه شت ته شیله یه کی لیکدراوه بکات و ئاشکرایه نه م ئامیره چند گرنګی هه یه له زیادکردنی خیرایی پستن و هه زاران بونیدا، دواتر چند چاککردنیکی تر به سهر نه م ته شیله دا هات به زیادکردنی ژماره ی ته شیله و ته ونه کان، نه وهش هه نځاوکی گرنګ بوو له ریځای دامه زانندنی کارگه کاندا.

یه کیګ له و داهینه رانه ی که ناوی به داهینانی جیولینه ری هه لمه وه لکا (جیمس وات) Games Watt) ۱۷۳۶ز - ۱۸۱۹ز بوو، له سالی ۱۸۰۷ز دا روبرت فولتن (Robert Fulton) توانی که شتییه ک دروست بکات و به سه رکه وتووی له پووباری هدسن، ئیشی پی بکات. له سالی ۱۸۳۸ز دا یه که م که شتی هه لمی دروست کرا که له (۱۵) روژدا زه ریای نه تله سی بری، واته به نیوه ی نه و ماویه ی نه وکاته که شتییه چاروکه داره کان ده یانبرې. ده سپیښخه ری و چاکی له بهرکا هینانی جیولینه ری هه لمی بو کارپیګکردنی شه مه نده فهری ئاسنین بو (جورج ستیفنسن) ده که ریته وه.

۲- سیستمی کارگه کان:

به لام سیستمی کارگه کان پاش دهرکه وتنی داهینراوه کان هاته کایه وه که له پیشه سازیدا سووردی لی وهرگیرا. خاوه ن پیشه سازییه کان پیښ شوږشی پیشه سازی به زوری کاریان له ماله کانیدا ده کرد، ژنان و مندا لان له زوربه ی کاره کاندا هاویه شی

پياوانيان دەکرد. کاتيک داهينراوه نوښکار دهرکهوتن بهتاييه تي نه وانه ي بههيزي هلم دهجولانه وه. ئيتير مالله کان بۆ کارکردن نه دهگونجان و ورده ورده پيشه سازييه ناومالله کان له ناو دهچوون و کارگه گه وره کان به ئاميره مه زنه کانيانه وه که هه زاران کريکار کاريان تيدا دهکردن شوينيان دهگرتنه وه. به و جوړه بهرهمه پيشه سازييه کان به هو ي ئاميري ميکانيکيه کانه وه دروست دهکران له سهر بنچينه ي پسپوري له کار و بهرهمدا به شيويه يه کي فراوان.

سيستم ي کارگه کان له سهر بنچينه ي کوکردنه وه ي سامان دامه زراوه که که سانتيکي زور هاوبه شي کوکردنه وه که دهکهن، چونکه له تواناي که سيکدا نيه نه و جوړه کارگه گه ورانه بکرييت و بهريوه ي بهرييت، بۆ هينانه دي نه م ئامانجه ههر دهبيت هاوکاري له گهل که ساني تر بکرييت. نه م پيوستيه بووه هو ي هاوکاري کردن بۆ پيکهيناني کوپانيا پيشه سازييه هاوبه شه کان بۆ کوکردنه وه ي سه رمايه ي پيوست و پيکخستني کار. نه م سيستمه مه تازه يه ي کارگه کان چه ندين خالي باشي هه يه وه کو به کارهيناني ئاميره ميکانيکيه گه وره کان که يارمه تي بهرهمهينانيان ددها، به شيويه يه کي فراوان و به ودهش نرخي تيچوون که م دهبووه و نرخي بهرهمهينراوه کان هه زاران دهبوو، هه روه ها يارمه تي پسپوري له کاردا ددها، که کريکار دهتوانييت به کاريکي ديار ي کراو هه لستيت و له نه نجامدا ورده کاري تيدا بکات و به خيري ي و چاپووکي بهرهمه ي بينيت.

به لام بزووتنه وه ي پيشه سازي زيانتيکي زوري له کشتوکالدا، نه ويش کاتيک جوتياره کان وازيان له کشتوکال هينا و کهوتنه کوچکردن بۆ شاره کان و کارکردن له کارگه کانداه. شاره پيشه سازييه کان جه نجال بوون و نه و ولاتانه نه يانده تواني بۆ پيوست ي ژياني خويان پشت به بهرهبوومه کشتوکاليه کانيان بيهستن و ناچاربوون له دهره وه بهرهبووم و خواردمه ني بينن.

پوخته ي قسه، رهنگه سيستم ي کارگه کان پاش داهينراوه ميکانيکيه کان، گرنگرين هو ي پيشکهوتني پيشه سازي بووييت، نه و پيشکهوتنه ي بووه هو ي گوپيني موري کشتوکالي کوملهگه ي نه وروپي بۆ موري پيشه سازي بهتاييه تي له دهوله ته گه وره کاني بهريتانيا و نه لمانيا و فه ره نسادا.

۴- گواستنه‌وهی شۆرشى پيشه‌سازى بۆ كيشوهى ئه‌وروپا:

شۆرشى پيشه‌سازى سهره‌تا له به‌ريتانيا ده‌ركه‌وت، به‌لام زۆرى پېنه‌چوو له ده‌وله‌تانى ئه‌وروپاي پۆژئاواشدا ده‌ركه‌وت، بزوتنه‌وهى پيشه‌سازى له فه‌ره‌نسا به‌شيوه‌يه‌كى فراوان له سهرده‌مى (لويس فيليب) و (ناپليۆنى سيييه‌م) دا بۆلۆبۆوه، به‌لام له‌ولاته‌كانى ترى ئه‌وروپا له پيگاي به‌ريتانيا و فه‌ره‌نساوه بۆلۆبۆوه و له‌وانه داھيئراوه ميكانيكىيه‌كان و سيسته‌مى كارگه‌كانيان وه‌رگرت. هه‌روه‌ها سووديان له شاره‌زاييه پيشه‌سازىيه‌كانيان وه‌رگرت به‌تاييه‌تى ئه‌و چاككردن و ورده‌كاريانه‌ى به‌سهر ئاميره‌كاندا هينا له ئه‌نجامى به‌كاره‌يئانيان له پيشه‌سازيدا پيش ده‌وله‌تانيتتر. له‌به‌ر پۆشنايى ئه‌م تاقىكردنه‌وانه بزوتنه‌وهى پيشه‌سازى له‌به‌لجىكا و ئه‌لمانيا و نه‌مسا و مه‌جه‌پ و ئيتاليا و پروسيدا بۆلۆبۆوه.

پيشه‌سازى بواريكى به‌رفراوانى زۆرى بۆ بۆلۆبۆونه‌وه نه‌ده‌بوو ئه‌گه‌ر بۆ دامه‌زراندن و بۆلۆبۆونه‌وهى مه‌رجه پيويسته‌كانى دابين نه‌كرايه. له‌به‌رئوه ئه‌م بزوتنه‌وه‌يه له خۆرئاوا و ناوه‌راستى ئه‌وروپادا ده‌بوو به‌خيترايى بۆلۆببيته‌وه له‌به‌ربوونى خه‌لۆوز و ئاسن (به‌تاييه‌تى ئه‌گه‌ر كانه‌كانيان نزىك يه‌ك بوونايه) و بوونى سه‌رمايه و شاره‌زايى هونه‌رى و بازار بۆ فروشتنى به‌ره‌م هينراوه‌كان له كاتىكدا له هه‌ندىك به‌شه‌كانى ئه‌وروپاي خۆره‌لاتدا له‌به‌ر بوونى ئه‌م هۆيانه بۆلۆبۆونه‌وهى دواكه‌وت.

۵- پوا‌له‌ته‌كانى شۆرشى پيشه‌سازى:

شۆرشى پيشه‌سازى به‌شيوه‌ى هينانى هه‌ندىك داھيئراوه‌ى نوئ بۆ مه‌يدانى پيشه‌سازى و چاككردن ئاميره‌ كۆنه‌كان ده‌ستى پيكرد، به‌لام ئه‌نجامه‌كانى ئه‌و شۆرشه ته‌نيا بزوتنه‌وهى پيشه‌سازى نه‌گرته‌وه، به‌لكو به‌هه‌موو بواره‌كانى ژيانه‌وه دياربوو، له خواره‌وه هه‌ندىك له پوا‌له‌ته‌كانى ئه‌م شۆرشه ديارى ده‌كه‌ين:

يه‌كه‌م: زۆربوون سامان:

له ئه‌نجامى به‌كاره‌يئانى ئاميره‌ميكانىيه‌كان و فراوانبوونى بزوتنه‌وه‌ى دامه‌زراندنى كارگه‌كان سامانىكى زۆر له ده‌وله‌ته پيشه‌سازىيه‌كان كه‌له‌كه‌بوو، كه‌يارمه‌تى زۆربوونى به‌ره‌مه‌يئانى داو ئه‌ميش به‌ده‌ورى خۆى يارمه‌تى هه‌رزانى بۆلۆبۆونه‌وه‌ى كه‌لوپه‌له‌كانيدا كه‌بووه هۆى ئه‌وه‌ى خاوه‌ن كارگه‌كان سوودىكى زۆرگه‌وره وه‌ده‌ست بئين.

ههروهها بزووتنهوهی پیشه‌سازی له فه‌په‌نسا و ئه‌لمانیا دا بووه هۆی فراوانبوونی سامان و زیادبوونی به‌رهه‌م، به‌لام له بوارێکی ته‌سکتردا له‌وهی له به‌ریتانیا، چونکه شوێشی فه‌په‌نسی و جه‌نگه‌کانی ناپلیۆن، فه‌په‌نسا و ئه‌وروپای بۆ ماوه‌یه‌ک واخه‌ریک کردبوو که گۆی نه‌ده‌نه بزووتنه‌وهی پیشه‌سازی، له‌به‌ر ئه‌وه ئه‌م بزووتنه‌وهیه له فه‌په‌نسا دا تا دواى ساڵی ۱۸۴۰ ز دواکه‌وت.

دووه‌م: زیادبوونی دانیش‌توان:

شتی‌کی ئاسایی پیشه‌سازی بێته هۆی زیادبوونی دانیش‌توان، چونکه په‌ره‌ی به به‌ره‌مه‌یه‌نان و سامانی گشتنی داو له توانای زۆرت‌رین ژماره‌ی خه‌لک دا‌بوو بتوانن له ژێر سایه‌ی ئه‌م سیسته‌مه ئابوورییه نوییه‌دا بژین زیاتر له‌و توانایه‌ی که پیش هه‌بووه له خسته‌که‌دا به‌راوردی‌کی دانیش‌توانی ده‌وله‌ته گه‌وره‌کانه له ساڵه ۱۸۰۰ و ۱۸۷۰ ز دا.

ده‌وله‌ت	ژماره‌ی دانیش‌توانی ساڵی ۱۸۰۰	ژماره‌ی دانیش‌توانی ساڵی ۱۸۷۰
به‌ریتانیا	۱۴ ملیۆن	۳۱ ملیۆن
فه‌په‌نسا	۲۷ ملیۆن	۳۶ ملیۆن
ئه‌لمانیا	۲۱ ملیۆن	۲۷ ملیۆن
ئی‌تالیا	۱۸ ملیۆن	۳۸ ملیۆن

له‌مه‌وه بۆمان پوون ده‌بی‌ته‌وه کاریگه‌ری شوێشی پیشه‌سازی بۆ زیادبوونی دانیش‌توانی ده‌وله‌ته پیشه‌سازییه‌کان چه‌نده و ئه‌م زیادبوونه‌ش ته‌نیا له زیادبوون به‌هۆی له دایک بوونه‌وه نییه، به‌ل‌کو له ئه‌نجامی باش‌بوونی باری ته‌ندروستی ئه‌و وڵاته‌وه‌یه که بووه هۆی که‌م‌بوونه‌وه‌ی مردن، گومانی تیدا نییه که ئه‌م زیادبوونی دانیش‌توانه له لادێ‌کان و ناوچه کشتوکالیه‌کاندا پووی نه‌دا، به‌ل‌کو زیاتر ناوچه پیشه‌سازییه‌کانی گرته‌وه، هه‌روه‌ها هۆیه‌کی تریش که یارمه‌تی زیادبوونی

ژماره‌ی دانیشتوانی شاره‌کانیدا ئه‌ویش کۆچکردنی جوتیاره‌کان بوو له لادی‌کانه‌وه به ئامانجی وه‌ده‌سته‌یه‌نانی کرێیه‌کی به‌رزتر له‌کارکردندا که له توانایدا نه‌بوو له پیشه‌ی کشتوکال‌کردندا به‌ده‌ستی بێنن. به‌م جوړه ژماره‌یه‌کی زوری جوتیاران کۆچیان کرد و کێلگه‌کانیان به‌جیه‌شت به‌ره‌و شاره‌کان تا له کارگه‌کاندا کار بکه‌ن له ئه‌نجامی زیاده‌وونی ژماره‌ی دانیشتوان وای لی‌هات په‌یدا‌بوونی شاری پیشه‌سازی گه‌وره‌ی لیکه‌وته‌وه که له پێش شو‌پشی پیشه‌سازیدا چه‌ند شاریکی بچوک یان لادیکی بێ بایه‌خ بوون وه‌کو (مانچسته‌ر و په‌رمه‌نگه‌ام و شیفلیلد له به‌ریتانیا، لیل و لیۆن له فه‌ره‌نسا، به‌رلین و کۆلۆن و فرانکفۆرت له ئه‌لمانیا).

سێیه‌م: ئاسانی هاتو‌و‌چۆ:

جولێنه‌ری هه‌لمی ته‌نیا کاری نه‌کرده سه‌ر گۆپینی شیوه‌ی به‌ره‌مه‌یه‌نان، به‌لکو هاتو‌و‌چۆشی گرت‌وه‌و و شو‌پشیکی قوولی تیا‌دا به‌ریاکرد، ئاسانی و خیرایی هاتو‌و‌چۆکردن به‌ گرن‌گترین پو‌اله‌ته‌کانی ئه‌م شو‌پشه‌ داده‌نریت، چونکه سیسته‌می کارگه‌کان و شیوه‌ی به‌ره‌مه‌یه‌نان فراوان و به‌ئاشکرا ده‌ریخست که پێویستی به‌ هۆی باش و خیرایی هۆیه‌کانی گواسته‌نه‌وه هه‌بووه بۆ گواسته‌نه‌وه‌ی که‌رسته سه‌ره‌تاییه‌کان به‌ خیرایی بۆ کارگه‌کان و له‌و‌یوه که‌لوپه‌له‌کان بنی‌ردریته بازاره‌کان، بازرگانی ناوه‌خۆ و ده‌ره‌کی به‌ته‌واوی پشتی به‌ هاتو‌و‌چۆ و خیرایی و که‌می نرخه‌که‌ی ده‌به‌ست.

به‌ریتانیا له‌به‌کاره‌یه‌نانی جولێنه‌ری هه‌لمی بۆ بۆ ئاسانکردنی هاتو‌و‌چۆ پێش هه‌موو وڵاته‌کانی تر که‌وت. له‌ ساڵی ۱۸۲۵زدا یه‌که‌م هی‌لی ئاسنی له‌ جیهاندا له‌ نیوان ستۆکن (Stocten) و دارلینگتۆن (Darilington) دامه‌زراند. به‌لام له‌ فه‌ره‌نسادا بزوتنه‌وه‌ی دامه‌زراندنی هی‌له‌کانی ئاسن ئه‌میش له‌لایه‌ن کۆمپانیا‌کانه‌وه بووه، به‌لام له‌ ژێر چاودێری حکومه‌ته‌کان و یارمه‌تی داراییان بووه.

کاریتیکردنی شو‌پشی پیشه‌سازی ته‌نیا هاتو‌و‌چۆی وشکانی نه‌گرت‌وه‌و، به‌لکو هاتو‌و‌چۆی ده‌ریایشی گرت‌وه‌و که سه‌ره‌پای به‌کاره‌یه‌نانی جولێنه‌ری هه‌لمی بۆ لی‌خو‌پینی که‌شتیه‌کان، له‌ دروست کردنی‌شیاندا له‌ جیاتنی ته‌خته، ئاسن به‌کاره‌یه‌نراو وایان لی‌هات قه‌واره‌که‌یان له‌ که‌شتیه‌ چارۆکه‌داره‌کاندا گه‌وره‌تر بوو، سه‌ره‌پای خیراتر بوو ئه‌و پێشکه‌وتنه‌ گه‌وره‌یه‌بووه هۆی خیرایی گواسته‌نه‌وه و نزم‌بوونه‌وه‌ی نرخ‌ی بار گواسته‌نه‌وه له‌و‌لاتیکه‌وه بۆ وڵاتیکی تر

پینجهم: باری ژیانی کریکاران:

شۆږشی پیشه‌سازی سه‌ره‌تا کاریکی باشی نه‌کرده سه‌ر ژیانی کریکاران، چونکه باری ته‌ندروستیان خراپ‌تر بوو. ئاستی گوزهرانیشتیان له‌چاو زۆربوونی سامانی گشتیدا که‌می‌ک نه‌بی‌ت ئه‌وه‌نده به‌رز نه‌بوو له‌گه‌ره‌کی په‌ریووت و مائی ته‌نگه‌به‌ری وادا نیشته‌جیبوون هیچ مه‌رجی‌کی ته‌ندروستیان تیدا نه‌بوو، ژنان و منداڵان شه‌و و پۆژ کاریان ده‌کرد به‌نرخ‌یکی وا هه‌رگیز تیری نه‌ده‌کردن. خاوه‌ن کارگه‌کان هه‌موو هه‌والدانی‌کی چاک‌کردنیان په‌ت ده‌کرده‌وه ئه‌گه‌ر له‌پێگای یاسادانانیشه‌وه بوايه، به‌ده‌ست درێژیان داده‌نا بۆ سه‌ر مافی مولکداریه‌تی تاکه‌که‌س، ته‌نانه‌ت کریکاران له‌سه‌رخۆ ده‌مردن له‌برساندا و له‌ئه‌نجامی کاری گران و هه‌لسوکه‌وتی دوور له‌ مرقفانه‌ی خاوه‌ن کارگه‌کان له‌سه‌رخۆ ده‌مرن که‌بائی به‌سه‌ردا کیشابوون، به‌لام له‌نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌می نۆزده‌مه‌وه باری ژانیان باشت‌تر بوو به‌هۆی گرنگیدانی حکومه‌ته‌کان به‌باری ته‌ندروستی کریکاران و دوورخستنه‌وه‌ی منداڵ له‌کارکردن له‌کانه‌کاندا و هه‌ندیک پیشه‌سازی قورس.

باری ژانی کریکاران به‌ره‌و باشت‌تر چوو کاتی‌ک پێگایان پیدرا جقات (نه‌قابه) دابمه‌زینن و کریکاران له‌چواریه‌کی یه‌که‌می سه‌ده‌می نۆزده‌مدا کۆبوونه‌وه‌یان لێ قه‌ده‌غه‌ کرابوو، ئه‌مجا له‌سالی ۱۸۴۴زدا له‌ به‌ریتانیادا یاسای کۆبوونه‌وه‌ لایه‌را، ئیتر کریکاران بۆیان هه‌بوو کۆمه‌له‌ و جقاته‌کانیان پێک بێنن بۆ پاراستنی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانیان و پریاری دیاریکردنی نرخ‌ی کرێ ده‌ریکه‌ن و داوای زیاده‌بوونی له‌خاوه‌ن کارگه‌کان بکه‌ن تا وایان لێهات مافی مانگرتنیان به‌کار ده‌هێنا له‌کارکردن بۆ به‌رگریکردن له‌ داواکارییه‌کانیان به‌رامبه‌ر خاوه‌ن کارگه‌کان.

بهشی دووهم

په رهسه نندنه نابووری وکومه لایه تییه کان پاش شوړشی پیشه سازی

۱- گه شه کردنی چینی بورجوازی (ناوهند):

ئهم چینه پیښ شوړشی پیشه سازی هه بوو، بازرگانه کان و خاوهن پیشه جوړبه جوړه کانی ده گرت هوه، به لام ئهم چینه بایه خی پیښه درابوو، شان به شانی چینی خانه دان و جوتیاران، به لام چینی بورجوازی (ناوهند) له دواى ئه مانه وه بوون، له گه ل ئه وه شدا ورده ورده گه شه ی ده کرد و هیژوتوانای له زیاد بووندا بوو ئه وه ش به لگه بوو که دواپوژدا ده بیته چینیکى بایه خدار له کومه لدا، چونکه پیښکه وتنی زانستی گه لیک هه نگاوی گه وره ی له پیښاوی که مکړدنه وه ی بارى سهرشانی مروځ و ئاسانکردنی کاره کانیدا نابوو.

ئهمه سهره پای کارى گیانی ئازادى و بلاوېوونه وه ی بیرى نه ته وایه تی که چهند چینی بورجوازیان (ناوهند) به هیژکرد و پایه داریان کرد. ئازادیخوازان و هه لگرانی بیرى نه ته وایه تی له نووسهران پشتمى ئهم چینه یان ده گرت و به پشتمیوانى نه ته وه و هیژى ولاتیان داده نا. ئه مجا ئه میش به ده ورى خو ی پارهى بؤ روژنامه و گوښه لوه پارتييه کان هه لړشت تا پشتمى بگرن و بهرگرى لیږکه ن و وا له حکومت بکه ن دواى پامیارییه ک بکه ویت له گه ل بهر ژه وه نډیه کانیاندا بگونجیت.

له بهر ئه وه ئهم چینه به و ده سه لاتندارییه ی له جیهانی مادی و بیردا وه ده ستى هیښابوو نه وه ستا، به لکو ده ستوبرد که وته داواى ئه وه ی له کاروبارى ده وله تیشدا ده سه لاتى هه بیټ، کاتیک ئاوړى لى نه درایه وه و گوښى لى نه گیرا په نای برده بهر گه له کومه کى، ئه ویش به پیښه پانای پارت و کومه لکه کان تاداواى مافه کانی بکات. زوړبه ی داواکارییه کانی بریتى بوون (له ئاشکراکردنی ئازادى و سهره ستى بازرگانی و ده ست تیوه رنه دانی حکومت له کاروبارى پیشه سازیدا تا بتوانیت

بەرھەمە پىشەسازىيەكانى بىئىرىتتە داگىرگە ۋە ھەرىمەكانى تىرىش تا لەئەنجامدا سوۋدو قازانچىكى زۆريان لى ۋەدەست بىنى، ئەمجا داۋاي ھاۋىيەشى پۇلەكانى لە ھۆكۈمدا كىرد، بۇ ئەمەش ئەم چىنە پەنای بىردە بەر داۋاكرىنى ھۆكىمى دەستورى نوپنەرايەتى پەرلەمانى).

لەپاستىدا مېژۋى ئەۋروپا لەسەدەى نۆزدەمدا تەنیا برىتى بوو لە مېژۋى ملەلانى نىۋان ئەم چىنە لەگەل دەرەبەگايەتيدا لەپىناۋى چەسپاندنى قەۋارە ۋە بىروباۋەرەكانى خۇى ۋە مەۋگەركىردنى بەرژەۋەندىيە چىنايەتییەكانى، بەھۋى ھىزى پىگە ۋە تۈانا مادىيەكەيەۋە تۈانى سەربكەۋىت ۋچى ۋىست بەدەستى بىنى، ۋەھەر كارتىكرىنى ئەم چىنە بوو چاكسازىيە دەستورىيەكانى سالى ۱۸۳۲ز لە بەرىتانيا ۋە سالى ۱۸۷۵ز لە فەرەنسا ۋەپاشان لەئەلمانىا داۋاي يەكگرتنەكەى ۋە لەئىتالىا پاش يەكىتییەكەى ھاتنە دى.

ئەم چاكسازىيە دەستورىيە ئەم خالانەى گرتۈتەۋە:

- ۱- فراۋانبۈۋنى مافى ھەلبىژاردن بەجۈرىك بەپلەى يەكەم پۇلەكانى چىنى بورجۋازى (ناۋەند) بگىتتەۋە.
- ۲- زىادكرىنى دەسلەتلى پەرلەمان بەجۈرىك نوپنەرانى ئەم چىنە كاریكى ۋابكەن گۈپرايەلى قسەكانىيان بكرىت ۋئامانجەكانىيان بەئىنرىتتە دى.
- ۳- پادشا لىپرسراۋ نەبىت ۋەۋىش بۇ بېھىزكرىنى چىنى ئەرسىۋكراتى كەدژ بەچىنى بورجۋازى بوو.

۲- دەرکەوتنى چىنى كرېكاران و گىروگرفتهكانى:

لەكاتى سەرھەلدى شۆرشى پىشەسازىدا چىنى كرېكاران ھىچ بايەخىكيان پىئ نەدەدرا، چونكە ئەندامەكانى تىكەل بەچىنى بورجوازى (ناوەند)بوو بوون، ئەم شۆرشە بەشان بازوى ئەوان بەرپابوو و پايدار و فراوانبوو و ھەرئەوان ھەلسورنەرى ئامېرەكان بوون و كەلەپەليان بە بەرھەم دىنا و سامانيان بۆ خاوەن سەرمايەكان و بازرگانە دەولەمەندەكان بەدەست دەھيئا، پاش ماندووبونىكى زۆر بەرامبەر گرېيەكى ديارى كراو. ئەمانە كاتىك سەرچاوەى ژيانيان لە دەست دا بەھۆى بەدەرکەوتنى ئامېرەكان و دامەزراندنى كارگەكان كە پىشەسازىيە تاكەكەسىيەكانى لەناوبرد و مال و لادىكانيان بەجىھىشت و پەنايان برە بەر شارەكان بۆ بە دەستھيئانى پارەو پولىك ژيانيان بەكارگەكانەو بەسترايەو، لەپيشدا شتىكى ئاسايى بوو بەپىئ ئەو بارە پشتگىرى سەرمايەدارەكانيان لەداواكارىيەكانياندا بکردايە بەئومىدى چاكبوونى بارى مادى و مەعنەويان.

بەلام كاتى بينيان خاوەن كارگە و كۆمپانيەكان ئاوپيان لى نادەنەو و ھەر سوودى تايبەتى خويان لا گرنگە ئەوانيان تەنيا وەك ھۆيەك بۆ زيادکردنى سوود و زۆرکردنى سامانەكانەكانيان بەكارھيئاو، ئاومىد بوون لىيان وئەكاتە كرېكاران كەوتنە خويان بۆ بەرگرى كردن لە بەرژەوہندىيەكانيان و داواکردنى مافە جوراوجۆرەكانيان و بۆ ئەم مەبەستە چەند كۆمەللىك و جقاتىكيان پىكھيئا و بەو جورە چىنىكى تىرى كۆمەلایەتى پەيدابوو ناسرا بە چىنى كرېكاران كەكەوتنە داواكارى لەحكومەتەكان تا مافەكانيان بپارىزن و بەرگريان لىبەكەن دژى خاوەن كارگەكان و سەرمايەدارەكان كەئەوانە ھىچ ھۆيەكى تەندروستى وپۆشنەبىريان بۆ نەپەخساند بوون ژيانيان مسۆگەر بكات ، بەلام لەپيشدا چىنى فەرمانپەرە داواكارەكانيانى جىبەجى نەدەکرد، بەلكو كۆسپى زۆرى لەپىگاياندا دانا و ياساي كۆبونەويان دانا بەگويرەى ئەم ياسايە پىگاي كۆبونەوہ لە كرېكاران گىرا و لە مافى پىكھيئانى جقاتەكان بۆ بەرگرى لە مافەكانيان بىبەش كران، بەلام ئەو ھەلۆيستە نارەوايانە وای لىكردن زياتر سووربون لەسەر تىكۆشان لەپىئاو بارىكى باشتىرى كارکردن.

۲- پېشكەوتنى تەندروستى:

يەككە لە روالەتەكانى شۆپشى پېشەسازى ئەو زىادبوونە خىرايىيەى دانىشتوان بوو كە ئەنجامەكەى گۆپانى جۆرى ژيانى مرؤف لە كشتوكالەو بۇ پېشەسازى بوو ئەم زۆربوونە لەگەل كاركردى خاوەن پېشە تاكەكەسىيەكان لەكارگەكاندا بەنرخىكى ھەرزان، بووبە ھۆى بۆبوونەو ھى دەردو نەخۆشى كەلەپېشدا نەبوون، ئەمەواى لەزانايان كرد بگەونە جەنگەو لەگەل ئەم نەخۆشيانە و شىۋازى پزىشكى سەرگەوتو بۇ بەرھەلستى بۆبوونەو ھى بدۆزنەو و لەناويان ببەن و ھۆى پاراستنى ئاسان بگەن ولەناو جەماو ھى بەھەموو ھۆىكى گونجاو بۆلەى بگەنەو، لەو ھى ئەدوارد جەنەر (Edward jener) ھات و كوتانى دژى نەخۆشى ئاۋلە بەكارھىنا كە ژمارەيەكى لەپادەبەدەرى خەلكى لەناو بېرىدو. ھەروەھا ھۆكانى نەشتەرگەرىي بىرنەكان بەھىمنى ولەسەرخۆ باشتىبوون كە نەخۆشەكانى ھاندا بەدلىيائى وبى ترس بچنە پېشەو، بەلام گەرەتەرىن دەسكەوتى پزىشكى ئەو بوو زاناي كىمىاوى فەپەنسى پاستۆر (Pasteur) بىچىنەى سەرەكى نەخۆشەكانى دۆزىيەو. ئەم زانايە لەسالى ۱۸۶۳زدا دەرى خست كە ھەموو نەخۆشەكان دەگەرپنەو بۇ گيانلەبەرىكى زۆر بچكۆلە كە بە بەكتىريا دەناسرېت. دواتر (كوخ) ئەلمانى مىكرۆبى سىلى دۆزىيەو، ھەروەھا زانايانى تر مىكرۆبەكانى وەناق و سى ئاوسان و،،،،، ھتد چەندانى دىكە.

٤- په روه رده وځيركردن:

دواى شوږشى پيشه سازى، په روه رده وځيركردن تارادهيه كى زور كاريگه ر بوونى به و بيروپانه ي له و كاته دا له جيهاندا باوبوون، بويه كارى په روه رده ته نيا ناماده كړدى مړوځ نه بوو بؤ جيهانى دووه م و نه گه پانه وه بوو بؤ دواوه و تيرواني ن نه بوو بؤ رابردوو و زيندوونه كړدنه وه ي ئه و بيروپايانه بوو كه له و كاته دا باوبوون و پابه ندنه بوون به جيبه جيكردى ته نيا پرهنسپيه كاني سروشته وه، به لكو به تيرواني نيكي واقيعى و هه ست پيكر اوانه ته ماشاى ژيانى ده كړد و گيانى له پيشكه و تنى زانستيه سروشتيه كانه وه و ه رده گرت، هه روه ها له دوزينه وه كان و داهي تراوه نوپيه كان.

له گرنگ ترين نيشانه كاني شوږشى پيشه سازى گرنگيدان بوو به بابته زانستيه كان و چوڼيه تى به ده سته ي ناني و بايه خدان به و ديارده سروشتيه كان و كاريگه رى و واى داده نيټ له بنچينه دا زانسته كان له سروشته وه و ه رگيراوه، ئه و پايه به رزى و پيشكه و تنه ي مړوځ كه پيگه ي شتووه له سايه ي زانسته كان بووه. ئه مه نابيت ئه وه مان له بير بجيت كه پيشكه و تنى زانستى د ه روون چ كاريكى ديارى له پيشكه و تنى تيوره په روه رده ييه كاندا هه بووه، واى ليكردووه له گه ل پيداويسته كاني سه ده ي نويدا بگونجيت. جاله به ر پيشكه و تنى هه موو باره كاني زانستى و هونه ر، بويه زانا ياني د ه روون وايان ده بينى كه په روه رده ريگايه يه كه بؤ نه شونما كړدى ئه ندام له باره ي له ش و هوش و ره وشت، هه روه ها ده يان بينى ليكولينه وه ي (غهريزه ي) (په مه كى) مندالان و زانينى بارى د ه روونيان باشتري ن ياريد ه د ه رى هينا پيچه وانه ي ئه وه نه بوو كه كومه لئاسان و سياسيه كان له په روه رده يان ده ويست، چونكه ريگايه ك بوو بؤ پاراستنى كومه لئاسان و سياسيه كان له په روه رده يان ده ويست، چونكه ريگايه ك بوو بؤ پاراستنى كومه ل و پيشكه و تنى شان و شكوى و كه ره سه شيان بري تى بوو له ليكولينه وه ي ئه و سيسته م و كار و پيداويستiane ي كومه له كان بوو.

سیاسییه کانیش درکیان بهوه کردبوو که پهروهده چ په یوه نندییه کی به هیزی، به سه رکه وتنی حکومتان و پیشکه وتنی گه لانه وه هیه و که لیکیان پوونیان کردبوو که مانه وهی شیوه نویکانی حکومته دیموکراتییه کان بهنده به پهروهدهی میلله تان و کردنه وهی میشکیان به زانیاری و زانستییه کانه وه، نهجامی نه وه زوری به حکومته کان فیرکردن و خویندنی سه رته تاییان کرد به گشتی و زوره ملی و خورایی. گوره ترین نه و زانیانهی له پهروهده دا کاریان کردووه و به ره و ئاراسته یه کی زانستییه انیان بردووه، پهروهده کاری به ناوبانگ (بستالوتزی) (۱۷۴۶ز-۱۸۲۷ز) یکه بهمه زنتترین پیشپه وهی پهروهده نه و چاککارانه داده نریت که میژوو ناسیویتی له سه رده می پینسانسی بیرکردنه وه له نه وروپادا. که و کاریگه ریه کی وای له چاکسازی پهروهدهی سه رته تای له سویسرا و نه وروپادا هه بوو هیچ که سیکی تر له پیشپه وانی پهروهده له پیش نه ودا نه یان بووه، ههروه ها جۆن فردریک هربرتی نه لمانی (۱۷۷۶ز-۱۸۴۱ز) خاوه نی لیکولینه وه نویکانه له دهروونناسی بیروپا راست و په وانه کان له هونه ری فیرکردندا، نه مچا فرۆبل (۱۷۸۲ز-۱۸۵۲ز) که هونه ری دامه زانندی باخچه ی ساوایانی بو ده گه پیتته وه.

۵- بزووتنه وهی ئافره تان:

شورشی پیشه سازی خزمه تی وای پیشکه شی بزووتنه وهی ئافره تان کردووه هه رگیز نکۆلی لی ناکریت، چونکه نه و تیکۆشانه ئابورییه ی له فراوانبووندا بوو، ئافرتانیش تیایدا هاوبه شییان تیدا کرد، به لام هیچ دهستکه وتیکیان له خاوه ن کارگه کان به دهست نه هیئا باری سه رشانیان سووک بکات و به هه موو کاریک هه لده ستان بی جیاوازی نیوان نه وان وپیاوان، په لام بهرز بوونه وهی دهنگی کریکاران و داواکردنیان له حکومته کان که باری ژیانیان چاک بکه ن و گرنگیان پیدهن و زولم و سته می خاوه ن کارگه کانیان له سه ر که م بکه نه وه، کاربه دهستیان ناچار کرد بو نه م مه به سته بینه کایه وه وباری ژیانیان چاک بکه ن و ژن وه کو پیاوه هاوړپیه که ی هه ندیک مافی تاییه تی وه رگرت نه مه بوو باری ئافره تی کریکار.

بەلام بارى ژيانى كۆمەلايەتى ئافرەت بەو شىۋەيە نەبوو ئىرەيى پى بېرى، پشتگوى خرابوو و لەكۆمەلدا هيچ كەسايەتییەكى نەبوو، بەلام دەرکەوتنى بزوتنەو سۆشالیستەكان وایان ئافرەت بىتە پىشەو، بوون و خودى خوى ئاشكرا بکات، چونكە سۆشالیستەكان پشتگیری ئافرەت بوون و داواى ئازادیان بۆ دەرک و لەچەند بارىكى تايبەتیدا هەندىك مافى تايبەتییان پى بەخشى و ئەمە هانى پشتگیری ئافرەتیدا لەهەردوو چىنەكە هەندى مافى كۆمەلايەتى و پامیارییان بۆ وەدەست بىتن.

لەپىشدا داواى فێرکردنى كچان و ئافرەتییان كرد، قوتابخانە و زانكۆكان دەرگایان بۆ كردنەو و وەریان گرتن، بۆیە ژمارەيەك پروتاكبیری پایە بەرز تیاياندا هەلكەوت كە هاوبەشى پىشكەوتنى كۆمەلايەتى و زانستییان بەگورج وگۆلى كرد، بۆ نمونە لەوانە (مەدام ئەكرمەن لویز) كە هۆزانقان و نووسەرى فەلسەفە بوو. كاتىك راپەرپىنى ئافرەتان گەشایەو و ئەو كۆمەلانە لەپیناويدا تىدەكۆشان، زۆربوون، حكومەتەكان ناچاربوون چاودىرى خویان بخەنە كار بۆ بلاوكردنەو و زانستى لەنیوان نیر و مئ و لەنیوان چىنەكاندا بەتايبەتى زانستى سەرەتایی و دەستى كرد بەدامەزراندنى قوتابخانە گشتى و خوراپیەكان، ئەمجا كار بەمەشەو نەووستا سالى ۱۸۶۸ز. زانكۆى پاریس دەرگای بۆ وەرگرتنى كچان خستەسەر پشت و بەرھەمى خویندى زانستییە جیاجیاكان لەلایەن ئافرەتەو راپەرپىنىكى فراوانى لەو سەردەمەدا بەرپاكرد.

راپەرپىنى ئافرەتان لە بەرىتانیادا لەناو خانەدانەكاندا بلاوبۆو بەرىتانىيەكان لەو بارەيەو بوون بەدوو بەشەو. پارىزگار و نوێخواز، بەلام گیانى ئەو سەردەمە ئاراستەى بەرە و بلىدى پایەى ئافرەت و پیاو بوو پشتگیری بىرى نوێخوازەكانى كرد و ژنە بەرىتانىيەكان لەهەموو چىنەكانەو رپەرھوى و دەدەست هیئانى زانستیان گرتهبەر.

بەندى سىيەم

به ندى ستيهه

بزووتنه وهى نه ته وهى و ديموكراتى (۱۸۱۵-۱۹۱۴ ز)

به شى يه كهه

به ريتانيا و چاكسازى ده ستورى

۱- پيشه كى:

به ريتانيا مه زن نه وهه لگه پانه وه به هيژهى نه دى له پڙيمى حوكميدا وهك شوږشى فهره نسى، چونكه نه پڙيمه گه لى ئالوگور و ده ستكارى به خويه وه ديو هيچ شوينه واريكى له حوكمى ره ها تيا نه مايه وه تا پيويست به شوږش بكات. پڙيمى حوكم له به ريتانيا دا وا داده نرا كه وا پڙيميكى ديموكراتى سه ره سته، به تايبه تى له چاو ميلله ته كانى ترى نه وروپادا كه له ژير بارى پڙيميكدا ده يان نالاند كه موته رنيخ و هاوړى كونه په رسته كانى له پياوه گه وره سياسى سيه كانى نه وروپايى به سه ريان داسه پانده بون.

به لام نه گهر ئيمه به وردى له پڙيمى حوكمى به ريتانى ورد ببينه وه له سه ره تاي سه ده دى نوزدهم ده ببنين دووره له پڙيمى ديموكراتى، به لكو به پڙيميكى ديموكراتى له قه لاهم ده درا له چاو پڙيمى ديموكراتى، به لكو به پڙيمى ده ولته زورداره كانى ديكه كيشوهرى نه وروپادا.

نه گهر سه يري تا قمى فرمانره وا بكه ين ده ببنين ته نيا نوينه رى به شيكى كه من له كومه لگاي به ريتانى. بيگومان نه نجومه نى (لورده كان) نوينه رى چينى نورستوكراتى بوون و نه نجومه نه كهى تر (نه نجومه نى گشتى) هر له ژير ده سه لاتي نه م چينه دا بوو كه به هيچ جوړيك نوينه رى كومه لانى خه لك نه بوون ته نيا به ناو نه بيت، نازادىخوازه كانى به ريتانياش نه يانتوانى وا له حكومهت بكه ن كه وا چاكسازى بكات. ده وري كونه په رستيش له به ريتانيا دريژهى كيشا هر له سالى ۱۸۱۵ز تا سالى ۱۸۳۲ز، به لام دواى نه م ميژووه كه ميك بى هيژ بوو.

۲- داواکاری بۇ چاكسازى:

شۆرشى پيشهسازى كه يهكهم جار له بهريتانيادا سهرى هه‌لدا كارى كرده سهر كۆمه‌لگاي بهريتانى، چونكه دهرفتهى له‌به‌ردهم چينى بورجوازى ره‌خساند كه له پوى ئابورىيه‌وه به‌هيز بي‌ت. له‌بزوتنه‌وهى ئازادىخوازن و نووسهران و پووناكبيران و هه‌ولئى چاكه‌خوازنه‌وه هۆكارىك بوو بۆئوهى ره‌خنه له حكومهت بگرن و داواى چاكسازى سيستمى هه‌لبژاردنى لىبكهن، بۆئوهى حكومهتئىكى ديموكراتى نزيكى بخه‌نه‌وه. وه بۆ ئوهى بزائين تا چ رادىخوازن له پزىمى حوكم نارازى بوون، ده‌بي‌ت چاوئىك به ياساى په‌رله‌مانى بهريتانى بخشينين له‌سهره‌تاي سه‌دهمى نۆزدهمه‌وه.

ياساى په‌رله‌مانى له بهريتانيا له‌سهره‌تاي سه‌دهى نۆزدهمه‌وه

ژماره‌ى ئەندامانى په‌رله‌مانى بهريتانيا (۶۵۸) ئەندام بوو (۱۸۶) ئەندام نوينه‌رى ناوچه لادئ نشينه‌كان بوون و (۴۶۷) ئەندام نوينه‌رى شاره‌كان بوون و (۵) ئەنداميش نوينه‌رى زانكو گه‌وره‌كانى بهريتانيا بوون، لىره‌دا بۆمان دهرده‌كه‌وي‌ت كه جياوازى زۆره له نيوان نوينه‌رانى شاره‌كان و لادئ نشينه‌كان دا هه‌يه، ئەمه جگه له‌وهى كه نوينه‌رى شاره‌كان له نيو هه‌موو دانىشتووانى شاره‌كان هه‌لنه‌ده‌بژيردران به‌لكو مافى هه‌لبژاردن ته‌نيا به‌ند بوو به چينيئىكى كه‌مه‌وه كه سامانيان هه‌بوو. ژماره‌ى دانىشتووانى دوورگه‌كانى بهريتانى له‌سهره‌تاكانى سه‌ده‌ى نۆزدهمه‌وه خۆى له ۲۰ مليۆن كه‌س ده‌دا، كه‌چى ته‌نيا يه‌ك مليۆن مافى هه‌لبژاردن و نوينه‌رايه‌تى هه‌بوو له په‌رله‌ماندا و ئەوانى ديكه‌ش به ته‌واوى بي‌به‌ش بوون له‌و مافه‌دا، به‌لام شۆرشى پيشه‌سازى رڭگاي بۆ چينيئىكى ديكه‌ى ده‌وله‌مه‌ند و چالاك خۆشكرد كه ئه‌ويش چينى بورجوازيه بۆ ئوه‌ى داواى چاكسازى و به‌ديه‌ئنانى مافه‌كانى خۆى بكات له پيش سه‌ده‌ى نۆزده‌مدا، ئەگه‌ر جه‌نگه‌كانى شۆرشى فه‌ره‌نسى و ناپليۆن نه‌بوونايه كه به‌ريتانياى مه‌زنى خه‌ريك كرد و ئاراسته‌ى ميلله‌تى وه‌رگيراي له بايه‌خدان به كاروبارى سياسه‌تى ناوه‌وه بۆ پووبه‌پوو بوونه‌وه‌ى مه‌ترسى دهره‌وه، كاتيئىكيش حكومه‌تى بهريتانى بۆى كرا كه به‌سهر دوژمنه‌كه‌يدا زال بي‌ت، **پارتى**

(تۆرى) ئەو كاتە لە حوكمدا بوو دەسەلاتى بەرىتانيا گەلى زىادى كرد، بۆيە زۆر كەس، بەتايىبەتى لە پارىزگاران واپان دادەنا كە ئەمە دەگەرپتەو بۆ بەهيزى پزىمى حوكم. پارىزگاران (المحافظين) لەسەرەتاو هەموو پىگەيەكيان گرت بۆ ئەوئەى لە دەستى ئەوانە بدەن كە داواى چاكسازى دەكەن، بەلام هەول و كۆششى ئازادىخوازن، پارىزگارانىان ناچاركرد بۆ ئەوئەى وەلامى داواكانىان بدەنەو و هەندى ياساى چاكسازى جيبەجى بكن كە بوو هۆى گۆپىنى پزىمى حوكم. پەيدا بوونى (جۆرج گەننگ) (George Ganning) لە مەيدانى سىياسەتدا كاريكى زۆرى كرد بۆ ئەوئەى پارتى پارىزگاران سىياسەتتىكى كەمتر كۆنەپەرسى و كەنارگرتوو (محافظ) لە جاران بگريتە بەر. ئەم وەزىرە سىياسەتتىكى ئازادىخوازنەى لەگەل دەولەتە ئەوروپايەكاندا گرتەبەر لە پەيمانى پىنج قۆلى كشايەو، چونكە باوهرى و ابو كە موتهرنىخ و هاوپىكانى بۆيە دەستيان وەردابوو كاروبارى ناوئەخۆى ئىسپانيا تا شۆرشە ئازادىخوازنەى لەناوبەرن. هەرەها لە كەمكردنەوئەى باجى گومرگى لەسەر گەنم سالى ۱۸۲۳ز سەرگەوت بەو جۆرە پىگاي ئاسان كرد بۆ هينانى گەنم لە دەرەو بە زۆرى. ئەمە جگە لە هەول و تەقەلاتى (سىر پۆرت پىل) (Robert peel) سەرەك وەزىرانى تازە كە لە سالى ۱۸۲۸ز هەوللى دا بۆ لاپردنى هەندى ياسا كە پىگاي لە كاسۆلىكەكان و ئەوانى تر گرتبوو كە بە هەموو مافە مەدەنىيەكانىان شادببن. بۆ ئەمانەش هەموو مافە مەدەنىيەكان پى بەخشا، وەك گشت براكانىان لە لايەنگرانى كلىسەى ئىنگلىزى.

۳- چاكسازىيەكانى پەرلەمان:

ئەو بارودۆخە كۆمەلەيەتى و ئابوورىيە نوپىيە، حكومەتى ناچار كرد كە ملكەچى داواكارىيەكانى گەل بىت بۆ چاككردنى ياساى هەلبژاردن لە سالى ۱۸۳۱ز حكومەتتىكى لە پارتى ئازادىخوازن دروست بوو بە سەرۆكايەتى (لۆرد گراى) (Lord Gray) كە گەلەنامەى چاكسازىيى ئامادە كرد و بوو هۆى قەيرانىك لە نيو حكومەتدا. كاتىكىش پادشا هەپەشەى لە ئەنجومەنى لۆردەكان كرد بۆ ئەوئەى ژمارەيەكى تەواو لە لۆردەكان بخاتە ئەنجومەنەكەيان بۆ پەسند كردنى گەلەنامەكە، بەگەلەنامەى چاكسازى سالى ۱۸۳۲ز ناسرا (The Reform Bill ۱۸۳۲)

گه لاله نامه ی چاکسازی سالی ۱۸۳۲ز داده نریت به گرنگترین ئه و گه لاله نامه ی که دانران بو گوپینی پژی می په رله مانی که سی خالی سهره کی تیدا ده بینریت: **یه که م:** دووباره دابه شکردنه وه ی کورسی په رله مانی له سهر شاره کان، ئه ویش به وه رگرتنی ۱۴۳ کورسی له شاره بچو که کان و دابه شکردنه وه یان به سهر شاره گه وره کاند.

دووهم: مافی هه لباردن له لادیکان بدریته هه ر که سیک که مولکی کی هه بی و داهاتی سالانه ی له ده (جونه یه) که متر نه بیته، به لام له شاره کان مافی هه لباردن درایه هه ر که سیک که خانوویه کی هه بی یا خود خانوویه کی به کری گرتبیته سالی به ده جونه یه. **سییه م:** چاککردنی ریگای ده نگدان که پیویسته هه لباردن ته نیا دوو پوژ بخایینیته که جاران پانزه پوژی ده خایاند.

له راستیدا ئه م گه لاله نامه یه ته نیا به رژه وهندی چینی بورجوازی هیئانه دی که وای لیتهات قه واره یه کی هه بیته که پیشتر به خویه وه ی نه دیبوو، فراوانکردنی مافی هه لباردن وای لیتهات که ژماره ی هه لباراو دوو ئه وهنده بیته. (پارتی ویگ) (whig) هه ولی جیه جیکردنی ئه م گه لاله نامه ی چاکسازییه ی له په رله ماند، بویه یه که سهر که هاته سهر حوکم له دوا ی هه لباردن ده رکه وت که زۆربه ی نوینه ره کان له ئازادیخوازان بوون. چینی بورجوازی یارمه تی ئه م پارتیه ی ده دا که وای لیتهات به (پارتی ئازادیخوازان) ناو ببریت له جیاتی پارتی (ویگ)، به لام پارتی (توری) ناوی نرا به پارتی (پاریزگاران).

بزوتنه وه ی چارتیست:

گه لاله نامه ی چاکسازی سالی ۱۸۳۲ز به رژه وهندی چینی بوژوازی هیئانه دی، به لام به رژه وهندی کریکاران هه ر قووت درا، چونکه ژیانیان هه ر به خراپی مایه وه، بویه له نیوان سالانی ۱۸۳۸ز و ۱۸۴۸ز له نیو کریکاراندا بزوتنه وه یه کی چاکسازی په یدابوو ناو نرا به بزوتنه وه ی چارتیست (chartist movement) ئامانجی ئه وه بوو که په رله مان گه لاله نامه ی تر ده ریکات مافه سیاسییه کانی کریکاران دابین بکات. کورته ی داواکارییه کانی ئه م بزوتنه وه یه ئه مانه ن:

- ۱- دەنگدانى گىشتى بۇ نىرىنە .
- ۲- كۆبۈنەۋەي پەرلەمان سالانە بىت .
- ۳- دابەشكىردى ولات بۇ چەند ناۋچەيەكى ھەلېزاردى و يەكسان .
- ۴- دەنگدان نەينى بىت .
- ۵- نەھىشتى مەرجهكانى مولكدارىنى بۇ ئەندامانى پەرلەمان .
- ۶- موۋچە بە ئەندامانى پەرلەمان بدرىت .

كرىكاران بۇ ئەم بزوتنەۋەيە بەگۈپوتىن بوون و برپارىيان دا كە لە سالى ۱۸۳۹ز كۆبۈنەۋەيەك ساز بكن كۆنگرەيەكى نىشتىمانى و سكالانامەيەك پىشكەش بە پەرلەمان بكن تيايدا داوا سەرەككەكانيان ئاشكرا بكن، بەلام پەرلەمان ئەو سكالانامەيە پەتكردەۋە، ئنجا سكالانامەيەكان پىشكەش كرد كە پىنج مليۇن كرىكار ئىمزاى كرىبوو، دوايى برپارىيان دا كە بەخۇپىشاندان بەرەو پەرلەمان بكن تاوايان لى بكن قايل بىن. كاتى دەنگ و باس گەيشتە حكومەت لە ئەنجامەكەي ترسا دەسلەتلى دايە (دۇق ولىگتۇن) پالەۋانى (ۋاترلۇ) سەرۋكايەتى سوپا بكات بۇ ئەۋەي بللەۋە بە جەماۋەرى كرىكاران بكات. دۇق بەم كارە ھەلسا و جەماۋەرى كرىكارانى بەھىز بللەۋە پى كرد بەم جۆرە بزوتنەۋەكە سەرەكەۋت. بەشىك لەكرىكاران بۇ چاككردى باري ژيانيان چوونە نىو جقاتى كرىكارانەۋە . دواي چارەكە سەدەيەك لەم بزوتنەۋەيە ھەر دووپارتى ئازادىخوزان و پارىزگارگان پىشېركىيان لە فراۋانكردى مافى ھەلېزاردن بۇ گەل دەكرد، ئەۋەي كە سەيرە ئەۋەيە پارىزگارگان خۇيان لە سەردەمى (دزائىلى گەللەنامەيە دوۋەمى چاكسازىيان ئامادەكرد، كە ئەۋىش گەللەنامەيە سالى ۱۸۶۷ز بوو بۇ فراۋانكردى مافى ھەلېزاردن و زياد كرىدى ژمارەي ھەلېزاراۋان .

پەرلەمان قايل بوو بەو گەللەنامەيە و كرىكارانى جقاتەكان مافى ھەلېزاردىيان دەستگىربوو. ھەندى لەو كۆت و پىۋەندەنەي كە گەللەنامەيە سالى ۱۸۳۲ز دايىابوو ھەلېگرت دوايى چاكسازىي پەرلەمانى تر لە سەردەمى ۋەزارەتى ئازادىخوزان بە سەرۋكايەتى (گلاستۇن) ھاتەدى و ئەو مەرجانەي كە پابەندبوون بە دارايىيەۋە

له سهر ئه و كه سه ی كه مافی دهنگدانی ههیه لابر، بویه ژماره یان زیادی كرد، گرنگترین گه لاله نامه چاكسازیه كانی تر هه ر دوو گه لاله نامه ی سالانی ۱۸۸۴ز و سالی ۱۸۸۵ز بوو كه كریكاران به و پیه مافیکی فراوانیان دهستكهوت له نوینه رایه تی په رله مانی، له وه وه ده بینین هه ر دوو پارتی ئازادیخوازان و پارێزگاران هه ردووکیان هه ولی چاكکردنیان دا تاوای لیھات پژی می حوكم له به ریتانیادا دا نزیکتر بوو له دیموکراتیه ت له پیشتر، سالی ۱۹۱۸ز مافی دهنگدان درا به ئافره تان كه ته مه نیان گه یشته سی سال، ئه م گه لاله نامه یه سالی ۱۹۲۸ز گوپراو تاوای لیھات مافی هه لبژاردن بو ژن و پیاو وهك یهك بیّت، واتا ئه وه ی گه یشته ته مه نی ۲۱ سالان مافی هه لبژاردنی ده بیّت.

۴- چاكسازیه كۆمه لایه تییه كان:

أ- چاكکردنی باری ژیا نی كریكاران:

له مه وپیش باس مان كرد كه یه كی له ئه نجامه راسته وخۆكانی شوپشی پیشه سازی كوچكردنی ژماره یه كی زۆریوو له دانیشتووانی لادیكانه وه بو شاره پیشه سازیه كان، كه بووه هۆی جه نجال بوونی دانیشتوان كه زۆریان ناچار بوون له و شوینانه دا بژین كه مه رجی ته ندروستی تیا نه بوو.

هه روه ها زۆری ژماره ی كریكاران وایكرد كری كه م بیته وه و كاتژمی ئیشكردن زۆر بیّت، وای لیھات ئاستی بژیوی چینی كریكاران نزم بیّت و باری ته ندروستییان خراپ بیّت. تاوای لیھات حكومه ت ناچار بكات له مه سه له كه نزیک بیته وه و هه وڵ بدات بو چاكکردنی باری ژیا نی ئه م چینه . لایه نی ته ندروستیش دیارترین ئه و لایه نانه بوو كه حكومه تی به ریتانی بایه خی پێدا، بویه چاودی ئی ئه و خانووانه ی ده كرد كه مه رجه كانی ته ندروستی تێدا نییه .

مه رجیشی خستبووه سهر خاوه نی كارگه كان كه له كارگه كانیا ندا هۆیه كانی فینك كرده وه و گه رم كرده وه دا بین بكه ن، هه روه ها ده بوو فراوانی ئه و كارگانه له گه ل ژماره ی كریكاره كان كه ئیشی تێدا ده كه ن له گه ل یه كدا بگو نجین.

ئەمە جگە لەوێ لە ساڵی ۱۸۴۸ ز یاسایەکی دیکەیان دەرکرد تیایدا کاتژمێری ئیشکردنیاں لە کارگەکانی چنێن دانا کە پۆژانە لە دە کاتژمێر تێ نەپەڕی. وە لە ساڵی ۱۸۷۴ ز ریگای خاوەن کارگەکانیان نەدا کە مندالی خوار (دە سالان) لە کارگەو کانهکاندا ئیشیان پێ بکری. ئنجا حکومەت ئاوپێ لە کریی کریکاران دایەو، لە ساڵی ۱۹۰۹ ز یاسایەکی دەرکرد بۆ دانانی لیژنە ی تایبەتی لە خاوەن کارگەکان و کریکاران بۆ دیاریکردنی پادە ی کەمترین کری بۆ پیشە قورس و گرانهکان، دوایی یاسایەکی دی بەدوادا هات کە پادە ی کەمترین کری بۆ کریکارانی کانهکان دانا کە کریی پۆژانە ی هەر کریکاریک لە پینچ شلن (چارەکە دیناریک) کەمتر نەبێت. (کە نزیکە ی ۱۴۰ دینار) دەکات.

ب- فیڕکردن:

لایەنی فیڕکردن لەو گیروگرفته کۆمەلایەتییه گرنگانە بوو کە حکومەت بە گرنگییەو لەم سەردەمەدا ئاوپێ لێدایەو، چونکە زیاتر لە نیوێ مندالانی میللەت بێ بەشبوون لەو مافە سروشتییە کە پێویستە هەبێت لە میللەتیکدا کە حکومەتەکە ی لەسەر بنچینە یەکی دیموکراتی بنیات نرابێت. بۆیە کەوتە خۆی بۆ تەرخانکردنی پارە یەکی زۆر بۆ فراوانکردنی فیڕگە جۆر بە جۆرەکانی فیڕکردن و یارمەتیدانی دام و دەزگاکانی فیڕکردنی ئەهلیش، بۆ ئەوێ بتوانیێت خۆیندن لە هەموو ولاتدا بلۆبکاتەو.

ج- دەستەبەری کۆمەلایەتی: (الضمان الاجتماعي):

دەتوانین بڵین ئەو گەلە نامە یە کە پێشکەش بە پەرلەمان کرا ساڵی ۱۹۱۱ ز کە تایبەت بوو بە دەستەبەری کریکاران دژی بیکاری و نەخۆشی، کە بە گەلە نامە ی (بیمە ی نەتەوێ) (التأمين القومي) ناسرا، لە هەنگاوە بنچینەکانی چاکسازی دادەنریێت لە پووی کۆمەلایەتییهو، دەستەبەرکرد. لەسەر کریکاران پێویست بوو هەفتانە پارە یەکی کەم بدەن بە سنووقی دەستەبەری کۆمەلایەتی و حکومەت و خاوەن کارگەکانیش بۆ ئەم مەبەستە پارەیان دەخستە سەر، ئەم گەلە نامە یە ئەو مەرجە ی تێدا بوو کە پێویستە موچە یەکی دیاری کراو بدریێت

به و کریکارانه ی بیکارن تا کاریک بۆ خۆیان ده ده و ژنه وه . ههروهها بۆ نه خوش تا ده گه پێته وه سه ر کاره که ی، ههروهها ئه و ده قه ی تێدابوو که پێویسته له پووداوی ناکاو که له کاتی ئیش کردندا تووشیان ده بێت و به پێی ئه و زیانه ی که لێیان که وتوو به سه ر بکریته وه . بێگومان ئه م گه لاله نامه یه سوودیکی زۆری هه بوو بۆ چینی کریکاران .

۵- رژیمی حکومه تی به ریتانی:

رژیمی به ریتانی به وه ده ناسرێت که به رده وام په ره ی ده سه ند، چونکه له ئه نجامی چه رخیکی دوور و درێژ له دایک بووه که بنه ماکانی ده گه پێته وه بۆ سه ده گانی ناوه ند . بۆ وێنه په رله مان هه ر له سه ده ی سیزده مه وه هه بووه ، به لام په رله مانێکی دیاری کراو بوو نه ک هه لبژێردراو، پادشاش دیکتاتۆر بوو که ده سه لاتێکی ده ستووری فراوانی هه بوو، دوا یی ورده ورده سنووری بۆ دانرا هه ر له و کاته ی که جۆنی پادشا ئیمزای له سه ر ماگناکارتا (Magna carta) سالی (۱۲۱۵) ز هه تا ده رچوونی گه لاله نامه ی مافه کان سالی ۱۶۸۹ ز، ئه و کاته ده سه لات به ته واوی له پادشا وه گوێزایه وه بۆ په رله مان .

حکومه تی به ریتانی به چه ندين رۆلی جیا جیا تێپه ری تا گه یشته ئه و شیوه یه ی که ئیستا تێیدا یه و ئیستاش له په ره سه ندنی به رده وام دایه .

ده ستووری به ریتانی:

ئه گه ر له ده ستووری به ریتانی ورد بینه وه ده بینین هه مووی له یه ک به لگه نامه تۆمار نه کراوه ، به لکو له چه ند به لگه نامه یه ک و بپروانه یه ک که له سه رده می جیا جیادا ده رچوو هه ندیکیان له شیوه ی گه لاله نامه و هه ندیکیان که شیای له یاسای بنه په تی یان ئاساییدا یه ، هه له یه ئه گه ر وا دابنێن ده ستووری به ریتانی هه مووی تۆمار کراوه ، چونکه هه ندیکیان نووسراوه نه ته وه وه ک سه رده می مه زن ماگناکارتا (۱۲۱۵) ز و داواکار مافه کان له سالی (۱۶۲۸) ز گه لاله نامه ی مافه کان ۱۶۸۹ ز گه لاله نامه ی چاکسازی سالی ۱۸۳۲ ز . ئه مانه بێگومان چه ند به شیکی زۆر گرنگن له ده ستووری به ریتانی . یاسای ده ستووری دیکه ییش، نه نووسراوه ته وه وه کو ئه وانه ی

که تایبه تن به مافی پادشا یان وهزارهت یان په رله مان یان پارتیه سیاسیه کان که نه وانه نه نووسراون و به شیکی گرنکی دهستووری به ریتانی پیکده هیئن. له مه وه درده که ویت که دهستووری به ریتانی له م یاسایانه و یاساکانی دیکه به دریژی پوژگار په یدابوو، جا به دانان بیټ یان به پیی نه ریت، به و پییه دهستووری به ریتانی پیی ده لئین (دهستووریکی نه رم)، چونکه بوی زیاد ده کریت و به یاسا هه موار ده کریت واته به قایل بوونی زورینه له په رله ماندا. هیچ جیاوازییه کی تیدا نییه له نیوان نه وهی که یاسایه کی سه ره کییه وه یان ئاساییه له پووی دانانه وه.

حکومه ت:

حکومه تی به ریتانی پیکدیت له: پادشا- په رله مان- وهزارهت

پارته سیاسیه کان له به ریتانیا به سیسته می ده ولته وه به ستراون ته وه ده ولته که نه مه بنچینه یه که له پرژیمی حوکی دیموکراتیدا که ده بیټ هه ربیی نه گهر له سهر بنچینه ی هه لبراردنی ئازاد بنیات نرایټ، پارتهکانی به ریتانیا له نه نجامی په ره سه ندنی پرژیمی حوکم له ژیر ده سه لاتی پادشاوه بو ده سه لاتی په رله مان وه نه شونمایان کردوو. نه میش له نه نجامی په یدابوونی پارتی (ویگ) وه که به گز پادشا (شارل) ی یه که مدا چوو، لایه نگری ده سه لاتی په رله مان بوو. به لام پارتی (توری) له گه ل پادشا بوو، لایه نگری ده سه لاته په هاکی بوو. نه م نا کوکیه ش به سه رکه وتنی لایه نگرانی په رله مان کوتایی هات له نه نجامی شوړشی سالی ۱۶۸۸ز که ناویرا به شوړشه مه زنه که (The Glorious Revolution)) نه ویش به هاتنی (ولیه م) و (ماری) له زه وییه نزمه کان و مؤرکردنی گه لاله نامه ی مافه کان سالی ۱۶۸۹ز که به ته ووی برپاری له سهر ده سه لاتی په رله مان دا هه ردوو پارتی ویگ و توری به نوره تا سه ده ی نو زده م حوکمیان ده کرد دوی ناویان گورا دوی ده رکردنی گه لاله نامه ی چاکسازی سالی ۱۸۳۲ز که پارتی ویگ بوو به پارتی ئازاد بخوازان و پارتی توری بوو پارتی پاریزگارن. نه م دوو پارته به رده وام بوون له فه رمان په وایه تی هه رچه نده پارتیکی سییه م به ناوی کریکارانه وه سالی ۱۹۰۰ز په یدابوو که نه م پارته بوی نه کرا کاروباری حوکم وه ربگریټ تا سالی ۱۹۲۳ز.

بهشی دووهم

کیشهی ئیرلەنده

پێناسەکەى:

کیشەى ئیرلەندە (ویستی خەلکى ئیرلەندەىە لە جیاپوونەوه لە بەریتانیا و بەرھەڵستیکردنى بەریتانیا بەو پێیەى کە ئیرلەندە بەشیکە لە دەولەتەکەى). ھۆیەکانى پەیدا بوونی کیشەى ئیرلەندە ئەمانەن:

۱- **ھۆى ئایینی:** زۆربەى دانیشتوانى ئیرلەندە لە کاسۆلیک پیکدین و بە دواى کلێسەى کاسۆلیک لە پۆمادا دەکەون کە پاپا سەرۆکایەتى دەکات، بەلام زۆربەى بەریتانییەکان لە پڕۆتستانتن (لایەنگرانى مارتەن لوسەر) کە بە دواى کلێسەى ئینگلیزى دەکەون (کلێسەى ئەنگلیکانى).

۲- **ھۆى ئابووری:** بەریتانیا ولاتیکى پیشەسازییەو شۆرشى پیشەسازى و ئەنجامەکانى زۆر کارى لیکرد، بەلام ئیرلەندە ولاتیکى کشتوکالییە و زۆرکەم کاریگەرى شۆرشى پیشەسازى لەسەر ھەبوو.

۳- **ھۆى کۆمەلایەتى:** داب و نەریت و زمانى دانیشتوانى ئیرلەندە زۆر جیاوازه لە پەوشت و نەریت و زمانى ئینگلیزى.

۴- **ھۆى سیاسى:** ئیرلەندە لە کاروبارى ناووه سەرەخۆ بوو پارێزگارى لە پەرلەمانە تایبەتیەکەى خۆى لە (دبلن) کرد بوو تا کۆتایى سەدەى ھەژدەم ھەرچەندە کە ئەو پەرلەمانە لەژێر پکێفى پەرلەمانى ویستمستەردا بوو لە ئەندەن، بەلام مافى یاسادانانى ھەبوو لە کاروبارى تایبەتى ئیرلەندەدا.

بەریتانیاش ئەوپەرلەمانەى سالى ۱۸۰۱ لە لایەن بەپێى یاسای یەکییتی، نوێنەرە ئیرلەندەییەکانیشى بە پاشکۆى ئەنجوومەنى گشتى بەریتانى لە ئەندەن گرێدا.

۵- **گیروگرەفتى زەوى و زار:** ئەم ھۆیەش کارى راستەوخۆ بوو بۆ ئالۆزکردنى گیروگرەفتەکە، چونکە لە ئیرلەندەدا پووبەرێکى بەرفراوان ھەبوو لە زەوى و زار کە کەوتە ژێر دەستى گەورە مولکدارە بەریتانییەکان بە پشتاوپشت یان بەھۆى کرپن ھەر لە سەردەمى کرۆمویل، زۆربەى ئەو مولکدارانەش لە ئیرلەندەدا دانەدەنیشتن،

به لكو له ئینگلتەرا دادەنیشن و پێیان دەووتن **مولگدارە نادیارەیان** (Absent land Lord) کە لە ئێرلەندەدا بەهۆی جیگرەکانیان (وەکیلەکانیان) کاروباری ئەو زەوی و زارەنیان بەسەر دەکردەو و لەگەڵ جوتیارە ئێرلەندییەکاندا خراپ پەفتاریان دەکرد کە بوو هۆی بێزاری ئێرلەندییەکان و ئارەزوو پەیداکردنیان لە پزگاربوونی ولاتەکیان لە ژێر دەسەلاتی بەریتانیا.

دەرکەوتنی کێشەگە و پەرەسەندنی:

کە بزووتنەوێ چاکسازی ئایینی لە بەریتانیا دا جیگیر بوو سەرکەوتنی پێبازی پڕۆتستانی ئەو پێبازە بوو بە پێبازیکی پەسمی بۆ دەولەت، بەریتانیاش سیاسەتی سەپاندنی ئەم پێبازە بەسەر ئێرلەندییەکاندا گرتەبەر. کڵێسەیهکی پڕۆتستانی لە ئێرلەندەدا دامەزراند و پارەیهکی زۆری تیا دا خەرج کرد تا ببێتە پێگایەکی بۆ بلاوکردنەوێ ئەم پێبازە بەسەر ئێرلەندییە کاسۆلیکەکاندا.

بزووتنەوێ نەتەوایهتی ئێرلەندا:

ئەم سیاسەتە بوو هۆی بێزاری تەواوی ئێرلەندییەکان و ئەنجامەکی بە پێچەوانەیی ئەو وەشکایەو کە جیاوازی نەهێلێت لە نێوان بەریتانیا و ئێرلەندەدا، بۆ ئەوێ ئێرلەندییەکانیش واز لە پێبازی کاسۆلیکی بهێنن و تیکەلای بەریتانیابن لە ئایین و لە سیاسەت، زۆر لەم سیاسەتە بێزار بوون و زیاتر پابەند بوون بە پێبازی تایبەتی خۆیانەو و بە بیرری پاراستنی سەرەخۆیی ناوەخۆیانەو، ئەم بیرە پەرەیی سەندو بوو هۆی دەرکەوتنی بزوتنەوێ نەتەوایهتی ئێرلەندە، ئێرلەندییەکانیش کۆمەڵەیهکیان پێکھێنا بە ناوی **(یهکییتی ئێرلەندییەکان)** کە زۆر لە ژێر کاریگەری بیرو باوەڕەکانی شوێنە فەرەنسادا بوو و توانی شوێن لە ئێرلەندەدا بەرپابکات، بەلام بەریتانیا ئەم بزوتنەوێ بە زەبری هیژ سەرکوتکرد. ئەم کۆمەڵەیهی لەناو بردو کەوتە نەهێشتنی پەرلەمانە تایبەتییهکی ئێرلەندەو یاسای یهکییتی سالی ۱۸۰۱ ز دەرکرد، ئێرلەندە بەو پێیە دەبوو نوێنەری بۆ پەرلەمانی بەریتانی لە ویستمەستەر بنیێت، بەلام سیاسەتی بەریتانیا دەرپارەیی ئێرلەندە وای کرد کە زباتر هەستی نەتەوایهتی و سەرەخۆیی بورووزیێت بە مەبەستی جیابوونەوێ تەواو لە بەریتانیا.

بزوتنەوێی نەتەوایەتی لە ئێرلەندەدا گەلی سەرکردەیی بەخۆیەوێ دی کە خەباتیان لە پیناوی جیاپوونەوێ لە بەریتانیادا کرد کە لە پێشەوێی ئەم سەرکردانە دانیال ئوكونیل (Daniel O'Connell) بوو ١٧٧٥ز-١٨٤٧ز کە کۆمەڵێکی لە کاسۆلیکە ئێرلەندییەکان پێک هێنا بۆ ئەوێ و لە پەرلەمانی بەریتانی بکەن رەزامەند بێت بە لابردنی ئەو هەڵانەیی کە لە پەفتارکردنی دژ بە ئێرلەندە دا پوویداوێ، توانی کە (یەکییتی کاسۆلیکی) پێکەوێنیو و لە پەرلەمانی بەریتانی بکەن بۆ دەرکردنی یاسای رزگارپوونی کاسۆلیک سالی ١٨٢٩ز، کە بەپێی ئەوێ هەندێ کۆتی لەسەر کاسۆلیکەکان لابرد و وایان لێهات کە نوێنەریان لە ئەنجومەنی لۆردەکان و گشتیدا هەبێ و وای لێهات نازناوی لەلای ئێرلەندییەکان بە (رزگار کەر) دەرچوو. ئوكونیل داوای لە پەرلەمان کرد کەوا یاسای یەکییتی لایبریت و پەرلەمانیکی تایبەتی بۆ ئێرلەندە لە (دبلن) دابمەزریت، بەلام هەول و تەقەلای سەری نەگرت، چونکە وای لێهات حکومەتی بەریتانیا مەترسی لە داواکارییەکانی دەکرد، یەکییتی کاسۆلیکی هەلۆهشاندەوێ و ئوكونیلی بەندکرد. کاتیکیش کە شۆرش لە ئێرلەندەدا بەرپابوو سالی ١٨٤٨ز حکومەتی بەریتانی بە زەبری هیز لەناوی برد و سزای توندی بەرەڵستکارانیشی دا.

بارودۆخی ئێرلەندە و شۆرشە بەردەوامەکانی وای کرد کە (گڵادستون) سەرکردەیی لیبرالییەکان (نازادیخوازان) سیاسەتیکی تازە بۆ چارەسەرکردنی کێشەیی ئێرلەندە دابنێ. کە لە سالی ١٨٦٨ز هاتە سەر حوکم لەبەریتانیا دەستی کرد بەجێبەجێ کردنی سیاسەتەکەیی کە لەلایەکەوێ بەرەڵستی لە بزوتنەوێی شۆرشگێڕی و پەشیوی لە ئێرلەندەدا کرد، لەلایەکی دیکەوێ کۆششی کرد کە نیشتمان پەرورەکانی ئێرلەندیی قایل بکات بەلابردنی هۆیەکانی ناپەزایی و توورپەیی لە سیاسەتی حکومەتی بەریتانی لە ئێرلەندەداو پشتگیری بۆ کلێسەیی ئەنگلیکانی لە ئێرلەندەدا وەستاند و وای کرد کە لە هەموو مافیەکدا لەگەڵ کلێسەیی کاسۆلیکی یەکسان بێت، هەروەها فەرمانی دا بەیارمەتی دانی جووتیاری ئێرلەندی و چاککردنی باری ژیانی نالەباریان .

پارنل:

ئەو کردارانە نەبوونە ھۆی قایلکردنی نیشتمان پەرەزەر ئێرلەندیەکان، چونکە سەرکردەییەکی دیکەکان بۆ پەیدا بوو کە ناوی پارنل (charless stewart parnell) بوو (۱۸۴۶-۱۸۹۱) ز کە داوای لە حکەمەتی بەریتانی دەکرد ئێرلەندە ئۆتۆنۆمی (ھۆل پۆل) ی بدریت (Home Rule). پارنل و ھاوڕێکانی بەردەوام لە پەرلەماندا داوای ئۆتۆنۆمیان دەکردو پارێزگاران لە ھۆکەمدا بەرھەڵستی ئەم بیرەیان بەتوندی دەکرد.

گە ڵالە نامە ی ئۆتۆنۆمی:

کە ئازادیخوازان بە سەرۆکیەتی (گڵادستون) سالی ۱۸۸۱ ز ھاتنە سەر ھۆکەم لە بەریتانیا ویستیان گەلی چاکسازی بۆ ژبانی جوتیاری ئێرلەندی دا بین بکەن، بە ڵام نیشتمان پەرەزەرەکانی ئێرلەندەو گە ڵالە نامە یەکی بەم بۆنە یەو پێشکەش بە پەرلەمان کردو پارێزگاران بەرھەڵستیان کرد، ئەم گە ڵالە نامە یە بەرپەرچ درایەو و گڵادستون ناچاربوو کە دەست لە کار بکشیتەو، بۆ جاری سییەم ئازادیخوازەکان ھاتنەو سەر ھۆکەم سالی ۱۸۹۳ ز دیسان گە ڵالە نامە ی (ھۆم پۆل) یان خستەو بەرچاوی پەرلەمان و ئەنجوومەنی گشتی بریاری لەسەردا، بە ڵام ئەنجوومەنی لۆردەکان پەتی کردەو، گڵادستون ناچاربوو دەست لە کاریکشیتەو و لەمەیدانی سیاسەتدا گۆشەگیر بیت کە پارێزگارانیش ھاتنە سەر ھۆکەم بریاری (ھۆم پۆل) یان بە تەواوی خستە لاو و ئامانجی نیشتمان پەرەزەرەکانی ئێرلەندەیان مایە پوچ کرد.

بەرھەڵستی پارێزگاران ئەم کیشە یە ی ئێرلەندە ی چارە نە کرد، بە لکو زیاتر ئالۆزی کرد و زیاتر بیرى نەتەوا یە تی وروژاند، چونکە لە سالی ۱۹۰۵ ز دا پارتیکی تازە ی دیکە دروست بوو لە گەنجە تی گەیشتوووەکانی ئێرلەندە بە ناوی پارتی (شین فین) (sinn Fein) بەواتا ئیمە خۆمان. (we oure selves)، کە بەرنامە کە ی جیا بوونەو بوو لە بەریتانیا داوای کۆمارێکی سەر بە خۆی یە کگرتووی دە کرد. یەکیک لە سەرکردەکانی ئارسەر گریشٹ (۱۸۷۲-۱۹۲۲) بوو سەرکردە یەکی ناسراو بوو. ئەم پارتە یارمەتی پارتی ئازادیخوازان ی بەریتانی دا. لە پەرلەمانی سالی ۱۹۱۰-۱۹۱۱ ز بەھیوای سەرکەوتنی گە ڵالە نامە ی (ھۆم پۆل) ئەمجارەیان لە ئەنجوومەنی لۆردەکان دا.

وهزاره تی ئازادیخوازان سالی ۱۹۱۲ز گه لاله نامه ی دامه زاندنی په رله مانیکي سهر به خوی له (دبلن) خسته پوو، به لام له ژیر پکیفی په رله مانیکي ویستمسته ر داییت له کاروباری سهر بازی و دارایی و هندی شتی که .

ئنجومه نی گشتی قایل بوو، به لام ئه نجوونی لورده کان سوور بوو له سهر په تکرده وهی. وه گه لاله نامه که بو جاری دووهمیش سالی ۱۹۱۳ز هینرایه کایه وه، ئه نجومه نی گشتی بریاری له سهر دا، به لام ئه نجوومه نی لوردات ههر سوور بوو له سهر په تکرده وهی. له بهر ئه وهی له چاکسازیی ده ستوری سالی ۱۹۱۱ز، داهاتوه که ده بییت له سی خولی به رده وامدا گه لاله نامه که بخریته پوو تاوای لی بییت به یاسا به بی قایل بوونی ئه نجوومه نی لورده کان، بویه ده بوو له سهر ئازادیخوازان ئه م گه لاله نامه یه سالی ۱۹۱۴ز جاریکی که بخه نه وه پوو، ئه مه یان کرد و بوو به یاسایه ک که پیویسته جیبه جی بکریت.

هه لویستی ئیرله ندییه پروتستانییه کان:

به لام ئیرله ندییه پروتستانییه کان له ئه لسته ر ^(۱) (Ulster) ترسان له ئه نجامی ئه م گه لاله نامه یه و ناره زایان دژی دهر بری و له به ریتانیا بو به رگری له له به رژه وه ندی ئابووری و ئایینیان ره تیان کرده وه له به ریتانیا دا جیا ببنه وه و بریاری به ره له سستی کردنیان به تواندیان، زور نه ما بوو که شه ری ناوه خو له نیوان هه ردوولا پروویدات، ئه گه ر جهنگی یه که می جیهانی سالی ۱۹۱۴ز پووی نه دایه . حکوومه تی به ریتانیا له جیبه جی کردنیدا دوا ی خست و وه ستاندی تا دوا ی جهنگ .

هه ندی له نیشتمان په روه ره ئیرله ندییه کان ناره زایان دهر بری له دوا خستنی جیبه جی کردنی یاساکه و وایان دانا که ئه مه پاشگه زبوونه وه یه له لایه ن حکوومه تی به ریتانیا وه، به لام ههر چاودی ری ئه وه یان ده کرد جهنگ ته واو بییت تاجیبه جی بکریت .

(۱) ئه لسته ر: ناوچه یه که له باکووری ئیرله نده و دانیش توانی له پروتستانن که پایه ته خته که ی (به لفاست) ه .

کیشەى ئىرلەندە داۋى جەنگى يەكەمى جىهانى:

كاتىك جەنگ كۆتايى ھات و ھەلبژاردن لە بەرىتانيا و ئىرلەندە سالى ۱۹۱۹ز دەستى پىكرد بۆ ھەلبژاردنى ئەندامانى پەرلەمان، ئەندامانى (پارتى شىن فىن) لە ھەموو ئەو كورسىيانەى كە دانرابوون بۆ ئىرلەندە تىايدا سەرکەوتن و شوپىنى ئەو نوپنەرە كۆنانەيان گرتەو كە داۋى ھاوکارىان دەکرد لەگەل بەرىتانيادا. ئامانجى ئەمانە بۆ بەشداربوون لە ھەلبژاردن چوونە پەرلەمانى لەندەن نەبوو، چونكە باوەرپىان بەھارىكارى كردن نەبوو لەگەل بەرىتانيادا، بەلكو بەپىچەوانەو دەيانويست بەشدارنەبن و توندوتىژى بەپرويدا بەكار بەيىن، بۆيە ئەنجومەنىكى كۆمارى تايبەتياىان لە (دبلن) دامەزراند و ناويان نا (ئەنجومەنى ئىرلەندى) و بانگى كۆمارى ئىرلەندەيان راھىشت و ئەنجومەنەكە (دى قاليرا)ى كرد بە سەرەك كۆمار و (گريپ)بە جىگىرى كە ھەردووکیان وەختى خۆى بەندكراو بوون لە بەرىتانيادا. پىويست بوو لەو ئەنجومەنەدا ناوچەى (ئەلستەر)ى لەگەلدا بووايە بەلام خەلكى (ئەلستەر) نەچوونە پال ئەو ئەنجومەنە بەھۆى ھاندانى بەرىتانيا و رقيان لە ئىرلەندەى كاسۆلىكى دەبۆو.

شۆرشى ئىرلەندە ۱۹۱۹ز – ۱۹۲۱ز:

شۆرش لە ئىرلەندە دەستى پىكردەو ئەمجارەيان پارتى (شىن فىن) سەرکردايەتى كرد و لايەنگرانى بانگى دوورکەوتنەوہيان لە دام و دەزگای بەرىتاني کرد و داۋى دامەزراندنى دام و دەزگای تايبەتياىان کرد وەك دامەزراندنى دەستەى دادوہرى بۆ ئەوہى جىگای دادگاكانى بەرىتاني بگريتەو (ميشيل كۆلنزا) ديارترين ريكخەرى ئەم شۆرشەو سەرکردەكانى بوو.

ھەرچەندە بەرىتانيا پىكەيەكى زۆر توندوتىژى گرت بۆ دامرکاندەوہى شۆرش، بەلام دوو سالى ھەر خاياند (۱۹۱۹ز-۱۹۲۱ز) كە پەرلەمانى بەرىتاني ناچاربوو بۆ پەلەکردنى ياساى (ئۆتۆنۆمى) سالى ۱۹۲۰ز، لابرندى ياساى كۆن كە لە پيش جەنگى جىهانى ھەرچوو بوو كە حكومەتى بەرىتاني جىيەجىي کردنى ئەو ياسايەى وەستاند بوو.

یاسای تازه ئیرلەندە ی کرد بە دوو بەشەو: **یەكەمیان كە (ئەلستەر) ی گرتبۆو**
یان بلیین ئیرلەندە ی باكوور، دووهمیان بریتی بوو لە ئیرلەندە ی باشوور. پەرلەمانی
 ئەلستەر لە باكوور هاتەدی، بەلام ئیرلەندە ی باشوور یاسای تازه ی رەت كردهو
 و شۆرشی شین فینی تیدا بەردهوام بوو. لەسالی ۱۹۲۱ز (لوید جۆرج) سەرۆك
 وهزیرانی بهریتانی داوای لە شین فین كرد كه ئاگرهستیی كاتی قبول بكهن و
 داوای ئەو گفتوگۆ دەست پێ بكریت بۆ هینانه دی چارهسەریك كه هەردوولا پێ
 قایل بن، داواكه ی جیبه جی كرا، نوینەرانی بهریتانی و ئیرلەندییهكان لە لهندهن
 كۆبونەوه و گفتوگۆ لە نیوان هەردوولا دەستی پێكرد لە ئەنجامدا گەشتنه
 پرۆژە ی پێكهوتن نامەیهك لەلایەن (گریشت و كۆننز) **لە ئیرلەندە و (لوید جۆرج)**
 لە حكومهتی بهریتانیاوه واژۆیان كرد، هەرچهندە ئەو پێكهوتنامەیه دانی بو
 كۆماری ئیرلەندە دانهنا بەشێك لە ئۆتۆنۆمی پێ بەخشی زێدەتر لەهەر ولاتیك
 لە ولاتانی دۆمینیۆن لەگەڵ ئەوهشدا نوینەرانی ئیرلەندە لە ژێر زهبری هەرهشە ی
 بهریتانیا پێ قایل بوون كه ئەگەر هاتوو ئەوان قایل نەبوون ئەوا شەڕ دەست
 پێ دەكاتهوه.

پەيدا بوونى دەولەتى ئۆزلەندۈرۈش ئازاد:

لە ئۆزلەندۈرۈش ھات و ھاۋارىيى گەرە دەبارەى رىككە وتنامە كە پرويدا، لايەنگرانى شىن فىن لە ناو خۇياندا بوون بە دوو بەشەۋە لە نىۋان لايەنگرى كىردى و بەرھەلستىكىرى، كاتىك ئەنجومەنى ئۆزلەندۈرۈش ھاتەكايەۋە، شەپرى (بەزۈر بەيەكى كەم) بىرپارى داو دەولەتى (ئۆزلەندۈرۈش ئازاد) ھاتەكايەۋە، شەپرى ناوخۇ لە نىۋان لايەنگرانى پارتى شىن فىن پرويدا. بەلام (دى قاليرا) كە نوپنەرى بەرژەۋەندى چىنى جوتيارى ھەزار و رۇشنىبىرە ئازادىخۋازەكان و زۈر بەي خەلەك بوو)، بەرھەلستىكار بوو، گرىقت و كۆلنر (كە نوپنەرى بەرژەۋەندى چىنى بورجۋازى بوون كە بەرژەۋەندى بازىرگانى ئەم چىنە لەگەل بەرىتانيا دابوو) لايەنگرىبوون.

شەپرى ناوخۇ چەندىن مانگ دىرژەى خاياند ھەر دوو زۇريان لى كەوت بەرىتانياش يارمەتى لايەنگرانى ئەو رىككە وتنامەيەى دەدا بۇ ئەۋەى مل بە دوژمنەكانى كەچ بىكات.

ھەرچەندە كە شەپرى ناوخۇ وردە وردە توند و تىژىيەكەى، بەلام كۆمارويستەكان سوور بوون لەسەر بەشدارى نەكىردى (دەولەتى ئازاد) و نوپنەرىكانيان كە بۇ پەرلەمانى (ئۆزلەندۈرۈش ئازاد) ھەللىزىرا بوون و لەسەرۋوى ھەموويانەۋە (دى قاليرا) پەتيان كىردەۋە ئامادەى دانىشتنەكان بىن تا سوپىندى دىل سۆزى نەخۇن بۇ پاشادى بەرىتانيا.

لە دوايىدا (دى قاليرا) بىرپارى دا شىۋازى خەباتى بگورپى، لەگەل پياۋانى پارتەكەى چۈنە ئەنجومەنى ئۆزلەندە و سوپىندى دىل سۆزىان خۋارد، بەلام رايگەياند كە ئەۋەى تەنيا بۇ ئەۋە كىردۈۋە تا پەپەرەۋى كە بۇنە ئاسايىيەكان بىكات و پاشگەز دەپتەۋە لەو سوپىندە كاتىك زۆرىنەى لە ئەنجومەنى بۇ مسۆگەر دەپت.

کاتیک هه‌لبژاردن سالی ۱۹۲۳ز دهستی پیکرد (دی څالیږا) به‌زۆرینه له په‌رله‌مان ده‌رچوو دهستی به‌جیبه‌جی کردنی ئه‌و به‌رنامه‌یه‌ی کرد که به‌لێنی به‌گه‌لی ئی‌رله‌نده دابوو به‌هه‌لوه‌شان‌دنه‌وه‌ی سویندی ده‌ستووری بۆ پادشای به‌ریتانی و وه‌ستاندنێ ناردنێ پارهی سالانه‌ی زه‌وی وزاریۆ حکومه‌تی به‌ریتانی (۱).

ئهم کرده‌وانه هات و هاواریکی زۆری له به‌ریتانیا خسته‌وه، که‌وای له حکومه‌تی به‌ریتانیا کرد ناپه‌زاییه‌کی توند پیش‌که‌ش بکات، کاتیک ئی‌رله‌نده سووربوو له‌سه‌ر هه‌لوێستی خۆی به‌ریتانیا شه‌رپکی ئابووری به‌سه‌ردا سه‌پاند ئه‌وه‌بوو زۆری خسته‌ سه‌ر به‌رووبوومی ئی‌رله‌نده که بۆ به‌ریتانیا ده‌نی‌ردرێ به‌مه‌به‌ستی زیان پێ گه‌ياندی کشتوکالی ئی‌رله‌نده و زۆر له ئی‌رله‌نده بکری‌ت تا له‌و ب‌رپاره‌ی که داویه‌تی پاش‌گه‌ز ببی‌ته‌وه، حکومه‌تی ئی‌رله‌نده‌ش له‌لای خۆیه‌وه باجیکی زۆری خسته‌ سه‌ر که‌له‌ په‌لی به‌ریتانی که ده‌نی‌ردرێت بۆ ئی‌رله‌نده، ئهم شه‌ره ئابوورییه‌ زیانیکی زۆری له جوتیار و خاوه‌ن پیشه‌سازییه‌کان دا له هه‌ردوولا.

ئه‌نجامی هه‌لب‌ژاردنی سالی ۱۹۳۲ز که (دی څالیږا) زۆرینه‌یه‌کی زیاتر له جاری پیش‌وو ده‌رچوو زه‌بریکی به‌ه‌یزبوو بۆ به‌ریتانیا و نیشانه‌یه‌ک بوو که ئه‌و سیاسه‌ته‌ی له هه‌لگیرسانی ئه‌پی ئابووری هیچ سوودیکی نه‌بووه به‌رامبه‌ر به‌خو‌راگرتنی گه‌لی ئی‌رله‌ندی و حکومه‌ته‌که‌ی، بۆیه زیاتر ملکه‌چی گفتوگۆ بوو له‌گه‌ل حکومه‌تی ئی‌رله‌نده‌دا، له نیوان هه‌ردوو لادا سالی ۱۹۳۸ز ریککه‌وتنامه‌یه‌ک پوویدا بۆ کو‌تایی پێ هینانی شه‌رپ ئابووری که چه‌ند سالی خایاند.

(۱) کاتیک زه‌وی و زار له ئی‌رله‌نده‌دا دهستی به‌سه‌ر داگیراو له‌گه‌وره ده‌ره‌به‌گه‌کان وه‌گیرایه‌وه واب‌پاردرا که پارهی‌یه‌کی زۆر بدری‌ت به‌مولک‌داره به‌ریتانییه‌کان په‌ینی قستی سالانه له‌و جوتیارانه‌وه وه‌ربگری‌ته‌وه که ئه‌و زه‌ویانه‌یان به‌سه‌ردا دابه‌شکراوه وله‌به‌ره‌می زه‌ویه‌کانیان بیده‌ن ئهم پاره‌دانه ماوه‌یه‌کی زۆری خایاند تا (دی څالیږا) وه‌ستاندی.

ههروه‌ها پێککه‌وتنامه‌یه‌کی تازه‌یان مۆرکرد به‌و پێیه‌ چاره‌سه‌ری
گیروگرفتی ناردنی پاره‌ی سالانه‌ی زه‌وی و زارو پابه‌ندیه‌کان دارایی کرا که
سوودیکی زۆری بۆ ئێرله‌نده‌ی ئازاد تێدابوو، به‌م جۆره‌ دی قالی‌را هه‌نگاوی
فراوانی نا به‌ره‌و پژی‌می کۆماری به‌پرینی گه‌لی له‌و په‌یوه‌ندیانه‌ی که
ئێرله‌نده‌ی به‌ حکومه‌تی به‌ریتانی و تاجی به‌رییه‌وه به‌ستبوو سویندی
دلسۆزی بۆ پادشای به‌ریتانی نه‌ه‌یشت، ئێرله‌نده‌ چی دی پاره‌ی سالانه‌ی
زه‌وی و زاری نه‌دا، هه‌روه‌ها پایه‌ی حاکمی گشتی به‌ریتانی لابرد.

ته‌نیا ئه‌و گیروگرفته‌ی که پووبه‌پووی ئێرله‌نده‌ مایه‌وه ناوچه‌ی (ئه‌لسته‌ر)
بوو له‌ باکوور که بخریته‌ سه‌ر ئێرله‌نده‌. دی قالی‌راش نه‌یده‌ویست بۆ
ئه‌و مه‌به‌سته‌ ه‌یز به‌کاربه‌ی‌نی، به‌ل‌کو هه‌ولی ده‌دا هه‌ستی خه‌ل‌کی ئه‌و
ناوچه‌یه بۆ لای خۆی پابک‌یشی تا بیخاته سه‌ر یه‌کی‌تی ئێرله‌نده‌، به‌لام
خه‌ل‌کی ئه‌و ناوچه‌یه ئیستاش دژی یه‌ک‌گرتنه‌ن.

بهشی سییه م

بزووتنه وهی نه ته وایه تی له ئیتالیا و نه مانیا و نه مسادا

بزووتنه وهکانی سالی ۱۸۴۸ز- ۱۸۴۹ز

ئیتالیا

ئیتالیا له سه ره تای سالی ۱۸۴۸ز یه کگرتوو نه بوو، ههروه ها سه ره خۆش نه بوو، چونکه ئه وه به شهی که دهوله مند بوو به میلانو و بوندقییه وه به شیخ بوون له ئیمپراتۆریه تی ئه مسادا، له باشووری ئه م ناوچه نه مساوییه دا، واته له ناوه راستی ئیتالیا دا سی دۆقییه ی سه ره خۆ هه بوون که ئه وانیش (بارما و مۆدینا و تۆسکانیا) بوون. هه ره که یان میریک له بنه ماله ی هه بسبرگ تیا دا حوکمی ده کرد، و له پال ئه و نیمچه دهوله تی پاپاش هه بوو له ژیر ده سه لات ی پاپا خۆی، به لام باشووری ئیتالیا که پیکهاتبوو له ناپۆلی و دوورکه ی سه قه لیه پییان دهو تن (هه ردو سه قه لیه)، له ژیر ده سه لات ی پادشاسه ک بوو له بنه ماله ی بۆربۆن که نه مسا له کاتی تهنگانه دا پالپشتی ده کرد وه له هه موو ئیتالیا دا دهوله تیکی سه ره خۆ نه بوو دوور له ده سه لات ی بیانی ته نیا شانشین سهر دینیا نه بیّت که بریتی بوو له (بیدمۆنت جه نه وه- دوورگه ی سهر دینیا).

به لام له هه موو لایه کی ئیتالیا دا له نیوان سالانی ۱۸۳۰- ۱۸۴۸ز بزووتنه وه یه ک پهیدا بوو به شیوه یه کی شاراو هه پیناوی یه کیّتی نه ته وایه تی و سه ره خۆی ئیشی ده کرد، هه رچهنده جیاوازی هه بوو له نیوان خه باتگێرانی ئه م رییازه دا، چونکه تا قمی جوزیف مازینی (Joseph Mazzini) ۱۸۰۵ز- ۱۸۷۲ز ده یانویست یه کیّتییه ک به یّنه دی له ژیر سیبه ری حوکمه تیکی شوپشگێری کۆماری، پارتی پیاوانی ئاینیش ده یانویست یه کیّتی ئیتالی له ژیر سه روکایه تی پاپادا دروست ببیّت، تا قمی سییه م

سەرۆكايه‌تى پادشا شارل ئەلبرت يان دەويست كه بىروباوه‌رى ئازادىخوازانە بوو و سەرۆكى شانشىنى سەردىنياى سەربەخۆ بوو، بەلام جياوازى لەجۆرى ئەو حكومه‌ته‌ى كه‌ده‌يانەويست و سەركردايه‌تى كردنەكه‌ى ه‌يچ كارى لەهه‌لويستى قين لايىوونەوه‌ و بەرهه‌لستكردنى دەسه‌لاتى نەمسا كه‌م نەكردەوه‌، نەته‌وه‌خوازەكان لەسەر جياوازى بىروبوچونيان كۆك بوون لەسەر ئەوه‌ى كه‌ پيوسته‌ نەمسا لەخاكى ئىتاليادا دەرېكرىت و دەسه‌لاتى لە ولاته‌كه‌يان نەه‌يلدري‌ت، كۆمه‌له‌ى (ئىتاليائى لاو) كه‌ مازىنى دروستى كردبوو دەويست كۆمارىكى ئىتالى يەكگرتوو دابمەزىنئىت، بەپه‌له‌ى يەكه‌م ئامانجى رزگار كردن بوو لە دەسه‌لاتى بيانيدا.

شۆرشى سالى ١٨٤٨ز:

مانگى ئازارى ١٨٤٨ و نەهاتبوو تا ته‌ورمى شۆرشى نەته‌وايه‌تى هه‌موو لايه‌كى ئىتاليائى گرتەوه‌، لە ميلانو دەستى پيكرد كه‌ له‌ژي‌ر دەسه‌لاتى راسته‌وخۆى نەمسادا بوو، شۆرشگي‌رپان لي‌ره‌وه‌ دواى شه‌رپك كه‌ چەند رۆژي‌كى خاياند توانيان لەشكرى نەمسا بەسەركردايه‌تى (راده‌تسكى) (Radetzky) بشكىنن و دوايى شاره‌كه‌ ئازاد بكەن ئىدى بلي‌سه‌ى شۆرش ناوچه‌كانى لۆمبارديا و بوندقييه‌ى گرتەوه‌، (شارل ئەلبرت) پادشاي سەردىنيا ئەو هه‌له‌ى لەدەست خۆى نەدا، بەلكو بانگى شه‌رى دا لە دژى نەمسا و بەسوپا نيزاميه‌كه‌ى بەره‌و يارمه‌تى شۆرشگي‌رپان كشا لەو كاته‌دا پاپا بي‌وسى تۆيه‌م له‌گه‌ل ئاواتى نەته‌وه‌يه‌ى ئازادىخوازەكان بوو، هه‌روه‌ها پادشايه‌تى له‌هەردوو سه‌قه‌لييه‌دا به‌هۆى شۆرش كه‌له‌ويش هه‌لگيرسابوو، پابه‌ند بوو بە دەستووره‌وه‌ . لە مانگى مايس و حوزەيراندا ئىتاليا ئەوه‌نده‌ى نەمابوو كه‌ يەكي‌تى و سەربەخۆيى بەدەست به‌يئىت، بەلام لە راستيدا تا راده‌يه‌ك دوور بوو لە ه‌ينانه‌دى ئەم ئاواته‌، چونكه‌ سوپاي نەمسا كه‌ه‌يز و تواناي خۆى كۆدەكردەوه‌ بە سەركردايه‌تى راده‌تسكى سەركه‌وتني‌كى يەكلاكه‌ره‌وه‌ى بەسەر سوپاي شارل ئەلبرتدا بەدەست ه‌ينا لە (شه‌رى كه‌ستوزا) (Custizza) رۆژى ٢٥ى تەمموزى

۱۸۴۸ز ئەو كاتە كار بە پېچەوانەو روویدا ئىنجا پەلاماردانە سەربازىيەكە شارل ئەلبەرت لە سالى ۱۸۴۹ز سەرنەكەوت لەسەر دەستى ھەمان سەركردەى نەمساوى لەشەرى نۇقار (۲۳ى ئازارى سالى ۱۸۴۹ز) بەتەواوہى شكا، لەئەنجامدا شارل ئەلبەرت لە تەختى پادشايەتى شانشىنى سەردىنيا ھاتە خوار بۆ كۆرەكەى (فكتۆر عەمانوئىلى دووہم). ئەوئەندەى پېنەچوو نەمسا ناوچەى باكوورى ئىتالىايى گرتەوہ، ھەروەھا دەسەلاتى لەناوچەكانى تردا پەيدا كردهوہو بەم جۆرە بارى ئىتالىا گەرايەوہ سەر دۆخى جارانى پېش شۆرش لە پارچە پارچە بوون و دەسەلاتى بيانى و حكومەتى رەھادا.

ئەنجامەكانى:

لەگەل ئەوئەشدا ئەم بارە گەلى ئەنجامى گرنكى لى كەوتەوہ لەوانە. قىن و توورەى ئىتالىيەكان بۆ نەمسا زىادى كرد بەتايبەتى لەو ناوچانەى كە راستەوخۆ لەژىر دەسەلاتى دابوون، چونكە زۆر بەتوندى كەوتبەوہ سزادانى شۆرشگىران. ھەروەھا ئىتالىيەكان يادى خەباتى ھاوبەشيان لەپېناوى سەربەستى و يەكئيتىدا لەبىر نەكرد لە سالانى ۱۸۴۸-۱۸۴۹ز، شانىشنى سەردىنياش بەسەربەخۆى مایەوہ لەژىر سايەى پاشا ئازادىخوازەكەى كە خاوەن بىروباوہپىكى نەتەوہى بەھىز بوو، ئەم پادشايە سەركىكى لەبار بوو بۆ نەتەوہخوازەكان لە خەباتى داھاتويان لەپېناوى ئازادىدا.

فَهْ لَمَانِيَا

هه روه ها له ئه لمانیادا بارودۆخ گونجاو بوو بۆ روودانی بزووتنه وهیه کی نه ته وهیی ئازاد له و ساله په شیوه دا، بیروباوه پری ئازادیخوازانه له نیوان سالانی ۱۸۳۰-۱۸۴۸ز به هیژ بوو له نیو پیاوانی چینی رۆشه نبیرو کهسانی چینی بورجوازی (ناوه ند) له هه موو ناوچه یه کی ئه لمانیادا، هه رچه ند ه که موته رنیخ هه ولێکی زۆری دا له پیناوی له ناوبردنی ئه م بیروباوه ره ئازاده به هۆی پۆلیسی نه یینه وه و ده ست به سه رد اگرتنی رۆژنامه و فیڕکردن و چاودیری کردنی پاسه پۆرتی ها توچۆ ئه وه بوو زانکۆکانی ئه لمانی بوون به مه لبه ندی گه وه ری بانگه یشتن بۆ ئازادی له سه ر ئه و شیوه یه ی که له شۆرشی فه ره نسی بانگه یشتی بۆ ده کرا له ده سه لات ی گه ل و دابین کردتی ئازادی و حکومه تی ده ستووری .

شۆرشى سالى ۱۸۴۸ ز له ئه لمانيا:

هەر که له ئەڵمانیا دەنگ و باسی شۆرشی پارێس و سەرکەوتنەکهی بڵاوبوو
له رووخانی حکومهتی (لویس فلیپ) ئازادیخوازان له هه‌موو شارێکی ئەڵمانیا که‌وتنه
خۆ، داوای ئازادی و یه‌کێتی نه‌ته‌وايه‌تیان ده‌کرد، زۆربه‌ی نیمیچه‌ ده‌وله‌کان
داوای دامه‌زراندنی یه‌کێتی نه‌ته‌وايه‌تی ئەڵمانیای ده‌کرد له‌ژێر سیبهری رژیمیکی
پادشایه‌تی ده‌ستووریدا. میره‌کانی بافاریا و بادن و سه‌کسونیا و هانۆڤه‌ر، هه‌روه‌ها
حکومه‌ته‌ سه‌ربه‌خۆکانی شاره‌کانی ئەڵمانیا ناچاربوون وه‌زاره‌تیکی ئازادیخوازانه
دابمه‌زرێنن، داوایان کرد ئەنجومه‌نیکی دامه‌زرێنه‌ر بۆ دانانی ده‌ستوور، له‌مایسی
ساڵی ۱۸۴۸ز دا له‌ فرانکفۆرت کۆبونه‌وه‌یه‌ک به‌سترا که‌ نوێنه‌ری هه‌موو نیمیچه‌
ده‌وله‌ته‌کانی ئەڵمانیا ئاماده‌بوون به‌ مه‌به‌ستی دانانی ده‌ستوورێک بۆ شانیشینی
ئەڵمانیای یه‌کگرتوو له‌ژێر سایه‌ی رژیمی پادشایه‌تی ده‌ستووری، تاجیان پێشکه‌ش
به‌ فریدریک ولیه‌می چواره‌م کرد تا (له‌گه‌ڵ پادشایه‌تی له‌ پروسیا) بپیته‌ پادشای
یه‌کێتی داواکراو، به‌لام شۆرشه‌ ئازادیخوازه‌کان له‌و کاته‌دا له‌و کاته‌دا دامرکانه‌وه‌،
ئهو کاته‌ پاشا (فریدریک ولیه‌می چواره‌م) ده‌یتوانی ئهو تاجه‌ ره‌تکاته‌وه‌ که‌ به‌

دەستووریکی ئازادەو بەسترا بیتهو. یەكەم لەبەرئەوێ بیروباو پێکی كەنارگرتوو (پاریزگار) پەرستی هەبوو، دووهم لەترسی ئیمپراتۆری نەمسا. گەلی لەگەورە میرەکانی ئەلمانی، دەبینین پادشای پروسیا تاجەكە رەت دەكاتەو بەم جوړە هەول و كۆششی كۆبۆنەوێ فرانكفۆرت سەری نەگرت لەئاكامی ئەویدا ئەنجوومەن خۆی هەلۆهشاندەو و ئازادیخوازەكان ناچاربوون ولات بەجێ بهێڵن.

پایزی سالی ۱۸۴۸ز نەهاتبوو تا بزوتنەوێ ئازادیخوازانە خێراو بەپەلە لە پروسیا و نیمچە دەولەتەکانی تری ئەلمانیا دامرکایەو. هۆی ئەمەش ئازادیخوازەكان كەمینە پاریزگارەكان ژمارەیهك بوون كە گالتهیان پێ نەدەكراو دەسەلاتیکی گەورەیان هەبوو، هەر كە هەل بۆ فریدریك ولیەمی چوارەم هەلكەوت ئەو وەزارەتە ئازادیخوازەو لەكارخست كە لەكاتی پەشیویهكانی نیساندا بە ناچاری داینابوو، داوای لە (كۆنت براندبرگ) (Brandenburg) كرد كە سەركردهی كۆنەپەرستان بوو بە دانانی وەزارەتیکی تازە. خەلك لە بەرلین نەیان دەوێرا شتیك بكەن، چونكە هیزی سوپا لەگەڵ پادشا بوو، ئەمجا پادشا دەستووریکی بۆ دەولەت دانا بەپێی ئەو بەلێنەو كە پیشوو دابوو، بەلام دەستوورەكە لە دانانی پادشاو دەست و پیوەندانی بوو، دەسەلاتی بالا بەدەست پادشاوە بوو. هیچ شتیکی بایەخدار بۆ گەل نەمایەو لەئازادی و دەسەلاتدا. هەر هەمان شیوەی رووداو وەك ئەم بزوتنەو كۆنەپەرستییه لەهەموو لایەکی ئەلمانیا روویدا كاتی ئازادیخوازەكان داوای هەلۆهشاندەوێ كۆبۆنەوێ فرانكفۆرت (مایسی ۱۸۴۹ز) هەستان بە گەلی شۆرشی ناوچەیی كە بەئاسانی بەهۆی هیزی سوپای پروسیاو دادەمرکێندەرایەو، ئەو كاتە گەلی لە ئازادیخوازەكان ولاتیان بەجێ هیشت و لە ولاتە یەكگرتووەكانی ئەمەريكا جیگیر بوون زۆریشیان خزانە بەندیخانە.

ئىمپراتۇرىيە تى نەمسا

شۆرشى ۱۸۴۸ز لە نەمسادا:

موتەرنىخ نەيتوانى پەرەسەندى بىروباوهرى ئازادىخوازانه لە پايتەختى ئىمپراتۇرىيە تى نەمسا كە قەللى سىياسەتە كۆنەپەرستىيەكەى بوو بوەستىنىت، چونكە ھەر كەدەنگ و باسى شۆرش لە پارىس و ئىتالىا گەيشتە ئەم پايتەختە، ئازادىخوازەكان لە ناوہپاستى مانگى ئازارى ۱۸۴۸ز شۆرشىكىيان دژى رژیمة كۆنەكەيان بەرپاكرد كەبوو ھۆى وازھىنانى موتەرنىخ و راكردى بۆ بەرىتانيا، ئەو كاتە ئىمپراتۇر فەردىناندى يەكەم ئىمپراتۇرى نەمسا بەناچارى داخوازييەكانى شۆرشگىرەكانى جىبەجى كرد و چاودىرى لەسەر رۆژنامە لابرد و پەيمانى دا دەستورىك بۆ دەولەت دابنىت.

شۆرشى ۱۸۴۸ز لە چىكوسلۇفاكيا و مەجەردا:

كاروبارى شۆرش لە ئىمپراتۇرىيە تى نەمسادا خراپ ئالۆزىبوو، چونكە گەلى نەتەوہى جىاجىاي تىدا بوو، بۆيە ھەركە دەنگ و باسى شۆرش لە قىيەننا بلالۆبوو، چىكوسلۇفاكىيەكان شۆرشىكىيان دژى نەمسا لە بۆ ھىميا بەرپاكرد، مەجەپىيەكان دژ بە داگىركردى ھەنگارىا شۆرشىكىيان بەرپاكرد لە ھەردوو ناوچەكەدا شۆرش بەرپابوو ھەروەك لە ئىتالىا كە لەپەلى يەكەم دەيانويست لەدەست حوكمى نەمسا دا رزگارىيان بىت و حكومەتى نەتەوہى دابمەزىنن. لەبەر ئەوہى زۆر نەتەوہ ھەبوون لە ئىمپراتۇرىيە تى نەمساویدا لە مەجەپى و چىكى و سلۇفاكى و ئىتالى، بۆيە ئەنجامەكانى ئازادىخوازانىش لە نىو ئىمپراتۇرىيەتدا گەلى جۆراوجۆر بوو كە ئەمەش واىكرد لە بەرھەلستى كردى دەسەلاتى ناوہندى ئەرك و ھەولدانىيان بۆ يەك نەخرىت لەبەر ئەوہ پىاوانى رژیمى كۆن توانىيان كە بەسەر يەكە يەكە ئەم شۆرشانەدا زال بن، لەحوزەيرانى سالى ۱۸۴۸ز كۆنگرەيەكى سلاقى لە شارى پراغ بەسترا بۆ لىكۆلىنەوہ لە دامەزناندى حكومەتلىكى سەربەخۆ بۆ چىك و سلۇفاكيا و ئەو رەگەزە سلاقىيانەى كە دەكەونە نىو سنوورى ئىمپراتۇرىيە تى نەمسادا، بەلام سەركردەى نەمسا (فندشگراتز) (Windisschgratz) توانى بەسەر ئەم بزووتنەوہ شۆرشگىرەدا زال ببى و دەست بەسەر (بۆھىميا) دابگرىتەوہ، بەلام لە ھەنگارىا بزووتنەوہى شۆرشگىرەى بوايىكى گەلى فراونتەر و پرمەترسى ترى ھەبوو، چونكە مەجەپىيەكان لە دەورى سەركردەكەيان لويس كۆشوت Louis Kossuth

کۆبوونه و هو حکومتیکی نه ته وایه تی سهر به خویان دامه زراند که خاوه نی بیروباوه پیکتی نازاد یخوازانه بوو که سهر به سستی رۆژنامه گهری بریارداو مافه تاییه تییه کانی خانه دانی نه هیشت، به لام بزوتنه وه که ی بۆ هیمیا له سهر دهستی سهر کرده قندشگراتز کۆتایی پیهات، له پاش ئه وه به خوی و به سوپاکه یه وه له تشرینی یه که می سالی ۱۸۴۸ ز بۆ له ناو بردنی حکومت ته نازاد یخوازانه که ی به ره و قیه نا کشا توانی دوی شه پیک که چند رۆژیکتی خایاند شاره که داگیر بکات و دهسه لاتی ئیمپراتۆر بگه پینیتته وه، ئه و کاته ئیمپراتۆری بی هیز فردیناندی یه که م وازی له تهختی شاهانه هینا بۆ کوپی برا که ی فرهنسیس جۆزیف که ئیمپراتۆری تازه کاروباری حکومتی سپارد به میر شقارتزمبرگ (Schwartzemburg) که به هیچ شیوه یه که له بیروباوه پی کۆنه په رست و دهسه لات نۆزیدا له موته رنوخ که متر نه بوو، سالی ۱۸۴۸ ز ته و او نه بوو تا گیانی شۆرش له نیو نه مسادا کپ بوو، چاوه پوان ده کرا که شۆرش له ئیتالیا و ههنگاریاشدا کپ بکریت، ئه مهش له سالی داهاتودا روویدا که سوپای نه مسا توانی سوپای ئیتالیا بشکینئ وه ک وتمان، ئه و کاته ی توانی که هیز و توانای به ره و شۆرشی مهجه پی ئاراسته بکات. له م کاته دا قه یسه ری رووسیا (نیقولای یه که م) سوپایه کی نارد بۆ یارمه تیدانی ئیمپراتۆر. مهجه پییه کان نازادانه تامردن به رگرییان له سهر به خویی خویان کرد، به لام بۆیان نه کرا له دوی شه پیکتی رۆر سهخت له سی مانگ زیاتر به رانبهر ئه و هیزه له بن نه هاتووه دا بوهستن، لویس کۆشۆت له گه ل تاقمی له هاوپیکانی رایان ده کرد به ره و ده و له تی عوسمانی، سهر کرده کانی دیکهش له سهر دهستی ئیمپراتۆریه تی نه مسا تووشی دژواترین سزابوون.

سهر که وتن به سهر بزوتنه وه له ههنگاریا حوکمی کۆنه په رستی جیگیر کرد له هه موو لایه کی ئیمپراتۆریه تی نه مساویدا، ئه م سهر ده مهش به سه رچوو (سهر ده می شۆرشه کانی سالی ۱۸۴۸ ز — ۱۸۴۹ ز هه رچه نده که موته رنوخ له حوکم لایرا، به لام ئه وانه ی که دوی ئه و هاتن هیچ جیاوازییه کیان له پووی سیاسه تی ناوه وه و ده ره وه دا له موته رنوخ که متر نه بوو، شقارتزمبرگ دهسه لاتی به سهر کاروباری ولّاتدا گرت به ده سستیکی ئاسنین، به لام له گه ل ئه وه شدا کاروبار به ته و او وه تی هه ر نه گه پایه وه دۆخی جارانی، چونکه هه سستی نه ته وایه تی له و ساله په شیوه دا رۆر به هیز تریوو له نیو دل و ده روونی خه لکیدا ئارامی گرتبوو. ئه وه ندی پی نه چوو پاش ماوه یه کی که م نیشانه پر مه ترسییه کانی سهری هه لدا یه وه.

پیشہ وایہ تی سہردینیا ۱۸۴۹ز - ۱۸۵۹ز:

میرہ کۆنہ پەرستہ کان لە ھەموو ناوچە یەکی ئیتالیا دا گوئیان نە دا بەو ە رووداو ەکانی سالی ۱۸۴۸ز چۆن ھەستی نەتە وایە تی و ئازادیی خوۆش لە ناخی گەلی ئیتالیا بەخۆیان ھێشتبوو، مافەکانی مرۆفیان پیشیل کرد ھەر لە سەر ھەمان شیوازی کۆن بە توند پرەوی ھوکمرانیە تیان دە کرد، کاروبار لە ولاتی ھەردوو سەقەللیە دا زۆر خراپتر بوو، چونکە پادشا بۆربۆنییە گە ی (فردیناند) ھەموو شیوازیکی کۆنی بە کار ھێنا لە ریگرتن لە رۆژنامە و گرتن و سزای توند لە پیناوی زالبوون بە سەر ھەر بزووتنە وە یە ک، بە لام ئەم شیوازە کۆنە پەرستییە زیاتر ئازادیخوازانی جۆشدا کە دەست بە بیروباوە پرەکانیە وە بگرن و ھەروەھا سۆزی مرۆقدۆستانی ئازادیخوازیی لە ھەموو لایەکی ئەوروپا دا بۆلای خوۆ راکیشا . و اچاوە پروان دەکرا کە شۆپشیکی گشتی لە ھەموو ئیتالیا دا روویدات لە نزیکترین دەر فە تی رەخساو دا، دوا ی ئەو ی کە راو بۆچوونی ھەموو نەتە وە خوازە کان لەو ە دەچوو کە کۆک بێت دەر بارە ی سەرکایە تی ئەو دەولەتە ی کە دەیانە ویت رزگار بکریت و یە ک بخریتە وە . سالی ۱۸۵۰ز نە ھا ت بوو زۆر بە ی بیروپا کان کۆک بوون لە سەر پیشە وایە تی سەردینیا لە دروستبوونی دەولە تی ئیتالیا ی ئاواتخواز، چونکە سەردینیا تاکە شانشین ئیتالیا بوو کە نە کە و تە ژیر دەسە لاتی نە مساو ە، ھەروەھا تە نیا ولات بوو کە دەستووریکی سەربە خوۆ ھەبوو کە پادشا ئە لبرت سالی ۱۸۴۸ ز پیتی بە خشی بوو .

سە رکردەکانی ئیتالیا:

سەردینیا سی لە بە توانا ترین سە رکردە ی نەتە وە یی لی ھە لکە و ت کە لە پیشە وە یاندا پادشا فکتۆر عەمانوئیلی دوو ەم (۱۸۴۹ز - ۱۸۷۸ز) بوو کە لە دوا ی باوکییە وە شارل ئە لبرت ھوکی گرتە دەست، دەستووری وە ک خوۆ ھێشتە وە، ئازادیخوازان لە ھەموو لایەکی ئیتالیا وە بە پیاویکی راستیان ناسی بۆ وە دیھێنانی ئاواتەکانیان .

ھەروەھا گاریبالدی (۱۸۰۷ز - ۱۸۸۲ز) ھەرچەندە کە ریبازی ھوکی کۆماری بە لاو ە پەسەند بوو، بە لام ئامادە بوو بۆ لایەنگری دەولە تیکی یە کگرتووی دەستووری لە ژیر سایە ی فکتۆر عەمانوئیلدا . ئەم پیاو ە سەرکیشە زانی کە پیشە وایە تی سەردینا تاکە ریبازە بۆ ھێنانە دی ئامانجی نەتە وایە تی، ھەر لە نشینگە ی خوۆ لە دوورگە یەکی بچووک کە پیتی دەلین کابریرا (Caprera) چاودیری ئەو کاتە ی دە کرد کە ئەرکی سەر شانی خوۆ بە جی بەینئ .

کافور:

کافوریش (Cavour) ۱۸۱۹ز - ۱۸۶۱ز ئو پیاوہ سیاسیہ بیٰ ہاوتایہ بوو کہ رۆلّیکی بالآی گپرا له یه کیتی ئیتالیا، له کاره سهرهکیهکانی که له سهردهمی شارل ئەلبرتدا پیی ههلسا بهشدارکردنی بوو له دهرکردنی ئو رۆژنامهیهی که له ئیتالیا دا ناوی بووژانهوه (Il risorgimento) بوو که داوای له ههموو نیمچه دهولهتهکانی ئیتالیا دهکرد له دهوری سهردینیا کۆبینهوه له پیناوی هینانه دی یه کیتیدا. ئنجا له سهردهمی پادشا فکتور عه مانوئلدا، کافور بوو به سهرۆک وهزیران و بهردهوام له و پایه دا بوو (جگه له ماوهیهکی کهم) به درژیایی سالانی ۱۸۵۲ز تا مردنی له سالی ۱۸۶۱ز.

سیاسه ته که ی:

کافور له و ماوهیهی که حوکی کرد گهلّی کاری گرنگی له بهرژه و هندی شانیشینی سهردینیا و له پیناوی یه کیتی ئیتالیا دا نه جامدا. له کاروباری ناوخوا هانی کشتوکاڵ و پیشه سازی دا و ریگای هاتوچوی چاک کرد، له گهلّ پیاوه کردنی ریبازی بازرگانی ئازاد و بایهخی به کاروباری پهروه رده و فیرکردن دا، بیٰ ئاگا نه بوو له وهی که پیاوانی ئاینی چ دهسه لاتیکی فراوانیان له شانیشینی سهردینیا هیه، بۆیه که وته که مکردنه وهی دهسه لاتیکی فراوانیان له شانیشینی سهردینیا هیه، بۆیه که وته که مکردنه وهی دهسه لاتیان و نه هیشتنی دیرهکان و نۆری له جزو تهکان کرد که ولات به جی بهیّلن، له پرووی سیاسییه وه ئهم وهزیره شارهزایه ههولّی نزیک بوونه و هیدا له بهریتانیا و فه ره نسادا، سهردینیا ی خسته پالّ ئهم دوو دهوله ته له شه ری (قرم) دا دژی دهوله تی رووسی که بهم جو ره هاوپه یمانیه تی ئهم دوو دهوله ته ی به لای خویدا راکیشا. بهم جو ره سهردینیا پایه یه کی دیاری هه بوو له نیو دهوله تانی ئه وروپادا. کافور به رده وام ههولّی دها که یارمه تی له فه ره نسا وه ره بگریّت بو شکاندن نه مسا، له گهلّ ناپلیونی سییه م گه یشتنه یه ک له پلومیر (Plomireres) له فه ره نسادا، له نیوان هه ر دووکیاندا **ریککه و تن نامه ی (پلومیر)** مۆرکرا سالی ۱۸۵۸ز که ناپلیون به لیّنی به پیشکه شکردنی یارمه تی شانیشینی سهردینیا دا بو دهرکردنی نه مسا له لۆمباردیا و بوندقییه دا، کافوریش له به رامبه ر ئه وه به لیّنی دا به فه ره نسا که واز له نیس (Nice) و ساقوی (Savoy) بهیّتیت.

به‌دیه‌نانی یه‌کیتی ئیتالیا (۱۸۵۹ – ۱۸۷۱ز):

شهر له‌نیوان نه‌مساو سهر‌دینیدا (۱۸۵۹ز):

ئه‌وه‌نده‌ی پینه‌چوو کافور که له یارمه‌تی فه‌رهنسا دلنیا بوو، که‌وته ئاژاوه‌نانه‌وه له لۆمباردیا و بوندقییه دا له‌لایه‌ک، له‌لایه‌کی تره‌وه سوپای بۆ شه‌ر ئاماده ده‌کرد، نه‌مسا پێی نیگه‌ران بوو وای لێهات که جه‌نگ دژی سهر‌دینیا به‌رپا بکات. له‌و جه‌نگه‌ی که له نیوان هه‌ردوولا روویدا سهر‌دینییه‌کان و فه‌رهنسییه‌کان به‌سه‌ر نه‌مساوییه‌کان سه‌رکه‌وتن له مانگی حوزه‌یرانی ساڵی ۱۸۵۹ ز له شه‌ری **ماگینتا** (Magenta) و **سولفرینۆ** (Solferino) ئه‌م سه‌رکه‌وتنه‌ بووه هانده‌ریک بۆ هه‌لگیرسانی شو‌رش له: بارما، مۆدینان تۆسکانیا، هه‌ریه‌که‌یان توانی میره (هابسبرگی) یه‌که‌ی له حوکمدا لابه‌ریت.

ئه‌وکاته ناپلیۆنی سییه‌م که بینی هه‌ر شو‌رشه و له ئیتالیا دا هه‌لده‌گیرسیت، پرۆسیاش که‌وته خۆی بۆ ئاماده‌کردنی سوپا له‌سه‌ر سنووری راین، ئه‌مه وایکرد که بیانوو بدۆزیته‌وه له کشانه‌وه‌ی سه‌ربازه‌کانی له‌به‌ره‌ی نه‌مسادا، به‌بێ راویژکردنی سهر‌دینیای هاوپه‌یمانی هه‌لسا به‌مۆرکردنی (ئاگره‌سته‌ی فیلافرانکا) (Villa franca) له‌گه‌ڵ فه‌رهنسیس جۆزیف ئیمپراتۆری نه‌مسادا له ساڵی ۱۸۵۹ ز دا، به‌پێی ئه‌مه بوندقیه (فینیسیا) له‌ژێر رکێفی نه‌مسادا مایه‌وه و لۆمباردیاش خرایه‌ سه‌ر سهر‌دینیا و میره لاه‌راوه‌کان بگه‌ڕێندرینه‌وه بۆ ته‌ختی شاهانه‌یان له ئیتالیا دا، دامه‌زراندنی یه‌کیتی ئیتالیا به‌ سه‌رۆکایه‌تی پاپا. شایانی باسه پادشا فکتۆر عه‌مانوئیل به مه‌رجه‌کانی ئه‌م ئاگره‌سته قایل بوو، چونکه باوه‌ری وابوو که ناتوانی به‌ره‌هه‌ستی نه‌مسا بکات به‌بێ یارمه‌تی ده‌ره‌وه، به‌لام کافور تووڕه بوو له‌وه‌ی که ناپلیۆن نه‌یتوانی ئه‌و به‌لینه‌ی که پێیدا‌بوو له رزگارکردنی ئیتالیا (له نیوان شاخه‌کانی ئه‌لب و ده‌ریای ئه‌دریاتیک) دا بیباته‌ سه‌ر، ده‌یویست سهر‌دینیا به‌رده‌وام بیت له‌جه‌نگ، کاتی‌ک پادشا به‌مه قایل نه‌بوو کافور ده‌ستی له کارکی‌شایه‌وه و ئه‌وکاته به‌نده‌کانی ئاگره‌سته‌که جی‌گیربوو به پێی رێککه‌وتنامه‌ی زیوریخ ساڵی ۱۸۵۹ ز دا.

دۆقييه كانى (ميرنشينه كانى) باكوور ده چنه پال سهردينياوه: ۱۸۶۰ز:

ئەم سى دۆقيانە (بارما و مۆديناو تۆسكانيا) و ناوچەى پاپاوهى كە ناسرابوو بە (رۆمانا) (Romagna) دژيەتى خۆى لە دامەزراندنى يەكيتييه ك بەسەرۆكايەتى پاپا نيشان دا، چونكە لەكاتەدا بيروبواوه پى ئازادىخوازانهى نەبوو، ھەرۆھەا دوور بوو لە بيروبواوه پى نيشتمان پەرۆھرى، ئەمە پىچەوانەى سەردىنيا كە ناسرابوو بە بيروبواوه پى نيشتمان پەرۆھرى و ئازادىخوازانه، ئەمە جگە لە سەرکيشى بۆ جەنگ لەپىناوى يەكيتى دا، لەبەر ئەم ھۆكارانە ئەم چوار ناوچەيە ئارەزووى خۆيان دەربرى بۆ چوونە پال شانشىنى سەردىنياوه، بەلام ناپليۆنى سىيەم بەر ھەلستكارانە وەستا دژى ئەم ئارەزوو كە لەگەل ناوھپۆكى (رېككەوتننامەى زيورىخ) دا رېك نەدەكەوت. لەكاتەدا كافور گەرايەو ھەزارەت كە چارەسەرى ئەم كيشەى لايوو بە پىدانى نيس و ساقۆى بە ناپليۆن (ھەرۆك پىشتر لە گفتوگۆى پلۆمبيردا برپارى لەسەردرابوو) بەمەرجىك ناپليۆن رازى بىت ئەو ناوچەى بخريتە سەر سەردىنيا ئەوھى كافور دەيوست ھاتەدى و جيگىريوو بەپى رېكەوتننامەى تۆرين (Turin) لەنيوان ناپليۆنى سىيەم و فكتۆر عەمانوئىلى دووھ سالى ۱۸۶۰ز جيگىر بوو.

گاريبالدى و ھاتە پالى شانشىنى ھەردوو سەقەلييه (۱۸۶۰ز):

لەكاتەى كە كافور توانى نيمچە دەولەتەكانى باكوور بخاتە پال سەردىنياوه، گاريبالدى كەوتە ھەولدان بۆ ئەوھى ھەردوو سەقەلييه شى بخاتە پالى، بۆ ئەمەش ھەلگيرسانى شۆپشى بە ھەل زانى لە دوورگەى سەقەلييه، بۆيە لە دەرياوه بە ھەزار جەنگاوەر لە لايەنگرە بەھيزەكانى (خاوەن كراسە سوورەكان) پەريپەو ھەم سەكرە بەلينيكي لە كافور وەرگرتبوو كە دەست نەخاتە نيو كاروبارى ئەم ھيرشە. (خاوەن كراسە سوورەكان) كاتى لەسەرخاكى ئەم دوورگەيە دابەزين رووبەرووى گەلى گيروگرفتى دژوار ھاتن و نەيانتوانى كە دەستى بەسەردابگرن تادواى شەرپك كە سى مانگى خاياند، دواى ئەو ھەم گاريبالدى بەرەو نا پۆلى پەريپەو لە گەرۆوى (مسينا) و، شارەكەى داگيركرد، پادشا فرىسيى دووھ

ناچاربوو رابكات. گاريبالدى به گرتنى ولاتى هەردوو سەقەلئيه بارىكى ئالۆزى نۆودهولەتى خولقاند، كافور به لىزانى و زىرهكى خۆى پووبه پووى بۆوه، ناپليۆنئيش به هەلوئىستىكى راپاو دوودلى رووبه پووى بۆوه. ناپليۆن به لىنى به پاپا دابوو كه مولكهكانى بپارىزى ئەو مولكانهى كه گاريبالدى مهترسى خستبوونه سەر. له سەر ئەوه ناپليۆن نارەزاييهكى توندى بۆ كافور نارد تيايدا هەپهشەى له دامركاندنهوهى ئەم بزوتنهوهيه كرد، كافور ناچاربوو كه خۆى وادهريخات نارەزايه و نيگه رانه له وهى كه پوویداوه له باشوورى ئىتالىاوه، له ئەنجامى ئەمەدا سوپاى سەردينيا به روالەت واى به ديار خست رووهو ناپۆلى كشا بۆ دامركاندنهوهى شۆپش، به لام ناپليۆن دەيوست به سوپاكهى خۆى شۆپشهكه دابمركىنئيهوه، به لام ترسى له بىزارى بهريتانيا بۆ دەست خستنه نۆو كاروبارى ئىتالىادا پهشيمانى كردهوه.

راگهياندى پادشاهى له ئىتالىادا ١٨٦١ز:

پادشا فكتۆر عەمانوئىل گەيشته شارى ناپۆلى پاش ئەوهى شكاند كه ريگهى ليگرتبوو پاشان گەلى ناوچهى ترى گرنگيشى له دهولهتى پاپادا دەست به سەرداگرت، له پايزى سالى ١٨٦٠ز دا پاپرسیيهكى گشتى له شانشىنى هەردوو سەقليه، له ناوچه داگيركراوهكانى پاپادا ئەنجامدرا زۆربهى هەرە زۆرى دەيانويست بچنه پال شانشىنى سەردينيا، خەرىك بوو يەكئى ئىتالىا دههاتهدى تهها ناوچهى بوندقيه (فينيسا) نهى كه هەر له ژيەر ركيقى نه مسادا بوو، هەروها ناوچهى رۆما كه هيشتا هەر له ژيەر دەسهلاتى پاپا دابوو، ئەمجاره له سەرەتاي بههاری ١٨٦١ ز له (تۆرين)ى پايتەختدا يەكەم پههلهمان كه نوينهري يەكئى ئىتالىا بوو كۆبۆوه، يەكئى بهههسمى راگهيهنرا له ژيەر سايهى پادشا فكتۆر عەمانوئىلى دووهم و دەستوورى سالى ١٨٤٨ز.

بوندقییه (قینیسیا) و رۆما ده‌چنه پال پادشایه‌تی ئیتالیاه:

ده سال تینه‌په‌ری به‌سه‌ر راگه‌یاندنی پادشایه‌تی له ئیتالیادا تا ئەم دوو ناوچه گرنگه (بوندقییه و رۆما) چوونه پالی، هه‌ول و کۆششی ئەلمانیا له‌پیناوی یه‌کی‌تی و فشاره‌کانی له‌م بواره‌دا له‌سه‌ر نه‌مسا و فه‌ره‌نسا، کاریکی گه‌وره‌ی ده‌بی‌ت بۆ به‌دییه‌نانی یه‌کی‌تی ئیتالیا، چونکه پروسیا سالی ۱۸۶۶ز که‌وته شه‌رێکی بێ پسانه‌وه له‌گه‌ڵ نه‌مسادا، ئیتالیاش چوو پال پروسیا به‌نیازی گێرانه‌وه‌ی بوندقییه زۆری پینه‌چوو که نه‌مسا به‌رانبه‌ر هی‌زی پروسیا تێک شکا و ناچار بوو که رێکه‌وتنیکی به‌په‌له‌مۆر بکات که له‌به‌نده‌کانی وازه‌ینان بوو له‌بوندقییه بۆ ولاتی ئیتالیا، ئەو پاپرسییه‌ی که له‌بوندقییه‌دا ئەنجام درا هه‌موویان له‌گه‌ڵ چوونه پال ئیتالیا بوون، دوا‌ی هه‌مان سیاسه‌تی ئەلمانی بووه‌ هۆی (جه‌نگی حه‌فتا) (۱۸۷۰ز-۱۸۷۱ز) له‌نیوان ئەلمانیا و فه‌ره‌نسادا. که ناپلیۆنی سی‌ه‌م ناچاربوو له‌شکره‌که‌ی له‌رۆما بکیشیته‌وه و ئەو کاته سوپای ئیتالیا هیچ زه‌حمه‌تیکی نه‌بینی که‌به‌سه‌ر سه‌ربازه‌کانی پاپادا سه‌رکه‌وی‌ت، له‌کۆتایی سالی ۱۸۷۰ز دا پاپرسییه‌ک له‌و شاره سازکرا که‌لایه‌نگری یه‌کی‌تی بوون ئەو کاته (رۆما) بوو به‌ پایته‌ختی پاشانشینی ئیتالیا.

ئیتالیا دوا‌ی یه‌کبوونی ۱۸۷۱ز – ۱۹۱۴ز

ئوه‌نده‌ی پینه‌چوو ئیتالییه‌کان دوا‌ی هی‌نانه‌دی یه‌کی‌تی و رزگاری‌بوون له‌ده‌سه‌لاتی بیانی تا چاویان برییه‌گه‌راندنه‌وه‌ی می‌ژووی پر له‌شکۆمه‌ندیان (می‌ژووی ئیمپرتۆریه‌تی رۆمانی) یان هه‌ر نه‌بی‌ت بگه‌نه‌ریزی ده‌وله‌ته‌گه‌وره‌کان، بۆیه حکومه‌تی ئیتالیا که‌شتیگه‌لیکی مه‌زنی دروست کرد، له‌وسالی ۱۸۷۵ بریاریدا هه‌موو ئەو لاوانه‌ی پێگه‌یشتوون به‌زۆر پیا‌نکاته سه‌رباز، وای لی‌هات لاسایی ده‌وله‌ته‌گه‌وره‌کان بکاته‌وه بۆ ده‌ست به‌سه‌رداگرتنی داگیرگه‌کان (المستعمرات) تونس (بنکه‌ی قرتاجه‌ی کۆن) له‌پیشی ئەوانه‌بوو که ده‌یویست ده‌ستی به‌سه‌ردا بگرێت. کاتی‌ک ده‌سه‌لاتی فه‌ره‌نسا له‌تونس جیگیر بوو به‌بیانووی پاراستنی له‌سالی ۱۸۸۱ز، نا‌ره‌زایی ته‌واو ئیتالیای گرت‌ه‌وه تا سالی دواتر چوو نیو

پهیمانیکى سى قوڤى ئەلمانیا و نەمسادا (کۆنە دوژمنەكەى).

ئىتالىا لەم پهیمانە سى قوڤىەى (Triple Alliance) ماپەووە بەدریژایی سالانى ۱۸۸۲ز - ۱۹۱۵ز، كە ئەمە كاریگەرى خراپى لیکەوتەووە لە زۆرى خەرجى شەپەووە، داوى ئەووە نەیتوانى كە داواى هەردوو شارى (ترنت و تريست) (Triest) بکات كە هیشتا هەر لەژێر دەسەلاتى نەمسادا بوون، ئىتالىاش لەو ماوەیەدا هەموو هەول و تەقەلاى ئاراستەى پرۆژەکانى ئىستعمارى کردبوو لە ئەفریقا كە لەپارەو پوول و سەربازیدا زۆر زەرەر و زیانى لیکەوت لە ئەنجامدا ئەريتیریا و سۆمالى دەستكەوت، بەلام لە هەول و تەقەلاى بۆ داگیرکردنى حەبەشە (ئەسیوبیا) لەسەردەستى حەبەشیەکان لە شەپى (عەدووە)

(Adowa) سالى ۱۸۹۶ز خراپ شكا، ئنجا ئىتالىا تووشى شەپبوو لەگەڵ دەولەتى عوسمانى لەسالى (۱۹۱۱ز - ۱۹۱۲ز)دا كە لەئەنجامدا تەرابلوس (لیبیا)ى كەوتە ژێر دەست لە باكوورى ئەفریقاووە لەگەڵ گەلى لە دوورگەى بچووك لە دەریای (ئىجە) دا.

بەلام ئىمپراتۆریەتى ئىتالىای تازە، دەولەمەند نەبوو وەهیچ سوودىكى ئەوتوى بۆگەلى ئىتالىا نەهینایەدى، هەرچەندە بوو هوى دەولەمەندبوونی چینیك لە پیاوانى سەرماپەدار و پیاوانى كاریەدەست، چونكە حكومەت بەردەوام بوو لە چەوساندنەوێ گەل بەتایبەتى چینی كریكار و جووتیار بە دانانى باجىكى زۆر كە لەئەنجامى ئەم زەبرەو گرتنى سەربازى بەزۆر بوو هوى كۆچکردنى ژمارەیهكى زۆر لە چینهكانى خوارەوێ میلیت بەرەو ولاتە یەكگرتووكانى ئەمەریكاو ئەرجەنتین و بەرازیل تا واى لیھات ژمارەى ئەوانەى كە لە ئىتالىاوە كۆچیان كردوو لە سالانى ۱۸۷۱ز - ۱۹۱۴ز نزیکەى شەش ملیۆن كەس دەبوون.

پەیدابوونی توندپەوى نەتەواپەتى شۆفینى (دوژمنكارانە) لە دیارترین روالەتەكانى دەولەتى ئىتالىای تازە بوو لە گرنگترین ئەو ھۆیانە بوو كە داواى لە میلیت دەكرد بۆ سەركێشى ئىستعمارى كە ئەم رق لەناخیان چاندنە بوو هوى جیگیربوونی گیانى نەتەواپەتى دوژمنكارانە و پەرەسەندنى تاواى لیھات ئىتالىا

له سەدهی بیستم خوین گەرمیهکی نهته‌وایه‌تی و توندپه‌وی به‌خۆیه‌وه دی که که‌متر نه‌بوو له‌وه‌ی که بینیمان له‌سه‌ده‌ی نۆزده‌مدا. ئه‌و خوین گەرمیه‌ش به باشی له‌کاتی جه‌نگدا ده‌رکه‌وت له‌گه‌ڵ ده‌وله‌تی عوسمانی و داگیرکردنی ته‌رابلوس (لیبی) دا ئنجا چوونه ده‌ره‌وه‌ی ئیتالیا له‌ په‌یمانی سی قۆلی سا‌لی ۱۹۱۵‌ز دوا‌یی چوونه پا‌ل به‌ریتانیا و فه‌ره‌نسا و په‌لاماردانی نه‌مسا که‌تا ئه‌و کاته ترنت و تریستی داگیرکردبوو له‌ ئه‌نجامدا ئه‌م دوو شاره‌ی وه‌رگرت‌ه‌وه و سنووریشی تا راده‌یه‌کی زۆر له‌مه‌ فراوانتر کرد.

پرووسیا سەرکرایه‌تی یه‌کییتی ئە‌لمانی ده‌کات

ویلایه‌ته‌کانی ئە‌لمانیا دووجار یه‌گرتنیا به‌خۆیان‌وه بینی یه‌که‌م جاریان ناپلیۆن هه‌لسا به‌که‌مکردنه‌وه‌ی سه‌د ولایه‌ت له‌ ولایه‌ته‌کانی ئە‌لمانیا که ژماره‌یان ده‌گه‌یشته‌ سێ سه‌د ویلایه‌ت. **دووهم جاریش** کاتی که کۆنگره‌ی ڤیه‌ننا ولایه‌ته‌کانی ئە‌لمانیای که‌م کرده‌وه بۆ سی و نۆ ویلایه‌ت، **یه‌کییتی گومرگی** (Zollverein) (١) که له‌ سالی ١٨٣٤ز به‌ سه‌رۆکایه‌تی پرووسیا به‌سترا له‌نیوان زۆربه‌ی ویلایه‌ته‌کانی ئە‌لمانیا هانده‌ریک بوو بۆ دامه‌زراندنی یه‌کیتییه‌کی سیاسی به‌تین، به‌لام سه‌رنه‌که‌وتنی **ئه‌نجومه‌نی فرانکفورت** (سالی ١٨٤٩ز) به‌هۆی بیروباوه‌یه‌ ئازاده‌کانیه‌وه بوو، چونکه سه‌رده‌می کۆنه‌په‌رستی که له‌دوای ئە‌وه‌وه هاتبوو له‌په‌روی هه‌ستی نه‌ته‌وایه‌تییه‌وه یان له‌په‌روی ئاره‌زوومه‌ندی بۆ یه‌کییتی له‌و که‌متر نه‌بوو و، به‌دریژایی رۆژگار ده‌رکه‌وت که پێویسته ئه‌و یه‌کیتییه‌ کۆنه هه‌لوه‌شاوه بگۆرێت بۆ یه‌کیتییه‌کی به‌هێزتر، به‌لام ئە‌م رێگایه له‌ ته‌نگ و چه‌له‌مه‌ی گه‌وره بیبه‌ش نه‌بوو، که له‌پیشیان‌وه ناکۆکی بوو له‌نیوان پرووسیا و نه‌مسا له‌رووی سه‌کردایه‌تی کردنیا که ده‌بوو تایی ته‌رازووی یه‌کیکیان به‌سه‌ر ئه‌ویتیدا زāl بێ له‌ به‌دییه‌نانی یه‌کیتییه‌که‌ی چاوه‌پوانکراودا، تایی ته‌رازووه‌که به‌لای پرووسیا دا شکایه‌وه (پێچه‌وانه‌ی نه‌مسا)، چونکه له‌چه‌ند میله‌ته‌کی جیا جیا پێک نه‌هاتبوو، به‌لکو ته‌نیا بریتی بوو له‌ میله‌ته‌ی جێرمانی هاو په‌رگه‌ز، ئە‌مه‌ جگه له‌ به‌هێزی و گرنگی نیو ده‌وله‌تییه‌که‌ی.

پسمارک

(١) زۆلفراين: یاسایه‌ک بوو بۆ یه‌کییتی گومرگی که به‌وپێیه‌ ناوچه گومرگییه‌کانی نه‌هیشته له‌نیوان ویلایه‌ته‌کانی ئە‌لمانیا و کردییه‌ یه‌ک ناوچه‌ی گومرگی.

سەرکردەکانی یەکییتی ئەڵمانیا

پادشا ولییەمی یەکەم (۱۸۶۱ز - ۱۸۸۸ز):

لە پروسیا دوو سەرکردە دەرکەوتن کە دادەنریڤ بە پێشەنگی ئەوانە ی کە بۆ پایه‌به‌ری پروسیا و دامەزراندنی یەکییتیەکیان هەولیان دابێت، ئەوانیش (پادشا ولییەمی یەکەم) و وزیرە بە‌ناویانگەکی (پسمارک) بوون، ولییەمی یەکەم تەختی شاھانە ی پروسیا ی وەرگرت دوا ی مردنی براکە ی فریدریک ولییەمی چوارەم، کە بە چوست و چالاک ی و هەلبژاردنی راویژکارانی ناوبانگی دەرکردبوو، کە برۆایەکی تەواوی پێدایبوون، دوا ی ئەو گەلی بایەخی بەهیزی سەربازی دا، هەر لە سەرەتای حوکمی خۆی دەستی کرد بە فراوانکردنی سوپا و دووبارە ریکخستنه‌وه ی بە‌یارمەتی وزیر ی بە‌رگری ئەلفۆن روون (Roos) و سوپا سالار ئەلفۆن مۆلتکە (Moltke) بۆ ئەو ی و لە سوپا بکات کەبێت بە ئامرازێکی کاریگەر بۆ پایه‌به‌ری

پروسیا، بە‌لام پەرلەمانی پروس ی ویستی بودجە ی سوپا رەتباته‌وه لەبەر ئەو ی لە پادەبە‌دەر بوو، لە ترسی ئەو ی ئەوکارە بێتە هۆ ی گە‌پانە‌وه ی حوکمی زۆرداری و لابردنی دەستور، لە‌مه‌ودوا دە‌بینین کە پسمارک چۆن چارە‌سەری ئەم کێشە ئالۆزە ی کرد.

پسمارک ۱۸۱۵ز - ۱۸۹۸ز:

پسمارک لە‌سالی ۱۸۱۵ز لە‌خیزانیکی پروسیا ی دەرە‌به‌گی خانە‌دانی پابە‌ند بە‌کۆنە‌وه لە‌دایک بوو، لە‌سەر‌ده‌می لاویدا بە‌لای وانه و خۆیندندا نە‌چوو، بە‌لکو لە‌گە‌ڵ رابواردن و بایە‌خدان بە‌مولکە کشتوکالییە‌کانە‌وه خەریک بوو زۆر تووند‌پەر و بوو بۆ پروسیا، لە‌پە‌شیوییه‌کانی سالی ۱۸۴۸ز - ۱۸۴۹ز لە‌پێشە‌نگی بانگه‌یشتی کۆنە‌پەرستە‌کانە‌وه بوو، کە‌باوهری بە‌گە‌ل و دیموکراتییە‌ت نە‌بوو، بیرو‌پا‌کانی بریتی بوون لە: حوکمی پادشایە‌تی پەرە (مطلق) باشترین رژی‌مە بۆ حوکمە‌ت و پیویست بە‌وه ناکات گە‌ل داوا ی دە‌ستور بکات و بیرو‌باوهری ئە‌نجومە‌نی فرانکفۆرت پەر و پووچە و ئە‌گەر هاتوو یە‌کییتی ئە‌ڵمانیا لە‌ دوا‌رۆ‌دا بێتە‌دی، ئە‌وا دە‌بێت لە‌ سەر‌ه‌ستی پادشای پروسیا دابێت و دە‌بی خانە‌دان و چینی فەرمانبە‌رانی مە‌دە‌نی و سە‌ربازی و کلێ‌سە ی پرۆتستانی پالێشتی بکە‌ن، و‌اتا ئە‌ڵمانیا دە‌بێت شی‌وه و شی‌وازی پروسیا وەر‌بگرێت.

پاش کپوونى بزوتنه وهى ئازادىخوازانه و گهړانه وهى ئه نجومه نى فرانكفورت بۇدۇخى
 يه كه مجارى، پسمارك بوو به نوينه رى پادشاي پروسيا له و ئه نجومه نه دا ۱۸۵۱ز - ۱۸۵۹ز
 له گه ل هاورپ ئ كونه په رسته كانى كارى كرد بۇ دامركاندنه وهى بيروبا وه پى ئازادىخوازانه
 له هه موو لايه كى ئه لمانيدا، ئاليردا بيروبا وه پى دوژمنكارانه دى دژى نه مسا له دل و دهر ووندا
 جيگير بووه، شاره زاييه كى دپلوماسيانه دى فراوانى وهرگرت و توانى به هيمنى و دووربينى
 خوئى وا له پروسيا بكات كه له گه ل نه مسادا له و يه كييتيه كونه دا يه كسان بيت. له سالى
 ۱۸۵۹ز بووه بالوئيزى پروسيا له لاي حكومه تى روسيا و له ويدا زور سه رسام بوو بالوئيزى
 پروسيا له لاي حكومه تى روسيا و له ويدا زور سه رسام بوو به حوكمى رها كه قهيسه رى
 رووسى له سه رى ده رويشت. هه وللى به هيژكردى په يوه ندييه كانى دؤستانه دى ددا له نيوان
 ئه و دوو ده ولته دا، دوايى له سالى ۱۸۶۲ز بوو به بالوئيز لاي حكومه تى فهره نسا كه
 په يوه ندى له گه ل ئيمپراتور ناپليونى سييهم به ست و گه لى شت دهر باره دى ئه و كابرايه
 ووبير و بؤچوونه كانى ئيمپراتور شاره زا بوو. وله و سالا دا بانگ كرا بؤبه رلين و بوو به
 سه روك و هزيران. له م پايه گرنگه دا مايه وه به دريژايى سالانى ۱۸۶۲ز - ۱۸۹۰ز توانى له و
 ماوه يه دا تخوبى (سنورى) پروسيا فراوان بكات و يه كييتى ئه لمانى به ينيته دى و زوربه دى
 ئه و بنه مايانه دابنيته كه سياسه تى ده ولته له سه رى به ند بوو تاسالى ۱۹۱۴ز.

به هيژكردى سوپا:

هه ر كه پسمارك پايه دى تازهى گرته ده ست پشتگيرى گشت سياسه ته كانى پادشاي كرد
 له فراوانكردن و ريڅخستنى سوپاي پروسى دا، يه كه مجار هه وللى ددا په رله مان قايل بكات
 به رازييونيان له سه ر ئه و بودجه يه كى كه داينا بوو، به لام خيرا خويان به رامبه ر و هزيريك
 بينيه وه كه هيچ شتيك له نيازى ناهييتته خواره وه، پسمارك لييان دلته نگ بوو، بؤيه
 به مجوره له گه ليان دوا: ئه لمانيا بايه خ نادات به بيروبا وه پى ئازادىخوازانه له پروسيا، به لكو
 بايه خ ددات به هيژو ده سه لاتى پروسيا. گيروگرفته مه زنه كانيشمان به گوتاردان و ده نگدانى
 زورينه نايه ته دى ئا ئه مه يه خاله لاوازه كانى سالى ۱۸۴۸ز - ۱۸۴۹ز، به لكو به (خوين
 و ئاسن) ديته دى، كاتييك هه لويسيته ئه نجومه ن نه گورا پسمارك گوئى نه دايه و ده ستي
 كرد به كوكردنه وه دى باج به بئ قايل بوونى په رله مان، كاتييكيش نارهازى به رز بؤوه دژ به
 كرده وه كانى، بؤيه ئه ويش فشارى خسته سه ر سه ربه ستي روظنامه و به ره لستكارانى گرت.

هینانه دی یه کیتی نه لمانیا

پسمارک برپای و ابوو که پیویسته له شهریکدا به سهر نه مسادا سهریکه ویت، تا نه بیتته کۆسپ له ریگای ههول و کۆششی پروسیا له پیناوی یه کیتی و سهرکردایه تی نه لمانیادا. به وه ریگای خوشکرد که رووسیای و فهره نسا دوور بخاته وه له وهی که یارمه تی نه مسا بدهن نه گهرهاتوو شهریک روویدا له نیوان نه مسا و پروسیادا. نه سکه ندهری دووه می به لای خویدا راکیشا کاتییک یارمه تی دا له دامرکانده وهی شوپشی پۆله نده سالی ۱۸۴۶ز، ئاگاداری ئیمپراتۆر ناپلیۆنی سییه می کرد که فهره نسا شتییک له (قه ره بوو) وهرده گریت نه گهرهاتوو بی لایه ن بوه ستیت، نه مه له وکاتانه دابوو که پروسیا سوپایه کی ریک ده خست له سهر بنچینه ی به زۆر سهر یازگرتنی گشتی و خو ئاماده کردن بۆجه نگ، به لام جه نگ له گهل دانیمارکدا پیش جه نگه نه مسادا کهوت که پسمارک نه وهی دهویست بۆ به دیهینانی مه به سته کانی.

جه نگ له گهل دانیمارکدا سالی ۱۸۶۴ز:

ناوچه ی شلzfیک و هولشتاین (Schleswig-Holstjen) هو ی سهره کی بوو بۆ هه لگیرسانی نه م جه نگه، چونکه نه لمانیه کان زۆربه ی زۆریان پیک ده هینا له و دوو ناوچه یه ی که له ژیر ده سه لات ی پادشای دانیمارکدا بوو هه رچه نده که به شییک نه بوو له ده وه له تی دانیمارک، کاتییک پادشا ویستی بیخاته پال دانیمارک و بیکاته به شییک لی ی (هه رچه نده کۆبوونه وه ی فرانکفۆرت به ره له ئستی کرد) زۆربه ی نه لمانه کانی له شلzfیک و هولشتاین ناره زاییان ده ربړی. پروسیا و نه مساش ده ستیان له م کاره وهردا به ناوی یه کیتی نه لمانی و هه لۆیستیکیان گرت به ره که له هه لۆیستی دانیمارک که متر نه بوو. له کاتییکدا پروسیا و نه مسا ده یانه ویست نه م دوو ناوچه یه به ته واوه تی بخه نه سهر یه کیتی نه لمانی، دانیمارک نه یده ویست واز له ه یچ به شییک به ینیت نه وه نده ی پینه چوو شهر له نیوان هه ردوو لا په ره ی سه ند تا دانیمارک ژیرکه وت، شلzfیک و هولشتاین که وتنه ژیرده سه لات ی پروسیا و نه مساوه. نه م کیشیه به په له وه ک چۆن پسمارک ده ویست وای لی هات، بوو به هو ی ناکۆکی نیوان پروسیا و نه مساوه، پسمارک هه ولی دها نه م دوو ناوچه یه بخاته سهر پروسیاوه، به لام نه مسا ده ویست هه ردوو ناوچه که به سهر به خو یی

له ناو بازنه ی یه کیتی ئەلمانیادا بمینیته وه ئەو به پوآلت ریکه وتنه یان هیچ سودیکی نه بوو که دهسه لاتی پروسیای له شلزیفیک تینه پهری و دهسه لاتی نه مسا له هۆلشتاین . له دوایدا له حوزهیرانی سالی ۱۸۶۶ز پسمارک پیشنیازی کرد . که گۆرانیکی له یه کیتی ئەلمانیادا بینیته دی و نه مسا تیایدا دهر بچیت . ههر له وکاته دا سوپای پروسی خوی ئاماده ی شه پرکرد و نه مسا توانی نیمچه دهوله ته بچووکه کانی ئەلمانی بخاته پال خوی بۆ بهرگری له یه کیتییه که .

جهنگ له گهڵ نه مسا دا و ههنگاو نهان به رهو یه کیتی:

ئهو شه پهری که له نیوان پروسیای و نه مسا روویدا پیی دهوتریت شه پری حهوت ههفته که به هوی ئەو ماوه کورته ی که سوپای پروسی توانی سه رکه وتنیکی ته واو به سه ر نه مسا دا (به حهوت ههفته) به دی بهی نییت، سوپای پروسی به ژماره زۆرو ریگهستنیکی ته واو پر چهک به ناوبانگ بوو، ههروه ها هه ندی یارمه تی له سه ردینیا وه رگرت بۆ چوونه پال سوپاکه ی له گه ل پروسیادا (ههروهک پیشتر باس مان کرد) . له سه ره تا وه توانی به سه ر به ره لهستی نیمچه دهوله ته کانی ئەلمانیادا زال بیت ئەمجا شکانی سوپای نه مساوی له جهنگی سادوا (sadowa) ی یه کلاکه ره وه له ته مووزی سالی ۱۸۶۶ز له ئەنجامی ئەمه دا ریکه وتنه نامه یهک له نیوان سه رکه وتوو و ژیرکه وتوو مۆرکرا، پروسیای ئیتر دهسه لاتی به رفراوان بوو له کاروباری ئەلمانیادا .

گرنگترین نهونه نجامه ی که له تیکشکانی نه مسا دا هاته دی له شه ری (حهوت ههفته) ئەمانه یه:

- ۱- هه لوه شانده وه ی یه کیتی ئەلمانیای کۆن که ده گه پیته وه بۆ سه رده می کۆنگره ی فیه ننا .
- ۲- جیا بوونه وه ی نه مسا له ئەلمانیا و وازه یانی له بوندقییه بۆ ئیتالیا .
- ۳- فراوانبوونی تخووبی ولاتی پروسیای به هیانه پالی شلزیفیک و هۆلشتاین و هانۆفه ر و شاری فرانکفۆرت و هه ندی ناوچه ی دیکه تا وای لیها ت ژماره ی دانیش تووان که خرایه سه ر پروسیای چوار ملیۆن و نیو که س بوون و به و پییه پروسیای دوو له سه ر سیی هه موو دانیش تووانی ئەلمانیا و رو به ره که ی گرت ه وه .
- ۴- بریار له سه ر یه کیتی ویلیه ته کانی ئەلمانیای باکوور درا به سه ره و کایه تی پروسیای

به پړوه برنی په رله مانیک که پیکهاتبوو له دوو نه جوووه نه یه کیکیان نوینه ری میره کانی نیمچه دهوله ته کانی یه کگرتوو بوون که پیی دهوترا به ندرات (Bundesrat). دووهمیان نوینه ری گهل بوون له ریگای دهنگدانی گشتی بو نیرینه کان که پیی دهوترا رایخشتاخ (Reichstag).
 ۵- سه پاندنی یاسای گرتنی سه ریازی له هه موو نیمچه دهوله ته کانی یه کیی.

۶- داننان به سه ربه خوئی نیمچه دهوله ته کانی باشووری که نه وانه (بافاریا، ورتمبرگ، بادن، هسه).
 هه روه ها دهوله ته کانی باشوور بریاریاندا که سوپا کانیان له ژیر سه رکردایه تی پادشای پروسیا بیت له کاتی هه لگیرسانی شه له نیوان پروسیا و هه رده وله تیکی دیکه دا (به مه رجیک شه ری به رگری بیت)، هه ر له وکاته دا قایل بوون به چوونه نیو یه کیی گومرگی پروسیه وه (زولفرایین). به م جوړه بومان ده رکه ویت که سیاسه تی پسمارکی دووربین وایکرد که نازادیخوازان به لای خویدا رابکیشیت به بریاردانی پره نسیپی دهنگدانی گشتی له هه لبراردنی نه جوووه نی رایخشتاخ که هه رچه نده نه یه یشت نه و نه جوووه نه ده سه لاتی به سه ر کارویاری وه زارته دا هه بیت، ئیدی پسمارک خوئیوو به سه روک وه زیران (راویژکار) (Chancellor) ی نه و یه کییتییه و خاوه ن ده سه لاتی یه که م و بالا تیایدا.

جهنگ له گهل فهره نساو دامه زرانندی نیمپراتوریه تی نه لمانیا (۱۸۷۰ز - ۱۸۷۱ز):

پسمارک له ماوه ی نه و سالانه دا ۱۸۶۷ز - ۱۸۷۰ز به هه موو لیزانی و زیره کی خویه وه بو راکیشانی نیمچه دهوله ته کانی باشوور دلنیا نه بوون له سه رکردایه تی پروسیا و له هه مان کاتیشدا له چاوچنوکي ناپلیونی سییه م ده ترسان که په یتا په یتا داوی هه ندی له (قهره بوو) ی ده کرد داوی شه ری هوت هه فته .

پسمارک نه م ده رفته ته ی قوسته وه له سله مینه وه ی نیمچه دهوله ته کانی باشوور له مه به سته کانی ناپلیوندا، نه م ده رفته ته ی بو هه لکه وت کاتیک یه کیک له خرمه کانی پادشای پروسیای هه لخه له تاند بو وه رگرتنی ته ختی پادشایه تی ئیسپانیا که نه و کاته بی پادشا بوون. نه م رووداوه وایکرد که فهره نسا تووره بیت، ناپلیون له ریگای گفتوگووه دهستی خسته نیو نه م کاره و زوری نه مابوو نه م کیشه یه کوئی پی بیت کاتیک پالیوراوی پروسیا له وه رگرتنی تاجی شاهانه په شیمان بووه و زوری نه مابوو که نه م ده رفته ته له کیس پسمارک بچیت.

بروسکەى ئىمىز:

هاتو ھاوارى بىرورپاى گشتى فەرەنسى ناپوليۆنى ناچارکرد كه داوا له پروسيا بکات بەلئىنک بدات كه هىچ كه سىک له خىزانى (هۆهنزلورن) تهختى شاهانهى ئىسپانى له هىچ کاتيکدا وەر نه گريت کاتيک بالويىزى فەرەنسى ئەم داوايهى خسته بەردەم پادشای پروسيا (که ئەو کاته له شارى ئىمز دەحه ساييه وه) پادشا ئەمهى بەشيوهيهكى توند ره تکرده وه و به بروسکەيهكى تهله گراف ئاگادارى پسمارکى کرد که ئەميش ئەم هه والەى به هه لزانى و به که ميک دەستکاریه وه ناوه پۆکه کهى گۆرى، تا وای بخاته بهرچاوى گهلى فەرەنساوه که بالويىزه کهى به جۆرىک سووک کراوه لهو ديدەنييهى پادشادا. بىزارى فەرەنسييه کان و هه لچوونيان به جاريک پهرهى سەند که بووه بلئىسه يهک و ئاگرى شهري هه لگيرساند. له ته مموزى سالى ۱۸۷۰ز فەرەنسا بانگى شهري دا دژى پروسيا، ليرەدا نيمچه ده ولە ته کانى باشوورى ئەلمانيا بۆيان دەرکهوت که فەرەنسا په لامارده ره. ئەمەش مه به ستي پسمارک بوو، بۆيه سوپاکانيان خسته پال سوپاى پروسيه وه.

دەبى ئەوهش بوترىت که سوپاى ئەلمانى گهلى له سوپاى فەرەنسى به ژماره زۆرتره بهرکخستن باشتر و پرچهک تر بوو. سه رکه وتن له گه ل سوپاى ئەلمانيدا ياوهري بوو له هه موو شه ره کاندا له ئەيلولى سالى ۱۸۷۰ز دا توانى له شهري سيدان (Seadan) دا ئەو سوپايه به ديل بگريت که ئيمپراتۆر ناپوليۆنى سييه م خۆى، لهو کاتهى که سوپاکانى ئەلمانيا توانى گه مارۆى پاريس بدات ئەو شته روويدا که پسمارک ده يويست، چونکه ئەم چوار نيمچه ده ولە ته باشووريانه له خويانه وه داواى چوونه نيو يه کيتى باکووريان کرد به م جۆره ئەوهى ويستى هاته دى و ئەوکاته ناوى (يه کيتى ئەلمانى باکوور) گۆرا به ناوى (ئيمپراتۆريه تى ئەلمانيا). وه له ۱۸ى کانونى دووه مى سالى ۱۸۷۱ز پادشای پروسيا (وليه مى يه که م) له هۆلى ئاوينه دارى کۆشكى قرساى بوو به ئيمپراتۆرى ده ولە تى ئەلمانىاى يه کگرتوو. دواى په يمانىکى ريککه وتن له نيوان ئەلمانيا و فەرەنسا مۆرکرا (په يمانى فرانکفورت له مايسى ۱۸۷۱ز). ئيمپراتۆريه تى ئەلمانى بهو پييه ناوچهى ئەلزاس و لۆرينى ده ستگير بوو له گه ل بژاردنى زهرەر و زيانى شه ر که (نزيكهى ۲۵۰مليۆن دۆلار) بوو.

بزوتنه وهی نه ته وایه تی له نه مسا و مه جه ردا

په یدابوونی پادشایه تی دووقۆلی Dual Monarchy :

له سهره تای ئهم به شه باسی ئهو شوپشه مان کرد که مه جه پیه کان له سالی ۱۸۴۸ز - ۱۸۴۹ز بو رزگار یون له ده سه لاتی نه مسادا به پایان کردو زانیان چون ئهم شوپشه خویناویه له به دیهینانی سهر به خویدا تیکشکا، به لام ئهو هیزه ی که توانی مه جه پیه کان بخاته ژیر ده سه لاتی خویه وه نه یتوانی زال ببیت به سهر بیروباوهری سهر به خویاندا، بویه به رده وام داوی ئوتوتومیان ده کرد، به لام به شیوازیکی ئاشتیانه، چونکه زانیان که شیوازی توندوتیژی هیچ که لکیکیان پی نادات، سهر کرده ی ئهم ریپازه ئاشتیخوازه فیهنسیس دیاک بوو (Francis Deak) بوو، ئهو مه جه پیه زورزانه ی که ده ورکی زور دیاری هه بوو له دل و دهروونی نیشتان پهروهه کانی، چونکه وای لیکردن که پایان بگورین ده رباره ی شوپش. کاتی که نه مسا له سهر دهستی پروسیا سالی ۱۸۶۶ز ژیرکه وت. له نه نجامی ئه وه دا ئیمپراتور جوزیف بریاری (ریککه وتنامه ی سالی ۱۸۶۷ز) دا، که مه جه پ بهم پییه بوو به ولاتیکی سهر به خۆ و خاوهن ده ستوور و په رله مان و وه زاره تی تاییه تی خۆی له گه ل به پیره بردنی کاروباری ناوه وه ی خۆی، به لام پادشاکه ی ههر ئیمپراتوری نه مسا بووه. به پیی ریککه وتنامه ی سالی ۱۸۶۸ز پادشایه تی دووقۆلی له نه مساو مه جه پیکهات، ئهو دوو ولاته ی که له ژیر رکیفی یه ک پادشاو نوینه ری تاییه ت به نه نجومه نی وه زیرانه وه که چاودیاری له کاروباری ده ره وه و شهر و هه ندی کاروباری دارایی ده کرد و ئهو وه زیرانه به رپرس بوون به رامبه ر به نه نجومه نی نوینه ران که له راستیدا پیکهاتبوو له دوو لیژنه وه ههر یه که یان له شه ست نه ندام پیکهاتبوو. یه کیکیان نوینه ری مه جه پ ئه وی تریان نه مسا، بهم جوړه مه رجیه کان خویان له یه ک ئاست داده نا له گه ل نه مساویه کان، وای لیها ت ریککه وتنامه ی سالی (۱۸۶۷ز) بوو به ده ستووری پادشایه تی دووقۆلی و به رده وام مایه وه تا سالی ۱۹۱۸ز، به دریا یی ئهو ماوه یه به شیویه کی سهرکه وتوو به رده وام بوو.

گیروگرهته کانی پادشایه تی دووقۆلی:

به لام په یوه ندى ههردوو لایه ن بى گىروگرفت نه بوو، كه واىكرد وتوىژو ناكۆكى بهینیتته ئاراو، چونكه ئه و رېكه وتننمانه ی كه له باره ی بازرگانى، بودجه هیلى شه مه نده فەر، هه ر ده سالیك تازه ده بووه، ده رفه تىك بوو كه ناكۆكى نیوان ههردوولای دووباره ده كرده وه، ئه مه جگه له باوه رى نه مساوییه كان به وه ی كه ئیمپراتۆر نه رم بوو له گه ل مه جه رپیه كان له به شى خه رجى ده ولته ی هاویه ش كه له سه دا سى بوو، دواى پارتى سه ربه خۆى مه جه رى په یدابوو به سه ركردایه تی (فرانسیس كۆشۆت) كوپى لویس كۆشۆت سه رۆكى شوړشى (سالى ۱۸۴۸ز) دا، ئه و پارتیه ی كه به ھیزكردنى سه ربه خۆى مه جه ر له كاروبارى داراى و سه ربازیدا مه به ستى بوو. كۆشۆت داواى دامه زراندنى دوو بانكى نیشتمانى كرد كه یه كىكیان تایبته بیته به مه جه ر و ئه ویتریان تایبته بیته به نه مساوه له برى بانكى (نه مساو مه جه ر) كه باره گای له قییه نادا بوو، هه روه ها داواى كرد كه زمانى مه جه رى زمانى ره سمى بیته له نیو سوپادا له وه به شیه ی كه تایبته به مه جه روه، به لام ئیمپراتۆر سور بوو له سه ر مانه وه ی زمانى ئه لمانى له نیو گشت سوپادا ئه م جوړه ناكۆکیه هوى ئه و شوړشه مان بو روون ده كاته وه كه له مه جه ر به رپا بوو سالى ۱۹۱۸ز، كه بووه هوى په یدابوونى ده ولته ی تازه ی مه جه ر (هه نگاریا)، ده ولته ی هاویه شیش هه شت نه ته وه ی جوړبه جوړى تیدابوو، ده سه لاتیش به پى رېكه وتنى سالى (۱۸۶۷ز) به ده ستى مه جه ریه كانه وه بوو له مه جه ر كه ژماره یان ده گه یشته ده ملیون كه س، وه به ده ستى جیرمانیه كانه وه بوو له نه مسادا كه ژماره یان ده گه یشته دوانزه ملیون كه س، به لام ئه م شه ش نه ته وه یه ی تر ئه وا له ژیر ده ستى ئه وان دابوون، وه به هوى ده مارگیرى و چه وساندنه وه یه كى زۆر كه ئه و نه ته وه ژیرده ستانه تووشى ببوون، ئه م ده ولته ته هاویه شه دواى كۆتایى هاتنى جه نگی یه كه مى جیهانى به ش به ش بوو له سه ر پاشماوه ی ئه و ده ولته ته چه ند ده ولته تىكى نوئ له ئه وروپادا دامه زران.

به ندى چوارهم

به ندى چوارهم

به شى يه كه م

ئىستعمارى نوڤ له خۆره لاتی نزیكدا

چه مکی:

خۆره لاتی نزیك:

بیروپا جیوازه له ناوانانی ئه و ناوچه جوگرافییه ی كه ئیستا پێی ده لێن خۆره لاتی نزیك یا ناوچه ی خۆره لاتی ناوه پاست. ئه م زاراوه یه جوگرافییه ش پابه نده به دابه شبوونی جوگرافی له ناوچه ی خۆرئاوای ئاسیا و خۆره لاتی ده ریای ناوه پاست، نووسه ره خۆرئاواییه كان یه كه م كه س بوون كه ئه م زاراوانه یان به كارهی نا (خۆره لاتی نزیك) ئه م زاراوه ی كه فه ره نسییه كان دایان نا مه به ستیان ناوچه ی خۆره لاتی ده ریای ناوه پاست واتا ئیمپراتۆریه تی عوسمانی و مولكه كانی له كوردستان و نیشتمانی عه ره ب و نیمچه دوورگه ی به لقان و نیمچه ده ولته كانی دانۆب و دوورگه ی قوبرس و كریت بوو، میژوونوسه فه ره نسییه كان زاراوه ی (Proche orient) واتا (خۆره لاتی نزیکیان) به كاردیه نا له نووسینه كانیان ده رباره ی ئیمپراتۆریه تی عوسمانی و مه به ستیان له مه سه له ی (خۆره لاتی نزیك). مه سه له ی ده ولته تی عوسمانی یان مه سه له ی خۆره لات بوو، كه مه یدانیك بوو بۆ ناكوکی له نیوان رووسیای قه یسه ری و فه ره نسا له لایه ك له نیوان وه زاره تی ده ره وه ی به ریتانی له لایه کی دیکه وه، كه به شیوه یه کی راسته وخۆ په یوه ست بوو به ریبازی هاوسه نگی نیوان ولتان له كیشوهری ئه وروپا به شیوه یه کی گشتی.

میژوونوسه ئه وروپاییه كان به شیوه یه کی گشتی به درێژایی سه ده ی نۆزده بایه خیای داوه به لیكۆلینه وه له خۆره لاتی نزیك به پێی په یوه ندیه كانی ده ره وه ی ولاته كانیان له لایه ك و له لایه کی دی به پێی به رژه وه ندیه ئابووریه كانیان، میژوونوسه ئه وروپاییه كان بایه خیای به و كیشانه دها له پیناو ده رخستنی ئیمپراتۆریه تی عوسمانی به شیوه ی (پیاوه نه خۆشه كه) وهك بزوتنه وه كانی ئه رمه نی و یۆنانی، واشیان ده دایه قه له م

که واهمه به سستی مرقایه تی هانی داوون بۆ بایه خدان به بزوتنه وهکانی سه ره به خۆیی، له زۆرکاتدا له ژێر زهبری شه پۆلی پرۆپاگهندهی سیاسیدا بوون بۆ پاکیشانی رای گشتی، ههروهها دووپاتی گرنگی ئابووری ولاتانی خۆره لاتنی نزیکان ده کرده وه که بوونی ئهم ناوچهیه له سهه دووپاتی بازرگانی جیهانی و توانای به کارهێنانی سامانه سروشتیه کان بۆ پیداو یستیه کانێ کۆمپانیاو دام و ده زگاکانی ئه وروپیه کان، بۆیه ههه له سه ره تایی سه دهی نۆزده مه وه بیریان له پرۆژهی به ستنی ناوچهی خۆره لاتنی نزیک ده کرده وه به بهرژه وه ندییه کانیاان له هیندستانه وه له ریگای که شتیوانیه وه یان به ریگای هیلی ئاسنین و تۆکه نده کانه وه.

بههه جوړه ئهم نووسیا نهی که له لایه نی ئه وروپاییه کانه وه ده نووسرا ده رباره ی ناوچهی خۆره لاتنی نزیک له سه دهی نۆزدهم پابه ند بوون به بهرژه وه ندییه سیاسیه کانێ ئیستعمار وه له لایه ک، له لایه کی دی به کیشهی قۆرخکاریی ئابووریه وه. به داخه وه ئه و میژوونووسانه ئه و میلله تانه یان له بیر کردو وه که له و ناوچه یه ده ژین له پرووی رۆشنیری و ئابووری و کۆمه لایه تی و رژیمه سیاسیه کانێ له میژینه یان، ئه مه ته نیا ههه بیروبۆچوونی میژوونووس و نووسه ره کان نه بوو، به لکو راپۆرته ره سمیه کانیش که نوینه ره سیاسیه کان لهه ناوچانه دا بوون هه مان ده وریان بینێ. ئه گه ره به لگه نامه ره سمیه کان بکه ینه وه که کونسولی گشتی به ریتانیا له به غدا و نوینه ری به ریتانیا له مه سقه ت و بالۆیزی به ریتانیا له تاران ده بینین که هیچ شتیکی تیدا نییه ده رباره ی ژیا نی دانیشتوان و پیشکه وتنی رۆشنیری و باری ته ندروستیان. نه بی ت ئه و ناوچانه ی که یه کسه ره له ژێرده سه لاتنی به ریتانیا دا بوون له خۆره لاتنی نزیکا چاره نووسیان با شتر بوو یێن له چاو ئه و ناوچانه ی که یه کسه ره له ژێرده سه لاتنی ده ول ته ی عوسمانیدا بوون.

خۆره لاتنی ناوه راس ت

زاراوه ی (خۆره لاتنی ناوه راس ت) زاراوه یه کی نو ییه، چونکه سه رباز ه کان به تاییه تی له دوا ی جهنگی یه که می جیهانی به کاریان هی نا. بۆجاری یه که م زاراوه ی خۆره لاتنی ناوه راس ت له راپۆرت هکانی کۆلۆنیل هنل (Hennell) کونسلی به ریتانی له مه سقه تدا هات له سه ره ده می مه حمه د عه لی و سه عید کوپی سو لتان، که مه به ستیان

ناوچەى كەنداو بوو. ئەم زاراۋەيە زياتر بەكار ھات لەدواى كۆنگرەى (ئاشتېوونەو) لە پارىس بەتايبەتى دواى ئەوەى كە بەشيۋەيەكى فراوان لەلايەن ئامۆزگارى پادشاھىەتى بۆكاروبارى نىۋ دەولەتان لە لەندەن (بەسەركرادايەتى پروفېسسور تۆينبى) (Toenbo) بەكارھات كەيەكەم دەزگاي خۆرئاوايى بوو كەبايەخى بە نووسىن دەدا دەربارەى خۆرھەلاتى ناوہپاست لەچارچىۋەى تۆژىنەوہكانى دەربارەى كاروبارى نيوان ولاتاندا بەشيۋەيەكى گشتى كەمەبەست ناوچەى خۆرھەلاتى ناوہپاست بوو كە خۆرھەلاتى نزيكىشى دەگرتهوہ واتە : (ئىمپراتۆرىيەتى عوسمانى و ناوچەكانى ژىردەستى بەكوردستانەو) سەرەپاي ئىران و ئەفغانستان و باكورى ئەفريقاي عەرەبى. ئەم دوو زاراۋەيە ھىشتا ھىشتا ھەر روون نىيە. پەيمانگاكانى ولاتە يەكگرتوۋەكان كە لە دواى جەنگى دوۋەمى جىھانى بايەخيان بەم ناوچەيەدا ، ولاتى تىرشىيان خستە سەر وەك ھىند و پاكستان لەسەر بنچىنەيەكى كۆمەلايەتى نەك لەسەر بنچىنەيەكى سياسى. ئەگەر سەيرى نەخشەى خۆرھەلاتى ناوہپاست بگەين لەچاو پەيمانگاى خۆرھەلاتى ناوہپاست لە (واشتنۆن) دەبينىن لەو ناوچەنەى كە باسما كىرد لەوہش تىپەريۋە سيلان و پاكستان و ناوہپاستى ئاسىاي سۆڧىەتى (پىشوو) دەگىرئتەوہ واتا جىھانى ئىسلامى ھەموۋى. كەوا بىت ناوانانى (خۆرھەلاتى نزيك) و (خۆرھەلاتى ناوہپاست) بەزاراۋەى نزيك دەژمىردىت، وەكو زاراۋەى ((ناوہپاستى ئاسيا)) نىيە كە رەھا بىت، ھەندىك لە پسپۆرەكان ئەفغانستانىشى دەخەنە سەر و ھەندىكيان كشمىرىش، بەشىكيان سوورن لەسەر ئەوہى كە كۆمارە ئىسلامىيەكانى يەكئىتى سۆڧىيىتى (پىشوو) بەشىكن لەناوچەى ئاسىاي ناوہپاست.

۲- دەولەتى عوسمانى پەيوەندىيەكانى بەدەولەتانى ئەوروپاۋە:

سالى ۱۴۵۳ز دادەنرىت بە خالىكى گىرنگ لە دروستبوونى پەيوەندى لەنيوان خۆرھەلات و خۆرئاۋادا، چونكە كەوتنى شارى قوستەنتىنيە (ئەستانبول) لەو سالەدا بەدەستى عوسمانىەكان دەگاي باشورى خۆرھەلاتى ئەوروپاي بۆ ھىزە سەربازىيەكانى دەولەتى عوسمانى خستە سەرپشت و ھىرشەكانى لەسەرەتاي سەدەى شارزەمدا

بەردەوام بوو تاگەشتە شوورکانی ڦییه‌ننا و سنووری پۆلەندە . نەتەوێی تورک لەوڵاتی پەسەنی خۆیان لەناوەراستی ئاسیاو خۆرئاوای چین کۆچیان کردبوو ھەر لەسەرەتای سەدەى یانزەمى زایینی، دواى ئەوێ ناوەراستی ئاسیا و ئێرانیان داگیر کرد، سویدیان لەبێھێزی دەوڵەتى عەباسی وەرگرت بەرەو خۆرئاوا کشان و عێراق و کوردستان و ئاسیای بچوکیان داگیرکرد. تورکە سەلجوقیەکان دەوریکى گرنگیان لە جەنگەکانى خاچ دروشماندا گێرا، میژوونوسە ئەوروپاییەکان ھێرشى عوسمانیان بەدریژەپێدەرى جەنگەکانى خاچ دروشمان دایە قەلەم وەوایان دانا کە داگیرکردنى قوستەنتینیە سەرکەوتنى بوو بۆ مەبەست و پلانەکانى پێشووی سەربازی ئیسلامى.

ئەنجامەکانى داگیرکردنى قوستەنتینیە

لەئەنجامەکانى داگیرکردنى قوستەنتینیە:

١- **نەمانى ئیمپراتۆریەتى بیزەنتى** (ئیمپراتۆریەتى رۆمانى خۆرەلآت) کە لە بەربەرەکانى بەھێزدا بوو لەگەڵ ئیمپراتۆریەتى مەزەبى و ھزرى لەنیوان کڵیسەى خۆرەلآت و خۆرئاوادا.

٢- **رێگا گرنگەکانى بازەرگانى کەوتنە ژێر دەسەلآتى دەوڵەتى عوسمانى** کەبە عێراق کوردستان و کەنداو تێدەپەریت.

٣- **مەسەلەى خۆرەلآت سەرى ھەلدا،** چونکە داگیرکردنى قوستەنتینیە لەلایەن عوسمانییەکانەو ھە یارمەتیدان ھەوزى رووبارى دانوپ بگرن، بۆیە ھەول و کۆششى دەوڵەتە ئەوروپاییەکان و گرتنى ھەمووى رێگایكى ئاشتییانەو - دیپلۆماسیانە و سەربازى و پیکھێنانى پەیمان بۆ گێرپەوانەو ھێزەکانى عوسمانى بوو بۆ ئاسیای بچووک.

٤- **دەسەلآتدارى دەریای عوسمانییەکان بەسەر ھەوزى دەریای ناوەراستدا** داگیرکردنى چەند بنگەى ھەیکى دەریایى لەکریت و قوبرس کەئەمە خۆى لەخۆى دا بوو ھۆى پەیداکردنى مەترسییەكى راستەقینە بۆ نیمچە دەوڵەتەکان و شارەکانى ئیتالیا کە بازەرگانى ئەم ناوچەیان قورخ کردبوو.

مهسه لهی خۆرهلە لات:

عوسمانییه کان له فراوانبوون وهستان کاتیکی له گهڵ نه مسادا پهیمانی (رهتفا تورک) یان بهست سالی ۱۶۰۶ز، دواپی بیهیزیان بهرامبه ر روسیا ده رکهوت پاش بهستنی پهیمانی کارلوفتز (Carlovitz) سالی ۱۶۹۹ز ((له نهجانی ئه و شه په ی که روسیا و نه مسا بهرپایان کرد دژی ده وله تی عوسمانی)) له م کاته به دواوه ده وله ته کانی دراوسی له سه ر حیسانی ده وله تی عوسمانی هه ر له فراوانبووندا بوون و پیشبهرکییان له سه ر دابه شکردنی ئیمپراتۆریه تی عوسمانی ده کرد، به لام مولکه کانی عوسمانی ناکۆکییه کی زۆری له نیوان ده وله ته گه وره کانی ئه وروپی لی که وته وه، به تاییه تی روسیا و فه ره نسا و به ریتانیا، چونکه له پرۆژه ی دابه شکردن ریک نه ده که وتن و هه ریه که یان به ره له ستی ئه وی تری ده کرد. له و ناکۆکییه دا له نیوان ده وله تانی ئه وروپی ((مهسه له ی خۆرهلە لات)) سه ری هه لدا که ده توانیین وای پیناسه بکه ین ((ئه و کیشه یه بوو که له نهجانی بی هیزی ده وله تی عوسمانی سه ری هه لدا و ئه و ناکۆکییه ی که له نیوان ده وله تانی ئه وروپاوه پرویدا بۆ دابه شکردنی مولکه کانی ده وله تی عوسمانییه وه)) له م پیناسه وه بۆمان ده رده که ویت که وا مه سه له که (خۆرهلە لات) نه بوو له رووی ئالۆزییه وه، به لکو مه سه له یه کی (خۆرئاوایی) بوو، چونکه کیشه ی چاوتیبرینی ده وله تانی ئه وروپی بوو له ئیمپراتۆریه تی عوسمانیدا.

ده وله تی عوسمانی و نه مسا:

په یوهندی نه مسا به ده وله تی عوسمانییه وه ده گه رپێته وه بۆ سه ده ی پانزه هه م، ئه و کاته ی که سوپای عوسمانی به ره و رۆژئاوا ده کشا تا گه یشته به رده م شوراکانی قیه ننا و ولاتی مه جهر ماوه ی سه ده و نیویک له ژیر ده سه لاتی عوسمانییه کاندایه وه، دواپی به ته واوی جییان هیشت به پیی پهیمانی کارلوفتز که وه ک باسمانکرد، هاوسهنگی نیوان ولاتان له خۆرهلە لات و باشووری خۆرهلە لاتی ئه وروپا به درێژیی سه ده کانی هه قده م و هه ژده م به ند بوو به سی ده وله ته وه که ئه ویش ده وله ته وه که ئه ویش ده وله تی عوسمانی و نه مسا و روسیا بوو، مه به سه ته کانی نه مسا بریتی بوو له وه رگرتنه وه ی ئه و ناوچانه ی که وهختی خۆی له ژیر ده سه لاتی ئه و دابوو له ناوه پاستی ئه وروپا و به لقان و زالبوون به سه ر هه رده وله تی کدا که هیژیکی ده ریایی به هیزی هه بیئت له ده ریای ناوه پاستدا.

دهوله تی عوسمانی و روسیا:

به لام روسیا وای مه به ست بوو که وای ده ریای رهش بکاته ده ریایچه یه کی روسی و به هیوای داگیرکردنی گهلئ بازارپو ساغکردنه و هی ناوچه ی ستراتیژی گرنګ له نیمپراتوریه تی عوسمانیدا و به تایبه تی گه رووه ناوییه کان که ده روزه یه کی باش بوون به ره و ناوی گه رمی ده ریای ناوه پاست.

په یمانی کوچوک کینارچی:

په یمانی کوچوک کینارچی که له نیوان روسیا و سولتانی عوسمانی سالی ۱۷۷۴ز به ستر، به خالیکی گرنګ داده نریت له پرووی نه و ناکوکیه سهربازی ی که هه بوو له نیوان بوترسبورګ و نه ستانبول، چونکه یه که م په یمان بوو که روسیا به م پییه گه لیک مافی تایبه تی ده سته که و له دهوله تی عوسمانیدا که شوینه واری هه مابوو تا رووخانی هه ردوو دهوله ته که له جهنګی یه که می جیهانی دا. و له خواره وهش گرنګترین ناوه پوکه کانی ده خه ینه پروو:

۱- روسیا شاری ئازوف و ده وروبه ره که ی وهرگرت، به و پییه ده سه لاتی به سه ر به شه کانی باکووری که ناری ده ریای په شدا گرت.

۲- دهوله تی عوسمانی ئوتونومی دا به ته ته ره له دوورگی قرم، به مهرجیک سولتان به خه لیفه ی هه موو موسلماننه کان سهیر بکریت به و پییه ی که سولتان سه رچاوه ی به رزی ئاینی هه موو موسلماننه کانه.

۳- روسیا مافی نوینه رایه تی دارایی له دهوله تی عوسمانیدا به کردنه و هی بالویرخانه له نه ستانبول له ناردنی کونسل بو هه ر شوینیکی ولاتی عوسمانی بو مه به ستی بازرګانی.

۴- روسیا مافی پاراستنی په پره وکه رانی ئارتودوکسی پیدرا له دهوله تی عوسمانیدا.

۵- ویلایه ته کانی دانوپ گه رانه وه ژیر رکیفی سولتانه وه به مهرجیک سولتان چاکسازی پیویست بکات بو به پرته بردنیان.

دەولەتى عوسمانى و فەرەنسا:

فەرەنسا ھەلۋىستىكى دۆستانەى ھەبوو بەرامبەر ئىمپېراتۆرىيەتى عوسمانى لەسەرەتاي ناكۆكىيە بەرايىيەكانى لەگەل ۋىروسىيا و نەمسا دا. ئەم ھەلۋىستە نەگۇرا تا رۇژانى ناپليۇن كەدۆستايەتى فەرەنسا و دەولەتى عوسمانى تىكدا بەداگىركردنى مىسر لە سالى ۱۷۹۸ز.

و ئەوھى كە زانراوھ پەيمانى ھاوكارى و دۆستايەتى كە لەنيوان سولتان سولەيمانى قانونى و فرەنسواى يەكەم سالى ۱۵۳۵ز بەسترا بەردى بناغەى دانا بۆ مافى تاييەتى فەرەنسىيەكان لە خۆرھەلاتى نزيكدا، چونكە ھەر لە پەيمانى ۱۵۳۵ز دا ريگەى كەشتيوانى ئاسان كرا بۆكەشتيىيەكانى فەرەنسى و سەربەستى ئاينى تەواويش درا بە فەرەنسىيەكان لە ولاتى عوسمانيدا و دادگايى نەكردنيان لەدادگاكاني عوسمانيدا.

بەربەرەكانى ئىمپېريالىزمى لە خۆرھەلاتى نزيك لە سەدەى نۆزدەمدا

ناوچەى خۆرھەلاتى نزيك لە نيوھى دووھى سەدەى نۆزدەم بە ناكۆكى سەربازى و ئابوورى لە نيوان دەولەتە ئەوروپايىيە ئىمپېريالىزمىيەكاندا بەدى دەكرا، ئەوھش بەھۆى پيشكەوتنى پيشەسازى لەكيشوھرى ئەوروپا لەلايەك و لەبەر زۆربوونى ھۆيەكانى ئىمپېريالىزمى نوئ و زياتر ئاشكرا بوونى لەم ماوھيەدا لەلايەكى ترەوھ، ناوچەى كەنداو توندوتىژى بەبەرەكانى توند لەلايەن دەولەتە ئەوروپىيەكانى ترەوھ. دەتوانين ئەمە دەرېخەين بە تىروانىنيكى گشتى بەبارە راميارىيەكانى ھەريەك لە دەولەتى عوسمانى و ئيران.

۱- دەولەتى عوسمانى:

سەرەپاي بزوتنەوھى چاكسازى كە سولتان مەحمودى دووھم بە كارتىكردنى ۋىروسىيا و دەولەتە خۆرئاوايىيەكان بە جىي گەياندا. كەچى بارى ناوخۆيى لە دەولەتى عوسمانى و ھەريەكانى ژىر دەستى پووى لەچاكى نەكرد و رژىمى حوكم تيايدا ھەر دوور بوو لەرىكخستنىكى دەستوورى دروست.

نیشانه‌کانی دووبه‌ره‌کی پێش ئه‌وکاته له ئیمپراتۆریه‌تی عوسمانیدا ده‌رکه‌وتبوو. ده‌رکه‌وتنی محمد علی و سه‌ربه‌خۆی له‌میسردا و فراوان خوازییه‌کانی له‌ نیمچه دوورگه‌ی عه‌ره‌بی وڵاتی شام و هه‌ر په‌شه‌کردنی سه‌ربازی راسته‌وخۆی بۆ ئه‌ستانبول، گرنگترین فاکته‌ری لاوازیوونی ئیمپراتۆریه‌تی عوسمانی بوو له‌ پووی سه‌ربازییه‌وه، به‌لام وڵاتی عه‌ره‌ب به (نه‌جد و عه‌سیر و یه‌مه‌نه‌وه) له‌ ئه‌سته‌نبول سه‌ربه‌خۆ بوون و هیچ په‌یوه‌ندییه‌کیان له‌گه‌ڵیدا نه‌بوو، ته‌نیا له‌پووی باجه‌وه نه‌بی، ناوچه کوردنیشینه‌کانیش زیاتر له‌ ژێر ده‌سه‌لاتی میرنیشه‌ کوردیه‌کان دابوون. والیه به‌هیزه‌که‌ی عێراق (مه‌دحه‌ت پاشا) (١٨٦٩ز - ١٨٧٢ز) هه‌ولێ گه‌پاندنه‌وه‌ی هی‌زی ئیمپراتۆریه‌تی دا له‌ خۆره‌ه‌لاتی نیمچه دوورگه‌ی عه‌ره‌ب و که‌ناره‌ خۆرئاواییه‌کانی که‌نداو و ده‌ستی دایه‌ هه‌لمه‌تیکی سه‌ربازی بۆ داگیرکردنی (ئیحساء و قه‌تیف و نه‌جد) به‌لام لا‌بردنی له‌ ویلایه‌تی به‌غدا کۆششی ده‌وله‌تی عوسمانی بۆ له‌ناوبردنی بزوتنه‌وه‌ی به‌ره‌ه‌ستی له‌ نیمچه دوورگه‌ی عه‌ره‌بیدا بی هی‌ز کرد.

هه‌روه‌ها به‌گشتی پایه‌ی له‌ باشووری عێراق و که‌نداو بی هی‌ز کرد، سولتان عبدالحمید هه‌ولێ راگرتنی ده‌ست تیوه‌ردانی به‌ریتانیای له‌ کاروباری ناوخوا‌یی عێراقدا دا، به‌هۆی لێدانی پرۆژه ئابوورییه‌کانی به‌ریتانیاه. دوژمنی سه‌ره‌کی کۆمپانیای لینچ (Lynch) ی بازراگانی بوو که‌ که‌شتیه‌کانی ده‌ستیان به‌سه‌ر بازراگانی عێراق له‌ رووباری دیجله‌دا گرتبوو، هه‌روه‌ها له‌ ئه‌سته‌نبولدا بال‌دا به‌ریتانیای پشتگوی خست و به‌پێی توانا خۆی له‌ رووسیا نزیک کرده‌وه، هه‌روه‌ها دژایه‌تی هه‌لوێستی به‌ریتانیای به‌ئاشکرا له‌ کویت به‌حره‌ین دا ده‌کرد. باوه‌ری وابوو که‌ که‌ناری خۆرئاوای که‌نداو تا‌کو سنووری مه‌سقت به‌گشتی له‌ ژێر پاراستنی عوسمانیه‌کاندا یه.

دووبه‌ره‌کی په‌ره‌ی سه‌ند له‌ نیوان سولتان عبدالحمید و بال‌ویزه‌کانی به‌ریتانیا له‌ ئه‌ستانبولدا. وه‌کو لایارد (Layard) و وایت (White) دوا‌ی داگیرکردنی خاکی میسر له‌ لایه‌ن به‌ریتانیا له‌ سا‌لی ١٨٨٢ز دا سولتانی عوسمانی وه‌لامی ده‌ستدریژی‌که‌ی به‌ریتانیای داوه به‌ پرچه‌ک کردنی ناوچه‌ی (که‌نداوی عه‌ره‌بی) و ری‌گای که‌شتیه‌ جه‌نگیه‌ به‌ریتانییه‌کانی نه‌دا بۆ نزیکبوونه‌وه له‌ ئاوی هه‌ریمایه‌تی عوسمانی له‌ که‌نداو.

هه‌روه‌ها کۆسپیی خسته‌به‌رده‌م کاره‌کانی کۆمپانیای لینچ له عێراقدا. داگیرکردنی میسر له‌لایه‌ن به‌ریتانیاوه گه‌وره‌ترین لێدان بوو ئاراسته‌ی سولتان عبدالحمید کرا له پووی سیاسه‌تی دهره‌وه، تاوه‌کو مردنی رق و کینه‌ی به‌رامبه‌ر به‌ریتانیا هه‌ر له‌لدا بوو، که هه‌رگیز دانی به‌حوکمی به‌ریتانیا له‌میسر نه‌نا.

له‌سالی ۱۹۰۱ز دا له‌وکاته‌ی که ئه‌لمانی هه‌ولێ راکێشانی هیلی ئاسنی به‌رلین – به‌غداي دها بۆ کویت، به‌هاندانی سولتان عبدالحمید به‌ریتانیا ناره‌زایی خۆی به‌رامبه‌ر قبوولکردنی ده‌سه‌لاتی عوسمانی به‌سه‌ر کویت دا.

۲- ئێران:

ئێرانیش له‌م ماوه‌یه‌دا له‌سه‌ره‌تای سه‌رده‌می بێ هیژیدا بوو، چونکه ئه‌فغانستان و هه‌ندی له‌هه‌ریمه‌کانی له‌ ئاسیای ناوه‌راست که رووسیا ده‌ستی به‌سه‌ر داگرته‌بوو له‌ده‌ستی چووبوو، هه‌روه‌ها هیژی ده‌ریایی ئێران دواي مردنی نادر شا له‌که‌نداو بیهیژ بووبوو. هه‌ر هه‌ولێک که ئێران له‌ماوه‌ی نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی نۆزده‌م دا‌بووی بۆکارته‌یکردنه‌ سه‌ر ئه‌فغانستان یان فشاری سه‌ربازی بۆسه‌ر سنووری باکووری خۆرئاوای هیندستان، به‌ریتانیا به‌هیژشیکێ ده‌ریایی وه‌لامی ده‌دایه‌وه، بۆ سه‌ر که‌ناری باشووری ئێران. له‌سالی ۱۸۲۷ز. دا که ئێران هیژشی برده‌ سه‌ر ئه‌فغانستان و شاری (هه‌رات) پایته‌ختی ئه‌وکاته‌ی داگیر کرد، هیژی ده‌ریایی به‌ریتانی ده‌ستی کرده‌ داگیرکردنی به‌نده‌ره‌کانی باشووری ئێران وه‌کو بوشه‌هر و به‌نده‌ر عه‌باس.

باری ناوخۆی ئێران به‌ره‌به‌ره‌ رووی له‌خراپی ده‌کرد به‌هۆی جه‌نگه‌ به‌رده‌وامه‌کانی له‌گه‌ڵ ده‌وله‌تی عوسمانی که کۆتایی پێهات دواي ناوېژی کردنی رووسیا و به‌ریتانیا به‌به‌ستنی ریکه‌وتنامه‌ی ئه‌رزه‌رۆمی دووه‌م سالی ۱۸۴۷، ئه‌م ریکه‌وتنامه‌یه‌ که به‌شیوه‌یه‌کی کۆتایی سنووری له‌ نیوانیان دانا. له‌سالی داها‌توو دا شا (ناصرالدین) ها‌ته‌ سه‌ر ته‌ختی ئێران که نزیکه‌ی نیو سه‌ده‌ له‌حوکما به‌رده‌وام بوو، تا‌کوژرانی له‌ سالی ۱۸۹۶ ز دا.

پەيوەندى نىۋان ئىران و بەرىتانىا لەسەردەمى ئەم پادشاىە خراپ بوو، چونكە جەنگى نىۋان بەرىتانىا و ئىران كە لە سالى ۱۸۵۵ز- ۱۸۵۶ز دا رويدا بە تەواوەتى تواناي سەربازى ئىرانى لەناو برد بۆ بەرگريکردن لەخۆى و ئاواتەكانى بۆ گەرانەنەوہى دەسەلاتى بۆ سەر ئەفغانستانىش. لەئەنجامى ئەو جەنگەدا دەسەلاتى حكومەتى (تاران) بى ھىز بوو بە تايبەتى بەسەر بەشەكانى باشوورى و لاتدا كە بەھەرئيمىكى دەسەلاتى بەرىتانى لە قەلەم دەدرا.

رژيمى ئابوورى و بارى كارگىرى ئىران لە سەردەمى ئەم پادشاىە بە رووخانىكى خراپ ناوى دەرکردبوو. مەرە براكانى لە بنەمالەى قاجار (ئال قاجار) گشت ھەرىمەكانى ئىرانىيان لە نىۋان خوياندا دابەش كردبوو. بەشە زۆرەكەى دراىە برا گەرەكەى (ظل السلطان) كە فەرماندەى گشت ھەرىمەكانى باشوورى خۆرئاوا بوو ھەر لەسەردەمى ئەم مەرەدا، بەرىتانىيەكان چوونە نىۋە حەوزى پووبارى دوجەيل، كۆمپانىاي (لینچ)ى بازىرگانى ھەمان ئەو مافە تايبەتییانەى دەستكەوت كە عىراقدا بەدەستيان ھىنابوو. بەرىتانىا نىيازى ئەوہ بوو رووبارى دوجەيل بەكاربەھىت بۆ كەشتىوانى، و ھەولەى رازىکردنى شاى دابوو بۆ ئەوہى مافى تايبەتى بدا بە كۆمپانىا بەرىتانىيەكان بۆراكىشەنى ھىلى ئاسن بەدرىژاى كەنارى خۆرەلاتى كەنداو، شا دوو دل بوو لەقبول كردنى پىشنىارەكانى بەرىتانىا، چونكە رووسىاي قەيسەرى ئامادە بوو ھەمان ئەم داخوازىيە لە باكورددا پىشكەش بكات. بۆيە بزوتنەوہىكى نەتەوہى و ئاينى لە ئىراندا گەشەى سەند دژى دەستبەسەر داگرتنى ئابوورى بيانىەوہ، ئەم بزوتنەوہىە گەيشتە ئەوپەرى تواناي لەماوہى ئەو شۆرپشەى كەگەلانى ئىرانى كرديان دژى قۆرخکردنى بەرىتانىا بۆ بازىرگانى تووتن لە سالى ۱۸۹۲ز دا، گەلانى ئىران داواى ھەلۆەشانەنەوہى مافى تايبەتى كۆمپانىاي (رۆيتەرز) يان دەكرد لەم رووہوہ. لەو كاتەى كە پادشا كەمتەرخەمى نواند بۆجىبەجىكردنى داواكارىيەكانى مىللەت خەلكى شۆرپشيان بەرپاكرد و رووسىيەكان لاىەنگىريان لىكردن بۆ بەرھەلستى كردنى پىرۆژە ئابوورىيە ناوبراوہكەى بەرىتانىا، پىاوە ئاينىيەكان ھەلۆىستىكى نىشتەمانيان نواند دژى ئەم پىرۆژەيە. پادشا لە

نهنجامی فشاری گهل ناچار بوو مافی تاییه تی کومپانیای تووتن هه لوه شیننیه وه و قایل بوو که نیو ملیون پاوهن بدا به کومپانیا که وه کو قهره بوو، ده بوايه نه م پارویه له بانکیکي بهریتانی یان رووسی قهرز بکات. له نه نجامی فشاری میره کانی بنه مالیه فه رمانرپه واه به تاییه تی (ظل السلطان) (نائب السلطه) که یه که میان هاوپه یمانی سیاسه تی بهریتانیا بوو به شیوه یه کی ئاشکرا، برپای و ابوو که مافی سهر تهخت هی نه وه و بهریتانیا له توانای دایه که یارمه تی بدات بو گه یشتن به مهرام و مه به سته کانی رامیاریه کانی، دووهمیشیان که سهرکرده ی سوپا بوو لایه نگیری سیاسه تی رووسیای ده کرد.

هوی دووهمین بیهیز کردنی حوکمی بنه مالیه قاجار په یدابوونی بزوتنه وه چاکسازییاکه ی (جمال الدین الافغانی) بوو که داوای سهر به خویی ئیرانی ده کرد له سیاسه تی دهره وده دا، له گهل چاک کردنی باری ئابووری و کارگیړی له کاروباره کانی ناووه و دوورخستنه وه ی ئابووری ئیران له قورخکاری کومپانیا بیانیه کان که خویان سه پاندبوو به سهر دهزگا گشتیه کانداه تاییه تی هاتوچو، له نه نجامی نه و گه شتانه ی (جمال الدین الافغانی) کردی بو هیندستان و میسر و بهریتانیا و رووسیا، یارمه تی دا له تیگه یشتنی باری پیشکه وتنی زانستیانه و پیشه سازی و بیړی که ژباری نه وروپی گه یشتبوو. به پښتو ده ستووری نه وروپای خوړئاوا و نه نجومه نه کانی نوینه رایه تی سهرسام بوو، هه روه ها به نه نجومه نی نوینه رانی نه م ده وله تانه داواکارییه ده ستوورییه کانی گهلانی ئیران په ره ی سهند له دواي کوشتنی شا (ناصرالدین) له سالی ۱۸۹۶ز به دهستی یه کی له خویندکارانی (جمال الدین) که ناوی (میرزا مه دی) بوو سهرده می جینشینه که ی (مظفر الدین) به به هیزی بزوتنه وه ی ده ستووری له لایه ک ناوی دهرکردبوو وه له لایه کی تره وه به زیادبوونی توند و تیژی و ناکوکی له نیوان بهریتانیا و روسیادا.

رووسیای قه یسه ری تا سالی ۱۹۰۷ز هه رخواوهن ده سه لات بوو له ئیراندا قایل نه بوو که ئیران له نیوان خو ی و بهریتانیا دا دابه ش بکړیت، هه روه ها رازی نه بوو دان بنیت به ههریمی که نداو به تاییه تی که ناره خوړه لاتیه که ی که به ههریمی ده سه لاتی

بهریتانی دابنریت. دهسهلاتی رووسیا له (تاران) دا له ئه نجامی ئه و قه رزانه ی که
 رووسیا پیشکەشی بودجه ی ئیرانی کرد، زیادی کرد، دیسان دهسهلاته که ی به هیژ
 بوو له ئه نجامی خه ریک بوونی بهریتانیا به جهنگی (بویه وه له باشووری
 ئه فریقیا له نیوان سالانی ۱۹۰۰ز- ۱۹۰۲ز دا له توانای رووسیادا بوو له وماوه یه دا گشت
 ئیران بخاته ژیر دهستی خۆی له رووی سه ربازییه وه ئه گه ر ئاره زووی لیبوایه وه
 به تایبه تی له پاش ئه و سه رکه وته هه ست پیکراوه ی که دیبلۆماسیه تی فه ره نسایی
 له (مه سقه ت) دا به دهستی هیئابوو، که (فه یسه ل کورپی تورکی) په یمانیکی
 دۆستایه تی له گه ل فه ره نسادا مۆرکردبوو. به بی ئه وه ی راویژ به حکومه تی بهریتانی
 له هیندستاندا بکات به پیی نه ریته باوه کان، به لام کۆتایی پیهاتنی شه ره کانی
 باشووری ئه فریقیا له به رژه وه ندی بهریتانیا و تیکشکاندن هیژه کانی وشکایی و
 ده ریایی رووسیا به رامبه ر یابان له سالی ۱۹۰۵ز دا بووه هۆی ریکه وتنی بهریتانیا
 و رووسیا ده رباره ی دابه شکردنی ئیران له سالی ۱۹۰۷ز دا ئه وه بوو هه ریمه کانی
 باشووری ئیران که وته ژیر دهسهلاتی بهریتانیا و هه ریمه کانی باکووری ئیرانیش
 بو رووسیا حوكمی شا ته نیا له (تاران) مایه وه، هه ر له وکاته وه تاوه کو جهنگی
 یه که می جیهانی، رووسیا و بهریتانیا هاوکارییان له نیواندا هه بوو له خۆره لاتی
 ناوه پاستدا درژی دهسهلاتی ئه لمانیا له ئیمپراتۆریه تی عوسمانیدا.

بهشی دووهم

بزووتنه‌وهی سهر به‌خویی له بهلقان

سهر به‌خویی یۆنان:

ولاتی یۆنان گرنگترین ههریمه‌کانی بهلقان بوو که بیرى نه‌ته‌وايه‌تى تيیدا سهرى هه‌لدا، چونکه گریکه‌کان میژوویه‌کی پایه بلندیان له ده‌وله‌تى عوسمانیدا هه‌بوو، بووژاندنه‌وهی وێژه و چالاکی بازرگانی تیایدا سهرى هه‌لدا که یارمه‌تى دا له به‌ده‌سته‌پێنانى ئاواته نیشتمانییه‌کانیدا. بزووتنه‌وهی سهر به‌خویی له یۆناندا به شیویه‌کی کاریگر په‌یدانه‌بوو تا پاش جهنگه‌کانی ناپلیۆن، به‌شیویه‌کی روون له شۆرشى سالى ۱۸۲۱ز دا دیارى دا. هه‌ندى له کۆمه‌له نه‌پێنیه‌کانى ئاگرى ئه‌م شۆرشه‌يان هه‌لگیرساند گرینگترینیان **فیلکه هیتريا** (phillkehetairia) بوو که له سالى ۱۸۱۴ز دامه‌زرا و (**ئه‌سکه‌نده‌ر ئه‌بسلانتي**) ی که ئه‌فسه‌ر بوو سهرکردایه‌تى ده‌کرد، هێرشى برده سهر ههریمه‌کانى دانوپ به هیواى یارمه‌تى قه‌يسه‌رى رووسى بوو، به‌لام قه‌يسه‌ر سهر به رێبازه کۆنه‌په‌رستیه‌کى ئه‌وروپى بوو به سهرۆکایه‌تى (موته‌رنیخ). به‌م جۆره شۆرشى ئه‌بسلانتي سهر به‌خویی خواز سهرنه‌که‌وت به‌هۆى هاوکارى هێزى کۆنه‌په‌رستى له رووسیا و نه‌مسادا، پالنه‌وانى شۆرشه‌که‌ش پاشماوه‌ى ژيانى له یه‌کى له به‌ندیخانه‌کانى نه‌مسادا به‌سه‌ربرد. یۆنان له رووى حوکمى عوسمانیدا یاخى بۆوه، شۆرشى (مۆره) ی به‌ناویانگ له سالى ۱۸۲۲ز ۱۸۲۷ز ده‌ستى پێکرد و گشت به‌شه‌کانى یۆنان و دوورگه‌کانى ده‌ریای ئیجه‌ى گرته‌وه. یه‌که‌م جار سولتان له دامرکاندنه‌وه‌ى سهرنه‌که‌وت، بۆیه داواى له محهمه‌د عه‌لى والى میسر کرد بۆ سهرکوێکردنى شۆرشه‌که، محهمه‌د عه‌لى له سالى ۱۸۲۴ز که‌شتیگه‌لیکی به سهرۆکایه‌تى کورپه‌که‌ى (ئیبراهیم پاشا) نارد و دوورگه‌ى (کریت) ی داگیرکرد و کردیه بنکه‌یه‌کی ده‌ریایى و پاشان سهربازه‌کانى له (مۆره) دابه‌زاند له سالى ۱۸۵۲ ز دا.

كەوتە داگیرکردنى شوپنە قايم كراوهكانى ولات و نزيك بوو شۆپشەكە دابمرکيپنيتەوه
ئەگەر بزووتنەوهكە نەچووباىە قۇناغیكى نوپوه، ئەويش قۇناغی دەست تپوهردانى
ئەوروپى بوو.

دەست تپوهردانى ئەوروپى:

ولاتە ئەروپيپيەكان ئەم جارە ھەلۆيستیكى پشتگيريان لە بزووتنەوهى سەرەخۆيى
بەلقاندا ھەرگرت لەبەر دوو ھۆ:

- ۱- ھۆى كيپركيى و فراوانخوایى لە نپوان ئەم دەولەتانەو چاوتپپريپنيان لە بەلقاندا.
- ۲- ئەو ھەلۆيستە دۆستانەى كە پاي گشتى لە بەريتانيا و فەرەنسادا دەريان
برى بۆ ريسواکردنى سياسەتەكانى عوسمانى.كە شاعيرى ئینگليزى (لۆردبیرۆن)
پيشپرهوى ئەو خۆبەختكەرەنە بوو كە چوون بۆ یۆنان و لە مەيدانى شەپدا كوژران
بۆ بەرگريکردن لە سەرەخۆيى گەلى یۆنان.

رووسیا و بهریتانیا و فەرهنسا له ساڵی ۱۸۲۷ز پێککهوتن که یۆنان به ویستی خۆی سه‌ربه‌خۆ بێت له سولتانی عوسمانی له‌پێناو دابینکردنی به‌رژه‌وه‌ندی ئه‌وروپییه‌کان. بریاریان دا په‌یمانێک ببه‌ستن و ئهم شه‌ره‌ راوه‌ستێ له‌ نێوان سولتان و یۆنانیه‌کاندا. کاتی سولتان ئهم پیشنیاره‌ی روت کرده‌وه، خێرا پووسیا و فەرهنسا و به‌ریتانیا که‌شتیگه‌لیکیان په‌وانه‌ی ده‌ریای ئیجه کرد. له (شه‌ری **نافارینۆ**) (navarino) ی به‌ناوبانگ که‌شتیگه‌لی میسری تیکشکا و ئیبراهیم پاشا ناچار بوو له‌ یۆنان بکشێته‌وه، هه‌روه‌ها باوکیشی ناچاربوو په‌یمانێکی ئاشتی له‌گه‌ڵ ده‌وله‌ته‌ ئه‌وروپاییه‌کاندا مۆر بکات له‌گه‌ڵ ئهو ناومی‌ده‌ی که‌ پوو به‌پووی بۆوه له‌ لایه‌ن فەرهنسای هاوپه‌یمانیه‌وه.

شه‌ر له‌ نێوان رووسیا و ده‌وله‌تی عوسمانی:

دوژمنایه‌تی له‌ نێوان رووسیا و ده‌وله‌تی عوسمانی له‌ ماوه‌یه‌دا گه‌یشته ئه‌وپه‌ری و شه‌ر له‌ نێوانیاندا له‌ ساڵی ۱۸۲۸ز دا هه‌لگیرسا و سوپای رووسی توانی به‌لقان بپێت و بگاته (ئه‌درنه) و (ئه‌ستانبول) یش له‌ گرتن نزیک بوو ئه‌گه‌ر سولتان داوای ئاشتی نه‌کردایه. په‌یمانی ئه‌درنه ساڵی ۱۸۲۹ز به‌ستراو به‌ گوێره‌ی ئهو په‌یمانه‌ یۆنان ئۆتۆنۆمی پێدرا دواي ئه‌وه‌ش ده‌وله‌تی عوسمانی له‌ ساڵی ۱۸۳۲ز رازی بووکه‌ سه‌ربه‌خۆیی ته‌واو بدات به‌ یۆنان و میرۆتۆ (otto) دووه‌مین میری باقاریا له‌ هه‌مان ساڵدا کرا به‌ پادشای یۆنان.

سه‌ربه‌خۆیی رۆمانیا:

ئهو خه‌باته‌ نیشتمان په‌روه‌ریه‌ی که‌ له‌ یۆناندا به‌رپابوو بۆ رزگاربوون له‌ ده‌سه‌لاتی عوسمانی کاری کرده‌ سه‌ر رۆمانیا و هه‌ردوو ویلایه‌تی ولکیا و مۆلداقیایه‌کیان گرت له‌ ژێر سه‌رکردایه‌تی میری پیشکه‌وتووخواز (ئه‌سکه‌نده‌ر کوزا) که‌ ده‌ربه‌گایه‌تی هه‌لوه‌شاندوه‌ و زانستگه‌ی (بوخارست) ی دامه‌زراند، به‌لام ئهم چاکسازیانه‌ به‌ دلی مۆلکداره‌ گه‌وره‌کان نه‌بوو، بۆیه ئه‌سکه‌نده‌ریان ناچار کرد له‌ ساڵی ۱۸۶۶ز واز له‌ ته‌خت بێنێ و میر (شارل) له‌ شوینی ئهو دابنێن که‌ له‌ بنه‌مائه‌ مۆلکداره‌کانی ئه‌لمانی بوو.

رۆمانیا ھەروەھا سەربیا توانیان سەربەخۆیی تەواو لە کۆنگرە (بەرلین) دا بە دەست بێنن، بەلام ھەرمەکانی ئەوروپای خۆرھەلات تاكو سەدەى بیستەم ھەر لەژێر سیبەری کۆنەپەرستی و رژیمی پادشایەتی و پاشماوەی دەرەبەگایەتی مانەوە کە بوو ھۆی دواکەوتنیان لە رووی پیشکەوتنی پیشەسازی و زانستی و دەستووریدا کە باکووری خۆرئاوای ئەوروپای گرتبوو.

جەنگی قرم و پەیمانی پاریس (۱۸۵۳ ز - ۱۸۵۶ ز)

بیگومان بێ ھێز بوونی دەولەتی عوسمانی و تیکشکاندنی بوونە ھۆی دەست تێوەردانی دەولەتان لە کاروباریدا و سولتان تیگەیشیت کە پێویستە چاکسازی لە دەولەتەکەى بکات بە تاییەتی لە سوپادا، لەوکاتەو سولتان مەحمودی دووھم ناچار بوو لەگەڵ مەمد علی پاشا بجەنگی و سولتان مەحمود لە ھەلۆەشانندنەوای سوپای ئینکشاری و دامەزراندنی سوپایەکی نیزامی سەرکەوت ، (پەشید پاشا) ی سەرەک وەزیران (الصدر الاعظم) زۆر بە پەرۆش بوو بۆ ئەوێ ئەم چاکسازیانە بکریت، چونکە پیشتر بالۆیزی دەولەتی عوسمانی بوو لە لەندن ئەو کارەشی یارمەتی ئەوێ دا لە نزیکەو لە ژیاى ئەوروپا بکۆلیتەو و باش تیی بگا، بۆیە سووربوو لەسەر چاککردنی بارودۆخی دەولەتی عوسمانی. سولتان مەحمودی دووھم بە بەرنامەکەى رازی بوو، دواتریش سولتان عەبدولمەجید پێی رازی بوو.

گەڵەنامەى خەتى شەریفى گولخانە:

سولتان عەبدولمەجید لە ساڵى ۱۸۳۹ز و لە بەرامبەر پیاوێ ماقولەکانی دەولەت و نوینەرە دیپلۆماسییەکان گەڵەنامەى چاکسازی دەرکرد و ئەم گەڵەنامایە بە بەیاننامەى (خەتى شەریفى گولخانە) ناونرا کە تەواوى مافەکانى ھاوولاتیانى تیدا ھاتبوو وەکو ئازادی و یەکسانی لە باجەکان و مافى مولکداریەتی، ھەروەھا باسى ریکخستنی پۆلیس و سوپا و چاککردنی دادوەرى تیدابوو، بەلام ئەم چاکسازیانە جیبەجی ئەکران و بەرھەڵستییەکی توند و تیژی لە زۆر لای جیا جیا دا بەرپا کرد، وە بارى ھاوولاتییە مەسیحییەکان لەو رووانە بوو گەڵەنامەى چاکسازی دەیگرێرتەو، کە بوو ھۆی روودانی

هەندى گيروگرفت و کيشه له نيوان پياوه ئاينيه مەسيحيه کان له زهويه پيرۆزه كاندا. ئەم کيشانه لهو بابەتانه بوون که رووسيا و فەرهەنسا دەياکرده بيانوو بۆ دەستوەردان له کاروبارى دەولەتى عوسمانى. پياوه ئاينيه کاسۆليکيه کان پشتيان به فەرهەنسا دەبەست و پياوه ئاينيه ئارپۆدۆکسەک پشتيان به رووسيا دەبەست. ناپليۆنى سייەم ئارەزووى فراوانخوایى و بەرزکردنەوهى پایەى فەرهەنسا بوو، هەروەها رووسيا بوو چاوى برپیوه خراپى بارودۆخى دەولەتى عوسمانى دابەشبوونى دەولەتى عوسمانى لا مەبەست بوو، قەيسەرى رووسيا کەوتە گفتۆگۆکردن لەگەڵ بەريتانيا بەهۆى بالۆیزەکەى له بترۆگراد (پایەتەختى رووسياى قەيسەرى) گووتى: (که دەولەتى عوسمانى (پياویکی نەخۆشه) له نيوان دەستماندايه پيويسته بەر له مردنى لەسەر دابەشکردنى مۆلکەکانى رێک بکەوين). بەلام بەريتانيا بەرهەلستى ئەم پرۆژهيهى کرد رووسيا به تەنيا بەگژ دەولەتى عوسمانى چوو، له سالى ۱۸۵۳ز دا قەيسەرى رووسيا مير (مەنشیکوفى) ناردەلاى سولتان که پاراستنى مافى مەسيحيه ئارثۆدۆکسەکان له قودس بدریت به رووسيا، بەلام (لۆرد سترافۆرد) بالۆيزى بەريتانيا له ئەستانبول دا درکى به مەبەستى رووسيا لەم داواکاریيه کرد که تەنيا کيشەى بەرگریکردن له مافى ئارپۆدۆکسيەکان بگرێتەوه نەک داواى پاراستنیا بکات، سولتانیش به هاندانى سترافۆرد ئەو داوايهى قبول نەکرد. مەنشکوف گەرايهوه رووسيا کەوتە هەرهەشەکردنى جەنگ دژی سولتان.

نەمسا لەم مەسەلەيه دا بووه ناوېژیکەر بۆ چارەسەرکردنى کيشەکە و داواى له دەولەتى (بەريتانيا و فەرهەنسا و رووسيا و نەمسا) کرد بۆ کۆنگرەيهک له (فيەننا) دا ببهستريت و کۆنگرەکە لەسەر ئەوه رێککەوت که ياداشتیک ئاراستەى دەولەتى عوسمانى و رووسيا بکريت و ياداشتەکە جەختى له سولتان کردەوه که پيويسته مافى هاوولاتیيه مەسيحيه کان بپاريزیت، هەروەکو جاران چۆن له پەيمانى کوچوک کینارچى پاريزراو بوو. رووسيا ئەم ياداشتەى رەتکردهوه و واى له قەلەم دا که پاراستى هاوولاتیيه مەسيحيه کان مافى خۆيهتى نەک هی سولتان.

جهنگی قىرم:

ره تکرده نه وهى ياداشته که له لايهن رووسيا وه بووه هوى هه لگيرساندنى جهنگ و بهريتانيا و فه پرنسا سوور بوون له سه ر به ره له ستیکردنى رووسيا و داکوکیکردنى سولتان بو دانانى راده يه که بو ده ست تيوهردانى رووسيا له کاروبارى ده ولته تى عوسمانيدا. هيرشبردنى رووسيا بو ده ولته تى عوسمانى بووه هوى به شداربوونى که شتيگه لى به ريتانى له جهنگه که دا و ليدانى به نده رى سواستبول، هه روه ها هه ندئ شه رى گرنگ له وشکاييدا روويدا رووسيا تيايدا شکاو داواى ناشتى کرد.

په يمانى پاريس:

له نه نجامى نه وه دا په يمانى پاريس له ۳۰ ئازارى سالى ۱۸۵۶ز له نيوان رووسيا له لايه ک و به ريتانيا و فه پرنسا و ده ولته تى عوسمانى له لايه کى تره وه به ستر، گرنگترين ماده ده کانى نه مانه ن:

يه که م: ده ولته ته کان برپارى نه وه يان دا که ده ولته تى عوسمانى ببیتته نه ندام له کوپى نه وروپى (concert of europe) ده بى ت سه ره خوڻى و يه کي تى ده ولته تى عوسمانى دابين بکه ن.

دووه م: سولتان به وه رازى بوو که چاکسازى له ولاته که يدا بکات و هيچ جياوازيه ک له نيوان هاوولاتيان له ئايين ره گه زدا نه کات و سولتان به ئاشکرا گه لاله نامه ي (خه تى هومايون) ي ده رکرد که ده ولته ته کان پييان گه يشت و کرا به پاشکويه ک بو په يمانى پاريس.

سييه م: ده رى اى ره ش به بئ لايهن دانرا و به نده ره کانى به پرووى بازرگانى گشت ولاتان کرايه وه به مه رجیک به پرووى که شتييه جهنگيه کان دابخريت.

رپگه له ده ولته تى عوسمانى و رووسيا گيرا بو دروستکردنى سه نکه ره کان (قه لاکان) له که ناره کانى، هه روه ها هيزه جهنگيه کانى رووسيا تيايدا ديارى کران.

چواره م: شارى (قارس) له باکوورى کوردستان بو ژير ده سه لاتى ده ولته تى عوسمانى و ني مچه دوورگه ي قىرم بو ژير ده سه لاتى رووسيا گه رانده وه.

پینجه م: ری کەشتیوانی لە رووباری دانۆپ بۆ گشت دەولەتان دراو بەرپۆهبردنی خرایه ژێر چاودێری لیژنەیهکی نیو دەولەتی.

شەشە م: باشووری بسارابیا بۆ مۆلداقییا گەراندیهوه و ههریهک له مۆلداقییا و ولکیا دران به سولتان به مهرجیک سهربهخۆیی ناوخیان ههبیّت و بۆ ههریهکیکیان ئەنجومهنیک ههبیّت که برپاری جووری حوکم بدات و رووسیا وازی له پاراستنی ئەم دوو ویلایهته هینا.

ههوتە م: سهربهخۆیی ناوخیی به سربیا درا به مهرجیک له ژێر دهسهلاتی سولتاندا بمانیتهوه.

ههشته م: وه له پاشکۆیهکی تایبهتی سهر به پهیمانهکهدا برپار درا دهولەتی عوسمانی گهروههکانی به روی کەشتییه جهنگییهکانی گشت دەولەتان دابخات.

گرنگی جهنگی قرم:

ئەوهی زانراوه که چاککردنی رژیمی حوکم له ئیمپراتۆریهتی عوسمانی دواترین شت بوو که ئیستعماری ئەوروپی بیری لێ بکاتهوه. ههر دهولەتیکی ئامانجیکی تایبهتی خۆی ههبوو له بهشداربوون له جهنگی قرمدا، چونکه فەرهنسا له ژێر دهسهلاتی ناپلیۆنی سییهم ههولێ گهراندنهوهپایه بهرفراوانهکهی دهدا که ئەویش ئامانجیکی خهیاڵی بوو پروسییهکان و ئیتالییهکان ههولێ جووره یهکیتیهکی نهتهوایهتیان دهدا، بهلام بهریتانییهکان دهترسان له بیرۆکهی قهیسهرهکانی رووسیا بۆ دهست بهسهرداگرتنی گهروه تورکییهکان، چونکه بهو جووره هاتوچۆیان بهسهر عیراق و کهنداو بۆ هیندستان رووبهرووی مهترسی دهبووه لهو کاتهدا که ئامانجه سهربازییهکانی بهریتانیا تهنیا بریتی بوو له بایهخدان به هۆکاره ستراتیژییهکان، بهلام له خۆرهلاتی ناوهراستی و ناوهراستی ئاسیا، ئامانجی دهولەته ئەوروپییهکانی تر ههلوهشاندنهوهی برپارهکانی و جیهیجیککردنی کۆنگرهی قیهننا بوو، چونکه چارهنووسی گهلانی خۆرهلات و ناوهراستی ئەوروپای بهستبووه بوو بهو رامیارییه کۆنهپهرستهی که نهساو رووسیا پهپهویان دهکرد، به تایبهتی دواي ئەو لیدانهی که ئەم دوو دهولەته کۆنهپهرسته ئاراستهی بزووتنهوه میللییهکانیان کرد له

كاتى شۆپشەكانى ۱۸۴۸ز دا ھەروەكو لە فەرەنسا و لە ئەلمانىا و بەرىتانىا و ئىتالىا و نەمساو ھەتا لە خودى رووسياشدا بۆلۆبۆو، كە ئامانجى گۆرپىنى رژىمى حكومەتە كۆنەپەرستەكان بوو ، ھەروەھا سووربوون لەسەر دانانى دەستوور لەلايەن ئەو فەرمانرەوا كۆنەپەرستانە، ھەروەھا تىكشكانى رووسىيائى قەيسەرى لە جەنگى قرم لەسالى ۱۸۵۶ ز دا مژدەيەك بوو بۆ بەرەى كرێكاران و جوتياران و نىشتمان پەرەران لە ئەوروپادا كە لەم پووەو بە يەكەم ھەنگاويان لە قەلەم دەدا لەپىناوى رزگاربوون لە كۆتى كۆنەپەرستى، لەلايەكى ترەو بە شىوہيەكى گشتى جەنگى قرم لاپەرەيەكى رەش بوو لە مېژووى حكومەتە ئەوروپاييەكانى ئەوكاتەدا، ئەويش لەبەر ئەو قوربانيدانە مەزنانەى كە لەپىناوى ئەو جەنگە فراوانخوایەدا دران.

گرنگترين ئەنجامى جەنگى قرم ئەو بوو كە ئەوروپا بارىكى گۆرانكارى بەخۆيەوہ بينى، مەبەستيشمان ئەوہيە كە ميللەتان دەستيان كرد بە داواكارى بۆ گۆرپىنى جۆرى حوكم لە وڵاتەكەياندا و رزگاربوون لە حوكمى رەھا و پىدانى ئەو دەستوورانەى كە ماف و ئەركەكانيان ديارى دەكات.

ماوہى ۱۸۵۹ز-۱۸۷۱ز ئەمانەى بەخۆيەوہ دى:

- ۱- دامەزراندنى ئىمپراتۆريەتى نوێى ئەلمانى.
 - ۲- دەولەتێكى يەكگرتوو لە ئىتالىا.
 - ۳- پادشايەتییەكى دوو قولی لە نەمسا و مەجەردا.
 - ۴- گۆرانكارى گرنگ لە رووسيا.
 - ۵- شەپى ناوخۆ و سەرکەوتنى ویلايەتەكانى باكوور بەسەر باشوور لەو ویلايەتە يەكگرتووەكانى ئەمەريكا.
 - ۶- ھاتنەدى يەكیتى كەنەدا.
 - ۷- بوژانەوہ نوێيەكەى يابان و كارتیكردنى بە شارستانىتى خۆرئاوایى.
- ھەندى ھۆى گرنگ كە پەيوەندى ھەبوو بە پەرەسەندنى ھیلى ئاسن و كەشتى دەرياوانیەوہ زياتر كارى كردە سەر سەرکەوتنى ئەم گۆرانانە كە يارمەتى گۆرپنەوہى بىروپا و كەلوپەلى دا، ھەروەھا ھانى گواستەوہى خەلكى لە شوینىكەوہ بۆ

شویئیکى تردا . له‌بواری رامیاریه‌وه ده‌توانرئ بوتريت كه ئەم رواله‌تانه به تیکرا پیشکەوتنى بیرى ده‌وله‌تى نه‌ته‌وه‌یى لیکه‌وته‌وه .

ئەم گۆرانانەى كه (باسكران) راسته‌وخۆ له به‌رژه‌وه‌ندى ميلله‌تاندا نه‌بوون، به‌لكو له‌زۆر كاتدا ماوه‌ى گواستنه‌وه‌ى بوو كه یارمه‌تى ميلله‌تانى ده‌دا بۆ ئەوه‌ى به‌رده‌وام خه‌بات بكهن له‌پیناوى داواكاریه‌كانیاندا له‌سه‌ر حیسابى داگیركه‌ره بیانیه‌كان جارێك و له‌سه‌ر حیسابى حاكمه زۆرداره‌كانى خۆیان جارێكى تر.

جه‌نگى رووسیا- ده‌وله‌تى عوسمانى و كۆنگره‌ى به‌رلین

بینیمان كه په‌یمانى پاريس كه له ئەنجامى جه‌نگى قرم دانرا بووه هۆى وه‌ستاندنى ده‌ست تیوه‌ردانى رووسیا له كاروبارى ده‌وله‌تى عوسمانى ، هه‌روه‌ها بوارى بۆ سولتان خۆشكرد بۆ ئەنجامدانى چاكسازى پيويست له كاروبارى ده‌وله‌ته‌كه‌یدا .

گه‌لله‌نامه‌ى خه‌تى هۆمايۆن:

له‌راستیدا سولتان عه‌بدوله‌مجید هه‌ولئى دا كه سوود له‌م هه‌له وه‌ریگریت له ۱۸ شوباتى ۱۸۵۶ ز گه‌لله‌نامه‌یه‌كى یاسایى ده‌ركرد كه به‌ناوى (خه‌تى هۆمايۆن) ناسرابوو، هه‌ندئ چاكسازى جۆربه‌جۆرى گرته‌وه له‌بواری كارگێرى و فیركردن و كاروبارى سوپاوه، به‌لام هه‌یچى لئ جیه‌جی نه‌كرا ته‌نیا ئەوه نه‌بئ كه به‌نده به به‌هێزکردنى سوپاوه، به‌لام سولتان (عبدالعزیز) ى جینشینی ئەو له سه‌ره‌تای حوكمه‌كه‌یه‌وه هه‌ولئى زۆرى دا بۆ جیه‌جیكردنى ئەو رێكخستنه‌ و بایه‌خى دا به پێگای ها‌توچۆكردن و كاروبارى فیركردن و رێكخستنى كارگێرى و دادگای دادپه‌روه‌رى دامه‌زراند، هه‌روه‌ها (ئهنجومه‌نى ده‌وله‌ت) ى دانا كه ده‌سه‌لاتى یاسادانان و كارگێرى پێدرا، به‌لام زۆربه‌ى ئەم چاكسازیه‌ بئ ئەنجام بوون . ئەم سه‌رنه‌كه‌وتنه‌یيان ده‌گه‌رێته‌وه بۆ هه‌ندئ هۆ وه‌كو:

- ۱- نه‌بوونى ژماره‌یه‌كى پيويست له فه‌رمانبه‌رانى به‌توانا و خوین گه‌رم بۆ چاكسازى
- ۲- له‌گه‌ل كۆمه‌لێك پارێزگار و كه‌نار گرتوو پووبه‌پووى یه‌ك بوونه‌وه كه هه‌یچ گۆرانیه‌كان نه‌ده‌ویست،

۳- زۆربەى گەل كە نەزان و دواكەوتوو بوون دەورى گىرنگى چاكسازيان نەدەزانى و بە پەرۆش نەبوون بۆ ئەم چاكسازيانە سولتانىش ھىچى لا گىرنگ نەبوو تەنيا پوالەت نەبى، بەتايىبەتى كاتىك خەرىكى تىركردنى چىژ و پابواردنى خۆى بوو. دەولەتى عوسمانى بەردەوام بوو لەسەر پەوتى خۆى بى ئەوھى كەلك لەو ھەلە وەربگرىت كە بۆى لوا بەپىي پەيمانى پارىس.

رووسيا لە ھەلى گونجاو دەگەرپا بۆ رزگاربيون لە كۆتى پەيمانى پارىس، ھەرۆك ديمان لە جەنگى ھەفتادا لەو بەندە تايىبەتيانە دەرچوو كە ھىزەكانى لە دەرياي پەش پابەند دەكەى، لەو كاتەى كە لە سالى ۱۸۷۵ ز ھەندى ئاژاوە لە بۆسنە و ھەرسك روويدا. رووسيا ئەم دەرڤەتەى بەھەل زانى و ئاگرى ئەو ئاژاوەيەى خۆش كرد كە لە ھەندى شوپى تىرى بەلقاندا بلابووه.

دەولەتە ئەوروپايىيەكان كەوتنە دەست تىوھردان و گفتوگو دەستى پىكرد لەنيوان ئەلمانىا و رووسيا نەمساكە ئەنجامەكەى پىشكەشكردنى يادداشتىك بوو بۆ سولتان بە (ياداشتى ئەندراسى) ناوبرا، سەبارەت بە كۆنت ئەندراسى وەزىرى دەرەوھى نەمسا كە دىناوو. تيايدا داواى بەجىھەننى ھەندى چاكسازىي لە بەلقان دەكرد.

بەلام سولتان دەستى نەكردە ئەو چاكسازيانەى كە لە ويلايەتەكانى بەلقان دا داواى لىكرابوو، ھەرۆھا شۆرشگىرەكان نەسەرەوتن، بەلكو لە شۆرشى خۆيان بەردەوام بوون. بۆيە سولتان ھەلمەتىكى برە سەريان و زيانىكى گەورەى پى گەياندن بەتايىبەتى بە بولگاريىەكان كە بەتوندى و بە دلرەقى تىكى شكاندن. ئەمەش بوو ھۆى وروژاندنى پاى گشتى ئەورووپى لە بەرىتانىا. رووسيا ئەمەى بەھەلزانى و قەيسەر ئەسكەندەرى دووھم ياداشتىكى بۆ سولتان پەوانە كرد تيايدا داواى پاگرتنى كوشتارى كرد يان ئەوھتا رووسيا نوپنەرە دبلۆماسىيەكەى لە دەولەتى عوسمانى دەكىشىتەوھ سولتان عەبدولھەمىد كە لەو كاتەدا ھاتبووھ سەر تەخت، بەوھ پازى بوو وە رىككەوتنىك لە كۆتايى سالى ۱۸۷۶ ز بەسترا.

پهیمانی سان ستیفانو:

له وکاتهی که سولتان عهبدولحه مید نوینهری دهولتانی قبول نه کرد بۆ سه ره رشتیکردنی کاروباری چاکسازی حکومتی عوسمانی له بهرئه وهی دهست وهردانه له کاروباری ناوخوییدا، رووسیا ئه وهی به بیانوو دانا و شه ری به سهر سولتاندا راگه یاند پاشان پۆمانیا و سربیا و مۆنتینیگرو (چیای رهش) چوونه پالی و سوپاکانی رووسیا (سوفیا) و (ئدرنه) یان داگیرکرد، ههروه ها چوونه نیو قه فقاس و سولتان ناچاروو داوای ئاشتی بکات پاش ئه وهی که بۆی پوون بۆوه که له توانای سوپاکهیدا نییه پویه پووی هیرشبه ران بیتته وه له ۳ ئازاری ۱۸۷۸ ز دا. پهیمانی سان ستیفانو به ستر، به پیتی ئه م پهیمانه بریاری سه ره بخوی پۆمانیا و سربیا و مۆنتینیگرو (چیای رهش) درا، به لام (بولگاریا) له و زه وییانه پیک بیت که له نیوان دانوپ و ده ریای ئیجه شور بۆته وه و سه ره بخوی ناوخوی بدیتتی له ژیر ده سه لاتی سولتاندا. رووسیا پاتۆم و قارس و دبرۆجه ی داگیرکرد، ههروه ها سولتان دهستی دایه چاکسازی له بۆسنه و هه رسک به سه ره رشتی رووسیا و نه مسادا، به لام ئه مانه به دلی ولاتانی ئه ورووی نه بوون به تایبه تی به ریتانیا له وهی.

رووسیا به دهستی هیناوه له پهیمانی سان ستیفانو دا، به بیانوی ئه وهی که باسکردنی گیروگرفته کانی دهولته تی عوسمانی بۆ کوپی ئه ورووی ده گه پیتته وه. بۆیه رووسیایان ناچارکرد بۆ رازیوون به پیداجوونه وهی پهیمانی سان ستیفانو که له بهرلین دا ده به ستریت.

کۆنگره ی بهرلین:

نوینهری دهولته تان به سه روکایه تی پسمارک له بهرلیندا کۆبوونه وه و له سهر پهیمانیکی تر ریکه وتن که جیی پهیمانی سان ستیفانو بگریته وه. له ۱۳ی ته مموزی سالی ۱۸۷۸ ز پهیمانه نوویه که مۆرکرا، گرنگترین بهنده کانی ئه مانه ن:

یه که م: رووسیا، بسارابیا و باتۆم و قارس و ئه رده هانی بۆخوی برد.

دووه م: دانی نا به سه ره بخوی ته وای پۆمانیا و دبرۆجه ی پیدرا به رامبه ر ازهینانی له بسارابیا که درا به رووسیا.

سی یه م: داننان به سه ره بخوی سربیا و مۆنتینیگرو (چیای رهش).

چواره م: بریاردرا که نه مسا هه ری می بۆسنه و هه رسک داگیر بکات و به پویه ی ببات به مه رجیک هه ر له ژیر ده سه لاتی سولتان بمینیتته وه.

پینجه م: سه ره بخوی ناوخوی درا به بولگاریا و هه ر له ژیر ده سه لاتی سولتان مایه وه (رۆم ئیلی خۆره لاتی) لی پچینرا و له پال مۆکه کانی سولتاندا مایه وه.

پرسیاره‌کانی به‌ندی چوارهم

- ۱- ئەم دەسته‌واژه‌یه لی‌ک بده‌وه (شۆڤشی پیشه‌سازی په‌یوه‌ندی به‌هیزی هه‌بوو له‌وه‌ی که له سه‌ده‌ی نۆزده‌مدا به‌ریتانیا روویدا له‌رووی چاکسازی کۆمه‌لایه‌تی و ده‌ستووریه‌وه.)
- ۲- ده‌وری هه‌ریه‌ک له پسمارک و کافوور راڤه بکه سه‌باره‌ت به پیکه‌یتانی یه‌گرتنی ئە‌لمانیا و یه‌کیتی ئیتالیا.
- ۳- رووه لی‌ک چووه‌کان و جیا‌واژه‌کانی له‌باری (ناوخۆ و ده‌ره‌وه‌ی ئە‌لمانیا و ئیتالیا له‌ دوای سه‌ده‌ی نۆزده‌مدا روون بکه‌وه).
- ۴- مه‌به‌ست له‌مانه‌ چیه‌؟ خۆره‌لاتی ناوه‌راست، خۆره‌لاتی نزیک، ئیمپراتۆریه‌تی عوسمانی، به‌لقان، کیشه‌ی خۆره‌لات، مافه‌ تایبه‌تییه‌ بیانیه‌کان.
- ۵- هه‌لۆیستی ئیستعماری به‌ریتانی له‌ خۆره‌لاتی نزیک له‌ماوه‌ی نیوه‌ی یه‌که‌م له‌ سه‌ده‌ی نۆزده‌مدا چۆن بوو؟
- ۶- گرنگی جه‌نگی قرم سه‌باره‌ت به‌ سیاسه‌تی (گۆڤان له‌ ئە‌وروپادا) چیه‌؟
- ۷- بۆچی به‌ریتانییه‌کان یارمه‌تی بزوتنه‌وه‌ی نه‌ته‌وايه‌تیان له‌ بولقاندا و که‌چی له‌ خۆره‌لاتی ناوه‌راستدا پشت‌گۆڤیان خست؟

چالاکي

- ۱- له نه خشه يه کي نه نووسراوی ئیتالیا قوناغه کانی هیڼانه دی یه کیتی ئیتالیا دهست نیشان بکه .
- ۲- له سهر نه خشه يه کي نه نووسراوی (ئه لمانیا) دا قوناغه کانی هیڼانه دی یه کیتی ئه لمانیا دهست نیشان بکه .
- ۳- وتاریک دهر باره ی یه کي له و که سه نه ته وایه تیانه بنووسه که دهر یکی بالای هه بووه له هیڼانه دی یه کیتی ئیتالیا .

به ندى پينجه م

به ندى پيڻجه م

جهنگى جيهانى يه كه م

به شى يه كه م:

هويه كانى جهنگ:

هويه ناراسته وخوكانى جهنگ

شتيكي ئاشكرابوو كه دابه شبوونى ئه وروپا بۆ دوو به رهى گه ورهى دژ به يه كتر. ده بيته هۆي پيكدادانيان به هۆي جياوازي به رژه وه ندييه كانى هه ردوو به ره له لايهك و گه شه كردنى شيوهى پهيمان به ستنهكان كه دهوله ته كانى هه ر به ريهك له به رهكان به يهك ده به ستيته وه له به رگرييه وه بۆ هيرشبردن له لايهكى تره وه. جياوازي نيوان هه ردوو به رهكه فراوانتر ده بيت هه ر كاتيڪ كه كي شه يهكى سياسى رووبدايه تاوه كو دهوله تهكان جهنگيكي گشتيان له پريكداد ده بينى، چونكه ئه وروپا له كي شه يهك پرگارى نه ده بوو هه تاوه كو خۆي به رانبه ر كي شه يهكى تر ده دۆزیه وه كه له كي شه ي پيشووى ئالۆزتر بوو. شان به شانى ئه م باره و دابه شبوونى دهوله تان بۆ دوو به ره كه چى هه ندى ئاره زوو و ده ستورى گشتى هه بوو كارى له كۆمه لگه ي ئه وروپى كرد و جياوازي نيوانيانى فراوانتر كرد و ريگاي بۆ هه لگيرسانى ئاگرى جهنگ خو ش كرد. بۆيه ده توانين ئه م هۆيانه به دوو به شى سه رهكى ديارى بكه ين كه هۆيه راسته وخوكان و هۆيه ناراسته وخوكان.

ئەمانەت خوارەو كورتهى ھۆپە ناراستە وخۆكانن

يەكەم: ھاوسەنگى نىوان ولاتان:

ئەم بىنەمايە پەيرەو كرا بۆ بەرگىرىكىردن لە سەرەخۆيى دەولەتان و پاراستنى ئاشتى لە دەستدرىژىكىردنى يەككى لە دەولەتە مەزنەكان بەسەر ئەوانى دىكەدا، بەلام ئەوروپا پاش بەستنى زنجىرەيەك پەيمان (كە زۆربەيان نەينى بوون) بوو جۆرىك لە ھاوسەنگى لە كۆمەللىك پەيمان بەستىن كە دەولەتەكانى ھەر بەرەيەك بەلايەك دەبەستىتەو، ئەگەر كىشەيەك لە نىوانى

یەکیک لە دەولەتەکانی ھەر بەرەیهک لە گەڵ دەولەتێک لە بەرە ی دووھم رووی بدابایە، ھاوسەنگی نیوان ولاتان لەق بوو، تا رادەیهکی زۆر بە بارە ی سەردەمەو بەند بوو، بەلام ئەو بارە ئالۆزتر دەبوو بە تاییەتی دوا ی ئەو ی ئەم پەیمانانە بەرەبەرە لەشیو ی بەرگرییەو گۆرا بۆ شیو یەکی تر لە چوارچیو ی ھێرشبەردن، بۆیە ھەر بەرە یەک وای دەبینی کە یەکەم بلیسە ی جەنگ لە بەرە کە ی ترەو دەست پێ بکات .

دووھم: کێبڕکێی ئیستعماری:

پیشبرکێی ئیستعماری وەک بینیمان لە دوا ی شوێشی پیشەسازی دەستی پیکرد وەک خواستێک بۆ دۆزینەو ی بازار و کەرەستە ی خاویان بۆ وە بەرھێنانی سەرما یە زیادەکان، بەلام ئەم کێبڕکێیە دەولەتەکانی بۆ دۆژمنا یەتی لە بنیاتنانی ئیمپراتۆریەت رادەکێشا، ھەر وەھا بوو بە روالەتێک لە روالەتەکانی پیشبرکێی لە پیناوی شکۆمەندی نەتەوایەتی و ئەم پیشبرکێیە ی بۆ خراپەکاری رامیاری رادەکێشا، ھەر وەھا پەیمان بەستنی ھەر بەرە یەک بۆ جیبەجێ کردنی پرۆگرامە ئیستیمارییەکانی بەھێز کرد .

ئەو ی ئەم پیشبرکێیە ئیستیمارییانە ی بەتین کرد، ئەو بوو کە دەولەتەکان وایان دادەنا کە دەستبەسەر داگرتنی داگیرکەر بەشیکی لە پرۆگرامی نەتەوایی ، بەم جوۆرە جیاوازی لە بەرژەو ەندی دا پەرە ی سەند و چارەسەر کردنی لەتوانادا نەبوو، ھەر بەرە یەک کۆمەلێک داخوازی ھەبوو کە دە یویست ببھێنیتە دی بە پیشیلکردنی بەرە کە ی تر تەنانەت ئەگەر جەنگیش بەرپایی .

سپیهه: پيشبرکي له پرچه ک کردندا:

پاش ئه وهی که کۆنگره کان له سنووردانان بۆ پرچه ک کردن له کۆنگره ی لاهای سالی ۱۸۹۹ ز و کۆنگره ی دووهم سالی ۱۹۰۷ ز سهرکه وتن، دهوله تان دهستان کرده پیشبرکي بۆ پرچه ک کردنی سوپاکانیان به تازه ترین چه کی کوشنده و له ناو بهر و ویرانکاری و ژوربه ی بودجه کانیان بۆ ئه م مه به سته ته رخان کرد، ههروه ها مه شقی به ژوریان به سهر رۆله کانیان سه پاند به م جوړه ئه وروپا پرچه ک بوو و چاوه ری سعه اتی په لامار و کوشتاری ده کرد.

چوارهم: پروپاگه نده:

ژورجار رۆژنامه هۆیه ک بوو بۆ وروژاندنی رق و قینه له نیوان ولاتاندا، ئه ویش به هۆی ئه و دهنگ و باسه ناته واونه ی که بلایان ده کرده وه و ئه و پروپاگه نده خراپانه ی به ئه نقه ست دژی دهوله تی ک له دهوله تان بلایان ده کرده وه ، یه که مین بۆ ئه و پروپاگه نده خراپانه ئه وه بوو که رۆژنامه کانی نه مسا و سربیا دژی یه کتر پاش کوشتنی ئه رشیدۆق (فهردیناند) بلایان ده کرده وه و پای گشتی له جیهاندا ژه هراوی ده کرد په له ی له هه لگیرسانی ئاگری جهنگ له نیوانیاندا ده کرد و له دوا یی فراوانکردنی بۆ جهنگی کی جیهانی هه ندی جار رووی ده دا که حکومه ته کان خۆیان به رۆژنامه هیرشیان ده کرده سهر دوژمنه کانیان، ئه م جوړه هیرشانه ی راگه یانندن و پروپاگه نده خراپانه هۆیه ک بوون بۆ گرژبوونی په یوه ندییه کان و هه لگیرسانی ئاگری جهنگ له نیوان میله تاندا.

ھۆيە راستەوخۇكانى جەنگ:

دورژمنايەتى لەنيوان نەمسا و سربىيادا:

ھۆيە راستەوخۇكانى جەنگى يەكەمى جىھانى دەگەپتەو ە بۇ دورژمنايەتى لەنيوان نەمسا و سربىيا دەربارەى رەگەزە سلاڧىيەكان لە ئيمپراتورىيەتى نەمسا و مەجەپدا، سربىياش ناوچەيەك بو بۇ وروژاندنى ئەم رەگەزانە، نەمسا واى بىنى كە ئەم دەولەتە لەناوبەرپت بۇ رزگارپوون لە بزوتنەوەى سلاڧى پيش ئەوەى مەترسپيەك پەيدا بكات.

نەمسا دلنيابوو لەوەى كە رووسيا يارمەتى سربىيا دەدات ئەگەر جەنگ لەنيوانيان دا ھەلگيرسا ، بۆيە نەمسا واى بەباش دەزانى كە جەنگ زووتر دەست پى بكات پيش ئەوەى رووسياسوپاكەى ئامادە بكات، ھەروەھا باوہپى وابوو كە ئەلمانيا يارمەتى نەمسا دژى رووسيا دەدات، بۆيە پەلەکردن لە چارەسەرکردنى كيشەى لەگەل سربىيا بەچاكرانى پيش ئەوەى ئەم بارە بگورپت و ئەوكاتە مەسەلەى جەنگ ئالۆزتر دەپت.

لەلايەكى ترەوہ سربىيا نەمساي بە دورژمنى بەھپزى خوى و بە كۆسپى گەورە لەرپى كۆمكارى (الجامعە) سلاڧى دەبينى بەتاييەتى پاش ئەوەى (بۆسنە و ھەرسك) ى لەسالى ۱۹۰۸ ز دا خستە پال خوى . بۆيە سربەكان و سلاڧىيەكان لە بۆسنەدا كەوتنە (كۆشش) بۇ بلاوكردنەوہى پروپاگەندەى سلاڧى و گەلئ كردهوہى تۆقاندنيان بەرپاكرد بۇ ناچارکردنى نەمسا كە داخوازييەكانى سلاڧ جيبەجى بكات. كۆمەلەى (چنگى رەش) يان كۆمەلەى (يەكيتى يان مردن) تيايدا پيكهات بۇ كوشتنى دورژمناى كۆمكارى سلاڧى و بەجى ھينانى كردهوہى توندوتىژ بۇ تيرۆركردنى ئەوہى بەرھەلستى ئەم بزوتنەوہيە بكات.

وا رپك كەوت كە (ئەرشيدوق فەرەنسييس فەرديناند) جيگري ئيمپراتورىيەتى نەمسا و مەجەر و ژنەكەى لە ۲۸ حوزەيرانى سالى ۱۹۱۴ ز سەريان لە ويلايەتى

بۆسنەدا. خیرا کۆمەلەى چنگى رەش کەوتە جموجۆل بۆ کوشتنى جیگری
ئیمپراتور و ژنەكەى بۆ بەدیھینانى ئەم ئەركە سى خویندكار خویان برده
پیشەوہ یەکیکیان ناوی پرینتزیپ (printzip) بوو بۆمبايەکی ھاويشته سەر
کەژاوهی میر و لەگەل ژنەكەيدا لەشارى سەراييقۆ کوشتى، ئەم رووداوه ھۆی
راستهوخۆ بوو بۆ جەنگ.

کۆتايى ھاتن جەنگ:

شۆرشيگيزان کە شۆرشي ئۆکتۆبەريان لەسالى ۱۹۱۷ ز بەرپاکرد روسيا ئارەزووی
بە کشانەوہ لە جەنگى جیھانى یەكەم پەيداکرد. تاكو بتوانن دەسەلاتى خویان
بەسەر ولات بسەپینن. جا ھاوپەيمانەكان ھەرچەندە دۆستیکيان لە رۆژھەلات
لەدەست چوو، بەلام دۆستیکى تريان لە پۆژئاوا بۆ پەيدا بوو کە ویلايەتە
یەكگرتووہكانى ئەمەريكا بوو، ولاتانى تريش لەگەل ھاوپەيمان کەوتن تا ژمارەيان
گەيشتە (۲۳) ولات ئەوہبوو ئەلمان روو لە دۆپان بوو یارمەتى ئەمەريکاش بۆ
ھاوپەيمانەكان بەردەوام بوو جا ئەلمانیا ناچاربوو کە داواى ئاگرىست ، ئەوہبوو
لە ۱۱-۱۱-۱۹۱۸ ریککەوتننامەى نتمەى شەر وەستان مۆرکرا.

بهشی دووهم کۆنگرهی ئاشتبوونه وه له پاريسدا

۱- سه رکردهکانی کۆنگره:

وه فدهکانی کۆنگره له پاريسدا کۆبوونه وه، ئهم شاره بۆ بهستنی کۆنگره که له سه ر داوای فهره نسا هه لېژێردرا پرېوو له هه زاران خه لکی تر جگه له وه فدهکان وه کو سیاسي و رۆژنامه نووس و گه پیدهکان و وه فدی گه لانی بچوک که بۆ په یوه ندیکردن به پیاوانی کۆنگره و گه یانندی داخواییه کانیان هاتبوون.

نوینهری هه رچوار ده ولته گه وره که که کۆبوونه وه ئه مانه بوون:

ولسن (ئه مهریکا) و که لیمانسۆ (فه رهنسا) و لۆرید جۆرج (به ریتانیا) و ئۆرلاندۆ (ئیتالیا)، هه ریه کیکیان سه رۆکایه تی وه فدی که له پیاوانی سیاسي و راویژکاری هونه ری بۆ به شداریکردن له دانانی به ندهکانی په یمانه که یان ده کرد. کاتی که (ئۆرلاندۆ) له کۆنگره که کشاوه ئه وانی تر مانه وه و به سی گه وره که ناوده بران و کاروباری کاروباری کۆنگره یان به پێوه ده برد، له راستیدا زۆربه ی بریاره کان به پێکه وێنی ئه وان ته وای بوو ده ولته به بچوکه کان ده ورێکی ئه وتۆیان له بریاردانی ئه نجامی ئاشتبوونه وه دا نه بیینی.

۲- بهستنی کۆنگره:

وه فدهکانی کۆنگره پێش هاتنیان بۆ پاريس بابته و راپۆرتی زۆر و پرۆژه ی جیا جیا یان بۆ نه خشه ی تازه ی ئه وروپا ئاماده کردبوو، وه فدهکانی پۆله نده و چیک و سلافیش پرۆژه ی تایبته به دواوژی ولاته که یان ئاماده کردبوو. یه که م دانیشتنی کۆنگره که له ۱۷ ی کانونی دووهمی سالی ۱۹۱۹ ز دهستی پێکرد، نوینهرانی هاوپه یمانه کان و ده ولته کهانی سه ر به ئه وان تیایدا ئاماده بوون. له توانای گشت ئه ندامانی کۆنگره که نه بوو که هه موو ماده کان په یماننامه که دابنێن، بۆیه کۆبوونه وهکانی کۆنگره گشتیه که ته نیا شه ش دانیشتنی لئ هاته کایه وه، به لام کۆبوونه وهکانی تر ته نیا بۆ (ئهنجومه نی به رزی ئاشتبوونه وه) بوو (supreme pace council)، یان ئهنجومه نی ده یی (ten councilof)

که له نوینه رانی ویلايه ته يه کگرتووه کان و بهریتانیا و فەرهنسا و ئیتالیا و ژاپون پیک هاتبوو، هندی لیژنه ی هونه ری جیاجیاش پیک هات، نوینه رانی دهوله ته مه زنه کان سه روکایه تییان ده کرد له و کاته ی که دهوله ته گه وره کان بینیان که کوبوونه وه ی نه نجومه نی ده یی به هو ی زوری نه دامه کانییه وه نابستریت، بویه کوبوونه وه کان ته نیا به (نه نجومه نی چواری) (council of four) مایه وه که ویلايه ته يه کگرتووه کان و بهریتانیا و فەرهنسا و ئیتالیا پیکهاتبوو، نه م نه نجومه نه (۴) جا کوبووه و بریاری له سه ر زوربه ی ماده ده کانی په یمانه کان دا، پاش نه وه ی لیژنه جیاجیاکان ناماده یان کردبوو ژماره ی لیژنه کان (۸۵) لیژنه ی هونه ری بوو، گرنگترینیان لیژنه ی (کومه له ی نه ته وه کان) و لیژنه ی بژاردنه کان و لیژنه ی ریڅخستنی سنور بوو، زمانی ئینگلیزی و فەرهنسی دوو زمانی ره سمی کونگره که بوون.

۳- گيروگرځته کانی کونگره که:

گيروگرفتې په یمانه ئیستعمارییه نه یینییه کان که هاوپه یمانه کان له نیوان خویندا به ستبوویان له کاتی جه نگدا له گه وره ترین گيروگرځته کانی کونگره که بوو که سه ری هه لدا. وه کو په یمانه نه یینییه که ی له نده ن و په یمانی سایکس بیکو (sykes picot) که تایبه ته به خو ره لاتی نزیک و دوا یی گيروگرفتې چوارده به نده که ی ولسن که له وتاره که ی ۸ ی کانوونی دووه می ۱۹۱۸ ز بلاوی کرده وه به پیی نه و به ندانه نه لمانیا له ۳ ی تشرینی یه که می سالی ۱۹۱۸ دا یادداشته که ی بو ولسن ره وانه کرد که تیایدا داوای ئاشتبوونه وه ده کات، گرنگترینی نه م به ندانه :

- ۱- هه لوه شانده وه ی شیوازی دیلو ماسییه تی نه یی و په یره وکردنی دیلو ماسییه تی ئاشکرا.

۲- سه ربه سستی ده ریاکان .

۳- نه هیشتنی به ربه سته گومرگییه کان .

۴- چه ک دامالین تا نه و راده یه ی که ئاسایش بپاریزیټ .

۵- مافی چاره نووس .

٦- چۆلكردىنى ھەندى ناوچە (وھكو بەلجىكا و ئەلزاس و لۆرىن و رۇمانىيا و سىربىيا و ھى ترىش) و پىكھېئانى ھەندى دەولەت تىا ياندا لەبەر رۇشنايى مافى چارەنووس .
٧- پىكھېئانى كۆمەلەي نەتەوھكان .

كۆلۈنئىل (ھاوس) كە پىش ولسن بۇ كۆنگرەكە ھاتبوو، واى بەدى كرد كە رازىكردىنى فەرەنسا و بەرىتانيا بۇ قىبولكردىنى ئەم بىروباوھپانە وھكو بنەمايەك بۇ ئاشتىبونەوھ زۆر ئەستەمە، بەلام ھەرەشەي لە ھاوپەيمانەكان كرد بە كشانەوھي لە كۆنگرەكە و بەستنى رىككەوتنىكى تايبەتى لەنيوان ويلايەتە يەكگرتووهكان و ئەلمانىادا، بۆيە رەزامەندىيان ھىنايە دەست . لەگەل ئەوھشدا چواردە بەندەكانى ولسن لەو گىروگرفتە گرنگانە بوون كە بوونە ھۆى جىاوازي لە بىروباوھپى لەنيوان ئەمەرىكا و فەرەنسا و بەرىتانيا .

٤- پەيمانى قىرساى:

كۆنگرە ماددەكانى پەيمانى ئاشتىبونەوھى ئامادەكردبوو كە بەناوى پەيمانى قىرساى ناودەبرىت لە ٢٨ى حوزەيرانى سالى ١٩١٩ ز مۆركرا كە لە (٤٤٠) ماددە پىكھاتبوو زۆر لە پاشكۆكانى دەگرتەوھ گرنگترىن ناوھپۆكەكانى:
يەكەم:

پىكھېئانى كۆمەلەي نەتەوھكان: ولسن سەرۆكايەتى لىژنەي تايبەت بە ئامادەكردنى پرۆژەي (كۆمەلەي نەتەوھكان) كرد . ئەم لىژنەيە جىاجىاكانى شى كىردەوھ كە بەرىتانيا و فەرەنسا و ويلايەتە يەكگرتووهكان پىشكەشيان كرد، تاكو لە دوايى دا لەسەر بەلگە نامەي كۆمەلەي نەتەوھكان پىك كەوتن . لەمەدا يەكەمىن بەشى پەيمانەكە پىك دىت ئەم بەلگەنامەيە لەگەل پەيمانە ئاشتىيەكانى تردا لىكدرا و بە يەكەمىن بەشەكانى دانرا .

دووهم:

گۆرپىنى سنوورى فەرەنسا و پاراستنى لە دژى دەستدرىژى كردنى ئەلمانىا، فەرەنسا خۆي لە بارىكدە بىنى كە پىويست بوو ھەمىشە بەرگرى لى بكرىت، چونكە تا ئەو كاتە سى جار سوپاكانى ئەلمانىا سنوورى فەرەنسايان بەزاندىبوو

به (راین) ده پەپینه وه بۆ داگیرکردنی. ریککه وتن له سەر چهک دامالین له ناوچه راین دا به شیوه یهکی هه می شه یی ولسن و لوید جوړج و کلیمانسۆ به لاینیان به به ستنی په یمانیکی سی قولی دا له نیوان ویلایه ته یه کگرتووه کان و فه پرنسا و به ریتانیا دا، ولاته یه کگرتووه کان و به ریتانیا په یمان ده ده نه فه پرنسا که یارمه تی بدهن ئه گهر له لایه ن ئه لمانیا وه هیژشی برایه سهر، به لام ویلایه ته یه کگرتووه کان له دوایدا ئه م په یمانه ی ئیمزا کرد و پشتگوئ خرا. ئه لزاس و لورین بۆ فه پرنسا گه رایه وه، ههروه ها به لجیکا ده ستنی به سهر ئوپن (Eupen) و مالمیدی (Malmed) له ئه لمانیا دا گرت، (سار) یش بۆ ماوه ی پانزه سال خرایه ژیر ده سه لاتی کومه له ی نه ته وه کان به مه رجیک دوا ی ئه وه به پراوه گرتنی گشتی چاره نووسی دیاری بکریت ئه وه ی زانراوه به ریتانیا ویستی په له له کوتایی پیهینانی کیشه ی سنووری ئه لمانیا و فه پرنسا دا بکات، ئه ویش له بهر گرنگی بازارهکانی ئه لمانیا بۆ پیشه سازی به ریتانیا.

سییه م:

گۆرینی سنووری خۆره لات ئه لمانیا:

بریار دارا دان به سه ره خویی قۆلهنده بنریت، به لام گيرو گرتی پیدانی ریگایهک بۆ سهر ده ریا هاته پیش، بوونی هه ندی ناوچه که زۆربه ی دانیش توانی ئه لمانین له گه ل پۆلهنده دا داو یه کگرتنیا ن ریگه له وه ده گری وه کو پرۆسیای خۆره لاتی و دانزک. له سهر جیا کردنه وه ی پرۆسیای خۆره لاتی لاه ئه لمانیا به ریگایهک ده یگه یه نه یته دانزک ریککه وتن به مه رجیک دانزک هه ر بمینیتته وه وه کو شاریکی سه ره به ست له ژیر چاودیر کومه له نه ته وه کاند و پۆلهنده ده سه لاتی به سه ردا هه بی له رووی سیاسه تی ده ره وه دا.

به لام سیلیزیا راوه گرتنیکی گشتی تیا دا کرا و پۆلهنده به شیکی لی وه رگرت که هه ندی ره گه ز ئه لمانی تیدا هه بوو، و له سامانی کانزایدا ده وله مهنده، ههروه ها راوه گرتنیک له ویلایه تی شلزیکی باکووری کرا و گه پاندرا یه وه بۆ دانیمارک.

چوارهم:

بژاردن و سزاگان:

داواکانی فەرپرسا لهما بابه ته وه زۆرتر بوو له وانی تر به هۆی ئهو زیانانهای که پیتی گه یشتبوو. بژاردنه کان وه کو جۆریک له تۆله سه ندنه وه دانران، به و زهره رو زیانه که له جهنگی ۱۸۷۱ز دا دای به ئەلمانیا تۆله ی بۆ خوێ بکاته وه، ههروه ها (لوید جۆرج) یش له وه دا توندپه و بوو به لام ولسن ئهو بابه ته ی لاگرنگ نه بوو. کاتیکی شاره زاکان له برپاردانی توانای ئەلمانیا بۆ دانی بژاردنه کان رایان یه ک نه بوو، چه ندایه تی بژاردنه کان پشتگوێ خراو ته نیا باسی دانانی (لێژنه یه ک بۆ بژاردنه کان) بۆ لیکۆلینه وه ی توانای ئەلمانیا بۆ بژاردن و دوا یی خه ملاندنی ئهو پاره یه ی که پیتی دا.

ههروه ها هه ندی له ماده کانی تایبته بوون به دانانی دادگایه ک بۆ دادگاییکردنی (ویلیه می دووهم) ئیمپراتۆریه تی ئەلمانیا له بهر سه ریپچیکردنی یاسا نیوده وله تیه کان و ده رچوونی له په یمانه کان، ههروه ها یه ک له ماده کانی باسی دادگاییکردنی سه رکرده کان و پیاوانی سوپای ئلمانی ده کرد ئه وانه ی سه ریپچی یاسا و بنه مای جهنگیان کردبوو.

پینجه م:

هه ندی ماده ی تر:

په یمانه که له یه ک له ماده کانی دا به پررسی جهنگی خسته ئوبالی ئەلمانیا وه، ههروه ها باسی چه نک دامالینی ئەلمانیا ی کرد به مه رجیک ژماره ی سه رباره کانی سوپاکه ی له ۱۰۰۰۰۰ تینه په ری.

کاتیکی که ئەندامی کۆنگره ده رباره ی داگیرگه کانی ئەلمانیا له ئەفریقا و زه ریای هیمن ریک که وتن، بیر (سه ره رشتی کردن) هینا کایه وه، ئینتیداب (سه ره رشتی کردن) شیوازیکی نوێ بوو له ئیستعمار و ده یه وئ ده یه وئ داگیرگه کان بدیتته ده ست کۆمه له ی نه ته وه کان به مه رجیک ئەمیش هه ندی له ده وه له ته کان و بۆ به ریوه بردنیان به ناوی کۆمه له ی نه ته وه کان ئینتداب بکات. بیر ئینتیداب نوینه ری باشووری ئەفریقا له ماده ی (۲۲) ی کۆنگره ی ئاشت بوونه وه پیشنیاری کردو سه روک ولسن په سندی کرد و خسته نیو نیو به لگه نامه ی کۆمه له ی نه ته وه کان.

۵- رەختەگرتن لە پەيمانی ڤرسای:

رەخنەيەکی زۆر دەربای پەيمانی ڤرسای خرایە روو، بانگ نەکردنی ئەلمانیا بۆ کۆنگترینی ئەو رەخنەبوون، ھەروەھا ئەو بژاردنە زۆرانەي که بەسەریاندا سەپاندو چارەسەر نەکردنی کیشەي که مایەتیپەکان و ئەلمانیا بانگ نەکرا بۆ کۆنگرەي بۆ گوێ گرتن لە بیروپرای، چونکە بانگکردنی وای لێ دەکات که پەيوەست بێت بە ھاوکاریکردن لەگەڵ ھەوپەيمانەکان بۆ دانانی بناغەيەک بۆ ئاشتییەکی ھەمیشەيی که فەپەنسا پاش شکستی ناپلیۆن بەشداری لە کۆنگرەي ڤیەننا کرد که بوو ھۆی ئەوھي روو لە تۆلەسەندنەو نەکات.

ھەروەھا جیبەجێ کردنی بنەمای مافی چارەنووس بوو ھۆی پەیدابوونی ھەندێ دەولەتی نوێ لە ئەوروپا وەکو پۆلەندە و چیکوسلۆفاکیا و یوگسلاڤیا، بەلام دیاری کردنی سنوری ئەم دەولەتانە بە پێی نەتەو نەبوو، ئەمیش بوو ھۆی بوونی ھەندێ که مینە لەھەریەکیان، ئەوھي رق و قینی ئەلمانیاي و پروژاند جیاکردنەوھي پروسای خۆرھەلاتی بوو لە ئەلمانیا بە دەروازەيەک بۆ ئەوھي پۆلەندە بباتە سەر دەریا و دانزک بکریت بە بەدەریکی نیودەولەتی.

بەلام دەبێ ئێمە ئەو بارانە ھەلسەنگێنین که ھاوپەيمانەکان تێی کهوتبوون لەکاتی بەستنی کۆنگرەي ئاشت بوونەو، لە زالبوونی گیانی نەتەوھي و فشاری پارتەکان بەسەر پیاوہ سیاسیەکان که پێویست بوو بە رەقی لەگەڵ ئەلمانیا دا بچوڵیتەو بە جۆریک که رەختە لە کلیمانسو لەلایەن رای گشتی فەپەنسیەوہ گیرا، سەرەپای ئەوہ که توندپەوترین پیاوہکانی کۆنگرە بوو ھەروەھا ئەندامانی پەرلەمانی بەریتانی ھیرشیان بردە سەر لوید جۆرج لەبەر ئەوھي زەرەر و زیانی جەنگی نەخستە سەر شانی ئەلمانیاوہ. کارەکانی کۆنگرەي ئاشتیی لە پاریسدا ئەوہ نەبوو که تەنیا پەيمانی ڤرسای ئامادە بکەن بەلکو ھەندێ پەيمانی ئاشتیی تر لە لەگەڵ دەولەتانێ تر که لەپاڵ ئەلمانیا دەجەنگان ئامادە کرد وەک: پەيمانی (سان جیرمان) که لەگەڵ (نەمسا) و (تریانو) لەکەڵ مەجەر، (ئوبی) لەگەڵ بلگاریا و (سیڤەر) لەگەڵ دەولەتی عوسمانی.

۶- ئەنجامەكانى جەنگى جىھانى:

جەنگى جىھانى يەكەم لە رۆژى ۱۹۱۸/۱۱/۱۱ كۆتايى ھات، چەكى كوشىندە و گازى ژەھراوى تىدا بەكارھىنرا، لە ئەنجامى ئەم جەنگە قورسەدا زۆر لە رژىمى دەولەتى و ئابوورى و كۆمەلەيەتى و رامىيارى كە پيش بەرپابوونى جەنگ باو بوون كۆپان، چونكە ئەو ميللەتانەى تووشى جەنگ بوون ئاواتيان بەدەستھىنانى سەرکەوتن بوو بەھۆى ھەر نرخىك بوايە ھىچ بايەخىكيان نەدەدايە بيروبواوپرى ياسايى يان دەولەتى يان رەوشت. ئەو ئەنجامانەى كە جەنگ داى بەدەستەوہ مەزن و ترسناك بوون لە ھەموو رووبەكى ژيانەوہ وە دەتوانين ئەو ئەنجامانە بەمانەى خوارەوہ كورت بكەينەوہ:

۱- نەمانى چوار ئيمپراتورىيەتى مەزن كە ئەمانەن، (ئيمپراتورىيەتى نەمسا و مەجەر ئيمپراتورىيەتى عوسمانى و ئيمپراتورىيەتى روسيا و ئيمپراتورىيەتى ئەلمانىا)، يان ئيمپراتورەكانى بنەمالەى ھەسبورگ بنەمالەى عەسمانى بنەمالەى رۇمانوف و بنەمالەى ھۆھنزلۆرن.

۲- پەيداىبوونى ھەندى دەولەتى نوێ لەسەر بنەماى بيروبواوپرى نەتەوايەتى و مافى چارەنوس وەكو (پۆلەنداو چىكو سلوفاكيا و يوگسلاڤيا و ليتوانيا و لاتىڤيا و فنلەندا). ھەرچەندە ھەندى دەولەتان جگە لەنەتەوہكانى خوياندا گەلىكى تریشيان گرتە خو.

۳- روودانى گىروگرفتى ئابوورى ترسناك لە زۆربەى و لاتانى جىھاندا، چونكە زۆربەى كارگەكان كرىكارەنيان لى بران و رەوانەى مەيدانەكانى جەنگ کران و ژمارەيەكى زۆريان لى كوژا يان لە پەلو پۆ كەوتن. ھەرۆھەا كارگەكان گۆپان بۆ كارى جەنگى لەجياتى كارى ئاوەدانکردنەوہ، ئەميش بوو ھۆى كەمبونەوہيەكى بەرچاو لەكەلوپەلى بەكاربردن، نرخى كەلەوپەل بەرز بۆوہ و گىروگرفتى ئابوورى ئالۆز لەدواى جەنگ سەرى ھەلدا سەرکەوتوو و دۆراو بە يەكسانى بە ئاگرى جەنگ سووتان.

۴- گەلى لەرژىمەكانى حوكم چ لەئەوروپا يان ئاسيا بارودۆخيان شلەژاو تىكچوو

و هەندی کۆدەتای توند و تیژی لە هەندی دەولەتانی جیهاندا رویدا هەروەکو لە
روسیا و نەمساو مەجەر و تورکیا و ئێران و هی تریش. ئەوانە هەموو بوونە هۆی
دامەزراندنی حوکمی دیکتاتۆری لە زۆربەی ئەم ولاتانە دا هەروەکو لە ئیتالیا و
یوگسلافیا و پۆلەندە و تورکیا و ئێراندا روویدا.

۵- روودانی گۆرانیکی بەرفراوان لە رهوشت و نه‌ریتی گشتی، چونکه خەڵک پاش
چەشتنی ئەم جۆره ئازارو بی به‌شی و کەساسییە لە رۆژانی هەنگدا، لەپاش
کۆتایی پێهینانی جەنگ هیچ لە یاساکانی رهوشت و نه‌ریتی گشتی و رهوشت لایان
گرنگ نه‌بوو که‌بووه هۆی گۆرانیکی کۆمه‌لایه‌تی بەرفراوان لەگشت لای جیهاندا.

پرسیارەکانی بەندی پینجەم

- ۱- گرنڤترين ھۆيەکانی ھەلگيرسانی جەنگی جیھانی یەكەم (ناراستەوخۆکان) چین؟
- ۲- ھۆکارە راستەوخۆکانی جەنگی یەكەمی جیھانی چی بوو؟
- ۳- ئەمانە پیناسە بکە: پرنترزپ، کۆمەلە ی چنگی رەش، ئەنجومەنی چواری.
- ۴- بەرپەرەکانی ئیستعمار گرنڤترين ھۆيەکانی جەنگی یەكەمی جیھانی ئەمانە راقە بکە .
- ۵- رات لەم وتە یە چییە؟
- ((جەنگی یەكەمی جیھان بە ئەنقست نەبوو، بەلام دەولەتەکان بەبێ رای خۆیان بۆی چوون و بە تەواوەتی تیی کەوتن)).
- ۶- چۆن جەنگە کە کۆتایی ھات؟
- ۷- بۆچی روسیا لە سالێ ۱۹۱۷ز لەجەنگدا کشایەو؟
- ۸- باسی ئەنجامەکانی جەنگی یەكەمی جیھانی بکە.
- ۹- باسی گرنڤترين پەیمانەکانی ئاشتی بکە، کە لەدوای جەنگی یەكەمی جیھان بەستران.

چالاکی

راپۆتیک بنووسە لەپینچ لاپەرە کەمتر نەبێت دەربارە ی یەكێ لە ئەمانە ی خوارەو:

- ۱- شەری جیھانی یەكەم. ۲- پەیمانی فرسای

به ندی شه شه

به ندى شه شه

گۆرانه گشتييه كان له نيوان ههردوو جهنگى يه كهه و دووهى جيهانيدا

به شى يه كهه

گۆرانه گشتييه كان له ئه وروپادا:

١- دهوله ته نوپيه كان له ئه وروپادا:

له و پيروباوه پانهى كه سه رۆك ولسن له كۆنگرهى ئاشتبوونه ودها له پاریس بایه خى پيداو ره زامه ندى له كۆنگره وهرگرت و پای گشتى ئه وروپاش لایه نگیری كرد. بیروباوه پى بریاردانى چاره نووسى نه ته وه جیا جیا كان بوو له ناوه پاست و خۆره لاتى ئه وروپادا ئه و نه ته وانهى كه له ژیر ئازارو ئه شكه نه جى نه ته وه كانى تر بوون و مه به ستیان پیشیلکردن و ونکردنى ناو نیشانى ئه م نه ته وانه بوو. په یمانه كانى ئاشتبوونه وه ریگیان بۆ دوو دهوله ت خۆشکرد كه له ماوهى چهند سه ده یه كدا به دابه شكراوى مابوونه وه بیته كایه وه وهك پۆله نده و چيكوسلۆفاكيا.

ههروه ها یارمه تی گه شه كردنى دوو دهوله تی تریان دا كه رۆمانیا و یوگسلاقیان، جگه له په یدابوونى چوار دهوله تی تازه له سه ر كه ناری به لتيك كه به رچه ساندنه وه كه وتبوون، ئه مانیش (لیتوانیا و لاتیویا و ئیستونیایا فلنه نده یه). بیگومان دامه زراندنى ئه م دهوله تانه ئازا دکردنى گه لیك نه ته وه بوو كه له توانایدا نه بوو به ته نیا خه بات بکه ن بۆ به ده سته یانی سه ربه خۆی خویان.

نەمساو مەجەر:

پادشايەتى دووقۆلى لە نەمساو مەجەردا پاش تېكچوونى، نەتەوھەكان تيايدا سەريان ھەلدايەوھ نەمسا لە مەجەر جيا بۆوھو دوو دەولەتى سەربەخۆيان لى پىكھاتز نەمسا پەيمانىكى ئاشتى بەست بەناوى (پەيمانى سان جىرمان) و ھەرودھا مەجەپىش پەيمانى سەربەخۆيى بەست كە (پەيمانى ترينۆ). بەلام ژمارەى دانىشتوان و رووبەرى ھەردوو دەولەتەكە زۆر كەم بۆوھ، دانىشتوانى نەمسا نىكەى (۲۲) مليون كەس بوو ژمارەى كەم بۆوھ بۆ ھەشت مليون. ھەرودھا رووبەرەكەشى زۆر كەم بۆوھ ھەندى بەش لە مەجەر پچرېنپا و درا بە يوگسلافيا و چيكوسلۆفاكيا و ژمارەى دانىشتوانى بوو بە ھەوت مليون كەس. مەجەر لەپىش جەنگدا توندترين دەولەت بوو لە رەفتار كردندا بەرامبەر ئەو نەتەوانەى كە لەژىر دەسەلاتى دا بوو، ئەمەش بووھ ھۆى پق وقينەى ئەو نەتەوانە لە ھوكمى مەجەرى و ئارەزووى ئەو نەتەوانە لەپىناو رزگار بوونياندا، مولكدارە مەجەرييە ئەرستۆكرائتەكان بەستەم و توندو تىژى لەگەل ئەو جوتيارانەى كە مەجەرى نەبوون ھەلسەكەوتيان دەكرد.

چيكوسلۆفاكيا:

چيكوسلۆفاكيا بە يەكگرتنى چيك و سلۆفاكيا ھاتە كايەوھ بۆ پىكھىنانى دەولەتتىكى ديموكراتى ھاوچەرخ، سى مليون و نيو لە رەگەزى (جىرمانى لە نەمسادا خرايە پالى، لەمەوھ بۆمان دەردەكەوئ كە بنەرەتى بىھىزى لە دەولەتى چيكوسلۆفاكيا دا پىكھىنانى بوو لە كۆمەلئ رەگەز كە لىكدانيان بۆ پىكھىنانى دەولەتتىكى يەكگرتوو ئاسان نەبوو، لەشەش مليون چيك و دوو مليون سلۆفاك و سى مليون و نيو ئەلمانى و نىكەى مليونىك لە مەجەر، لەگەل ئەوھشدا سياسىيەكانى چيكوسلۆفاكيا ھەوليان دا بۆ پىكھىنانى دەولەتتىكى ديموكراسى، دەورى ئاشكرا بۆ ھەردوو سەركردەى بەتوانا و لىھاتوو سەرۆك (مازارىك) دەگەرپتەوھ كە بەسەرۆكى كۆمارەكە ھەلژىردارو دكتور (پىنش) بە ھەزىرى دەرەوھو دوايى بە سەرۆك كۆمار پاش مردنى مازارىك دانرا، بارى ولاتىش بەرە بەرە رووى لە باشى دەكرد بە تايبەتى لە رووى ئابوورىيەوھ تاكو چيكو سلۆفاكيا بوو بە كۆمارىكى بەھىز و ھاوچەرخ.

یوگسلاڤیا:

سربیا له ئەنجامی جەنگ بوو بە دەولەتێکی فراوان، رووبەرەکی بوو بە سێ ئەوەندە جار و بە دەولەتی یوگسلاڤیا ناودەبرا کە ناوچەی چیاى رەش مونتینگرۆ و دلماسیا و بۆسنە و سلۆڤینیاى (Slovenia) خرایە پال، و ژمارەى دانیشتونیش لە چوار ملیۆنەوه بۆ (۱۳) ملیۆن چوو زۆریەى هەرە زۆریان یوگسلاڤین. بەلام هەندێ جیاوازی کۆن هەبوو بە تایبەتی لەنیوان کروات و سلۆڤینیهکان کە پێویست بوو چاپۆشی لیبرکریت بۆ پیکهینانی میللهتێکی یه‌ک‌گرتوو، بەلام پیکهینانی دەولەتێکی یه‌ک‌گرتوو کە بەپێوەبردنه‌کی ناوه‌ندی بێت. وتووێژێکی دوورو درێژ لە پەرله‌مانی یوگسلاڤی و ناکوکیه‌کی پارتایه‌تی و روژاند، ئەمیش بووه‌ هۆی ئەوه‌ی کە ئەسکه‌نده‌رشا ده‌ستوو‌ر هه‌لوه‌شینیته‌وه و حوکمیکی دیکتاتۆری ولات بکات پاشان له‌ سالێ ۱۹۳۱ شێوه‌یه‌کی نوێ له‌ رژیمی نوینه‌رایه‌تی بۆ حوکمی ولات ئاماده‌ کرد تاكو هه‌ستی نه‌ته‌وه‌یی گه‌شه‌ ده‌کات، ئەسکه‌نده‌ر له‌ سالێ ۱۹۳۵ له‌ مارسلیا دا کوژرا و پادشایه‌تی له‌ یوگسلاڤیا خرایه‌ ژێر چاپۆیری میر (پۆل).

پۆلنده:

له‌وانه‌یه‌ پۆلنده فراونتترین و مه‌زنتترین ده‌ولەتی نوێ بێت کە له‌ ئەوروپا پاش جەنگ هاته‌ کایه‌وه‌. کێچشه‌ی پۆلنده هه‌ستی گشت هاوپه‌یمانه‌کانی بۆ لای خۆی راکێشا هه‌موویان رایان وابوو کە یارمه‌تی بده‌ن و ده‌ولەتی پۆلنده‌ی پێک به‌ێنن کە چهنده‌ جارێک له‌نیوان ده‌ولەته‌ دراوسێکاندا به‌ش کرا (پۆلنده‌ چوار جار پێش جەنگی یه‌که‌می جیهانی دابه‌ش کرا له‌ سالانی ۱۷۷۲ز و ۱۷۹۳ز و ۱۷۹۵ز و ۱۸۱۵ز) وه‌ دوا‌ی جەنگی یه‌که‌می جیهانی بۆ پێنجه‌مین جار له‌ سالێ ۱۹۳۹ز دابه‌ش کرا هه‌رچه‌نده‌ کە ده‌ولەتێکی مه‌زنه‌، به‌لام له‌به‌ر ئەوه‌ی کەوتۆته‌ نیوان سێ ده‌ولەتی گه‌وره‌وه‌ (روسیا و پروسیا و نه‌مسا) و سنوری س‌روش‌تی نییه‌، وای ل‌کرد کە بکه‌ویتته‌ به‌رده‌ستی چاپۆنۆکی ئەم ده‌ولەتانه‌، بۆیه‌ له‌ به‌شیکی پێشو بینیمان چۆن کێشه‌ی سنوور له‌گه‌ڵ ئەلمانیا براه‌وه‌، به‌ تایبەتی ئەوه‌ی له‌ به‌پێوە‌بردنی (دانزاک) و دابه‌شکردنی (سیلیزیا) به‌ جۆریک کە پۆلنده‌ توانی ده‌ست به‌سه‌ر شاری قلنا (vilna) له‌ لیتوانیا بگرێ و مارشال پیلسۆدیکسی (pelsodiski) کە به‌ تیکۆشان له‌گه‌ڵ هاوپه‌یمانه‌کان له‌ کاتی جەنگدا ناوی ده‌رکردبوو، توانی کێشه‌ی سنووری خۆره‌له‌اتی له‌گه‌ڵ روسیادا بپ‌یتته‌وه‌ ئەویش به‌ یه‌ستنی په‌یمانی ناشتی له‌ (ریگا) (riga) له‌ سالێ ۱۹۲۰ ز دا.

بەلام ئەو بارە ديموكراتىيەى كە لە پۆلەندە پېكھات ، بواری ناكۆكى و پارتايەتى و كەسايەتى دا ، ئەميش وای لە پيلسۆدىكىسى كرد كە لە سالى ۱۹۲۶ز دا كودەتايەك بەرپابكا و رژىمى حوكم بگۆرپىت بۆ رژىمىكى دىكتانۆرى . پيلسۆدىكىسى لە سالى ۱۹۳۳ ز وای بينى كە هاوكارى لەگەل ئەلمانىا بكات پاش ھاتنى پارتى نازى بۆ سەر حوكم و لە سالى ۱۹۳۴ز دا پەيمانى دەستدرىژى مەكردنە لەگەلئان بەست و حكوومەتى پۆلەندى دۆستاتىيەكەى ھەر لەگەل ئەلمانىادا بەردەوام بوو تا پەيوەندى نىوانيان دووبارە شلۆق بوو . لەو كاتەدا كىشەى دانزك و دەروازەى پۆلۆنى ھاتە ئاراوہ ئەو كىشەى كە بەھۆيە راستەوخۆكانى جەنگى دووہمى جىھان دادەنرپت .

ھەندى گۆرانكارى تر:

رۆمانىش ھەندى بەشى گرنگ لە مەجەر خرايە پالى ، ترانسلفانىاي دەولەمەند بە كانزاو دارستانەكانى لى وەرگىرا و بۆكۆفينىاي لە نەمسا وەرگرت و بسارابياش لە روسيا . بەم جۆرە رووبەر و دانىشتوانى پاش ئەم رىكخستەنە دووجار زيادبوو . بەلام بوونى ھەندى رەگەزى جگە لە رۆمانى ھەندى كىشەى نەتەوہىي جۆراجۆرى بۆ پەيداكرد ، ھەروەھا رژىمى حوكم تيايدا لەسەر بنچىنەى نەتەوہىي نەبوو دابەشكردى زەوييەكانى دەرەبەگەكان بەسەر جوتياران سەرەپاى بەرھەلستىكردى چىنى ئۆرۆستۆكراتى بە گرنگترين ئيشەكانى ئەو حكوومەتە تازەيە دادەنرپت .

بەشى ئىتالىا لە ميراتى پادشاىيەى دووقۆلەكەى نەمسا و مەجەر كەم نەبوو ، سنوورى ئىتالىا گەيشتە گەرووى برىنەر (brenner) و دەستى بەسەر سنوورى سروشتى (تيرۆل) گرت ، بەلام لەبەر بەشداربوونى لە جەنگ لە پال ھاوپەيمانەكان دا پاش بەستنى پەيمانى لەندەنى نەينى (۱۶ ە نيسانى سالى ۱۹۱۵ز) داواى لەوہ زياترى دەكرد ، داواى گرتنە خۆى (ئوستريا دلماسيا و فيۆمى) دەكرد ، كەچى ولسن ھەروەكو لە كۆنگرەكە بينيمان رويدا ، دوواى ئەوہى رىككەوتن بە گفتوگۆ كۆتايى پى ھات لە نىوان ئىتالىا و يۆگسلافيادا پاش داگيركردى (فيۆمى) لە لاىەن ئىتالىاوہ .

بينيتو مۇسولینی

ھەروەھا ئىتالىا شارى (زازا) ى لە دلماسيا گرتە خۆى ، بەم جۆرە ئىتالىا نزىكەى نيو ملیۆن سلاقى سەرەپاى چارەكە ملیۆنىك ئەلمانى لە تيرۆل گۆتە خۆى .

يەكپىتە سۆڧىيەت

بەشداربۇونى روسيا لە جەنگدا يارمەتى زۆرى دا لە رووخانى رژىمە زۆردارىيەكەى قەيسەر , ئەوۋەبوو شۆپش لە سالى ۱۹۱۷ز بەرپا بوو بۇ رزگار بوون لە دەست رژىمى قەيسەرى و پىكھىنانى و پىكھىنانى حۇمەتتىكى كاتى بەمەبەستى دامەزراندنى رژىمىكى دىموكراتيانە لە روسيا و بەردەوان بوون لە جەنگدا , بەلام ئەم حۇمەتە بى ھىز و پارچە پارچە بوو , شۆپشگىرە بەلشەفىيەكان كە بە چالاكى و خۇپراگرتن ناويان دەرکردبوو , توانيان رژىمى حۇكم ھەلگەپىننەوۋە و حۇمەتتىكى (سۆشپالىستى) دابمەزىنن لەسەر بىنەماى بىروباۋەرەكانى كارل ماركس .

بەلام شۆرشى سۆشپالىستى كە لە روسيا بەرپا بوو نيازى وابوو رژىمى سەرمايەدارى لە روسيا ھەلۋەشىننەوۋە بەردەوام بىت لەسەر شۆپش لە گشت جىھاندا بە ھاۋكارىكردن لەگەل كرىكارانى جىھان تا سەرکەون و رژىمى سەرمايەدارى بشكىنن . بەلام ئەم شۆرشە سۆشپالىستەى كە لە روسيا سەرکەوت نەيتوانى بەردەوام بىت لە دەرەۋەى روسيادا سەرەپاى پىكھىنانى (نۆنەتەۋەى سىيەم) بە مەبەستى بىلۋەكردنەۋەى ئەم رىيازە لە ھەموو جىھاندا . بەلام كاتىك كە لىنن لە سالى ۱۹۲۴ ز دا كۆچى دواىى كرد و ستالين شوپنى گرتەۋە , ئەم ۋاى ئاشكرا كرد بەرنامەكەى تەنپا روسيا دەرگىتەۋە , ۋە ئەگەر سەرکەوت ئەۋا كرىكارانى جىھان ھەموو لە ژىر سايەيدا يەك دىخەن و بزوتتەۋەكەى روسيا دىكەن بە نمونە ئەم سىياسەتەش بوۋە بوۋە ھۆى ناكۆكى لە نىۋان ستالين و ترۇتسكى , چۈنكە ترۇتسكى داۋاى بەردەوامبوونى شۆرشە جىھانىيەكەى دىكرد نەك تەنپا روسيا بگىتەۋە , ئەم ناكۆكىيە بوۋە ھۆى دەرکردنى ترۇتسكى لە پارتى كۆمۇنىستداۋ دواىى دەرکردنى لە روسيادا كە بەگەرەن لە نىۋان ئەۋروپا و ئەمريكادا ژيانى بەسەربرد تاكو لە سالى ۱۹۳۹ ز دا لە مەكسىكا كۇژرا . لە بوارى پەيوەندىيەكانى دەرەۋەدا , روسيا پەيمانى ئاشتى لەگەل ئەلمانپا دا بەست و كۆتاپى بە جەنگ ھىنا تاكو لە كاروبارى ناۋەۋەدا خۆى تەرخان بكا . داۋاى ئەۋە

هه‌ندی پهمانی ده‌ستدریژی نه‌کردنی له‌گه‌ڵ گشت ده‌وله‌ته‌ دراوسێکانی به‌ست و پاش ئه‌وه ده‌وله‌ته‌ گه‌وره‌کان به‌ره‌به‌ره‌ دانیان نا به‌ یه‌کێتی سۆڤیه‌ت وه‌کو ئی‌تالیا له‌ ساڵی ۱۹۲۲ز دا به‌ریتانیا له‌ ساڵی ۱۹۲۴ز دا ، و دوا‌ی ئه‌وه ویلایه‌ته‌ یه‌کگرتوه‌کانی ئه‌مریکا له‌ ساڵی ۱۹۳۴ز دا . له‌ ساڵی ۱۹۲۸ز دا ستالین ده‌ستی کرد به‌ جێبه‌جێکردنی پرۆژه‌ی (پلانی پێنج) ساڵی به‌ مه‌به‌ستی زیاده‌کردنی به‌ره‌م و فراوانکردنی پیشه‌سازی له‌ یه‌کێتی سۆڤیه‌ت دا حکومه‌ت له‌ برینی هه‌نگاوی فراوان له‌ پیشه‌سازی دا پێش‌کۆتایی پێنج ساڵه‌که‌ سه‌رکه‌وت وه‌ به‌ تایبه‌تی له‌ کاتی جێبه‌جێکردنی پرۆژه‌ پێنج ساڵیه‌که‌ی دووهم ۱۹۳۳ز- ۱۹۳۸ز .

کاتی‌ک که‌ حوكمی نازی له‌ ئه‌لمانی هاته‌ کایه‌وه‌ ، روسیا له‌ به‌ره‌ی هاوپه‌یمانه‌کان نزیک یۆوه‌ له‌ ساڵی ۱۹۳۴ز دا چووه‌ ناو کۆمه‌ڵه‌ی نه‌ته‌وه‌کانه‌وه‌ ، دوا‌ی ئه‌وه له‌ ساڵی ۱۹۳۴ز دا هاوپه‌یمانی له‌گه‌ڵ فه‌ره‌نسا کرد و له‌ ئاب‌لۆقه‌که‌دانی ئابووری له‌ دژی ئی‌تالیا به‌شداری کرد به‌ پێی ماده‌ی (۱۶) له‌ به‌لگه‌نامه‌ی کۆمه‌ڵه‌ی نه‌ته‌وه‌کاندا پاش ده‌ستدریژی کردنه‌که‌ی به‌سه‌ر حه‌به‌شه‌دا، به‌لام له‌ ده‌وله‌ته‌ هاوپه‌یمانه‌کان پاش کۆنگره‌ی میونخ خۆی دووره‌ په‌ریز گرت، چونکه‌ رێگه‌یان نه‌دا هاوبه‌شی ئه‌م گۆنگره‌یه‌ بکات ، له‌ک کاره‌دا هه‌ستی به‌ مه‌ترسی کرد و ئه‌م هه‌سته‌ش پالێ پێوه‌نا بۆ به‌ستنی پهمانی ده‌ستدریژی نه‌کردن له‌گه‌ڵ ئه‌لمانیادا له‌ ئابی ۱۹۳۱ز دا .

روسیا هه‌ندی هه‌نگاوی خێرای نا بۆ هاوکاریکردن له‌گه‌ڵ هاوپه‌یمانه‌کان پاش ئه‌وه‌ی هی‌رش‌ی هی‌نرایه‌ سه‌ر له‌لایه‌ن هیتله‌ره‌وه‌ له‌ حوزه‌یرانی ساڵی ۱۹۴۱ز دا تا دوا‌جارچووه‌ ریزی نه‌ته‌وه‌ یه‌کگرتوه‌کان و پایه‌ی نیۆده‌وله‌تی خۆی به‌هێز کرد .

پهیدا بوونی بزووتنه وهی فاشستی له ئیتالیا دا

له بهشی پيشوودا بينيمان چوون ئیتالیا گشت داخوازییهکانی له کۆنگرهی ئاشتبوونهوه له پاريسدا به دهست نههتیا، هیوای وابوو هه ندی ناوچهی دهوله مه ند به سامانی کانزایی به دهست بیئ. به لام له کۆنگره که دا به بی ئومیدی مایه وه، هه رچه نده له پال دهوله ته سه رکه وتوو هکان بوو، پاش جهنگ ماوه ی شپه رزه ی ئابووری و ناکوکی توند له نیوان کریکاره کان و سه رمایه داره کان تیایدا هاته کایه وه هه ریه ک له نیتی (niti) و جولیتی (Giolrtti) هه ولی چاره سه ر کردنی کیشه که یان دا به پیکه یێنانی هه ندی وه زاره تی ئیتلافی، به لام ناکوکی توند له نیوان پارتیه کان وای کرد که ولات له ئاژاوه و شپه رزه ی بمیئیته وه له هه موو روویه که وه.

ئه دؤلف هیتلەر

له م کاته دا بیئیتۆ مۆسۆلینی (Benito Mussolini) سه ره که مئه لیک به ناوی فاشسته کان پهیدا بوو له بیرو باوه رپه که یان دا، رای سۆشیالزم و نه ته وه ییان تیکه ل کرد. بانگه وازه که یان له لایه ن هه ندی له پیاوانی سوپا و رۆله کانی چینی بورجوازی دا قبول کرا. یه که مجار مۆسۆلینی ئه ندامیکی پارتی سۆشیالیستی بوو. له سالی ۱۹۱۱ ز دا به ره له سستی حکومه تی ئیتالیا ی له

داگیرکردنی لیبیا کرد، بۆیه پینچ مانگ حوکم درا. به لام کاتیگ که ئاگری یه که می جیهانی هه لگیرسا ویستی به شداری بکا دژی ئاره زوی پارتیه که ی تیایدا ئه ندامه و بۆیه وازی لیه یێناو ده سستی دایه ده رکردنی رۆژنامه به ناویانگه که ی (گه لی ئیتالیا **popolo d, italia**) دوایی به شداری له جهنگدا کرد و بریندار بوو، گه راپیه وه بۆ ده رکردنی رۆژنامه که ی. پاش ئه وه ی جهنگ کۆتایی پیهات و ئاواته کانی ئیتالیا له کۆنگره ی ئاشتبوونه وه بی ئومید بوو. کومه لیک که به م

نائومیدیه نارازی بوون له دهوری کۆبوونهوه دواى ئهوه بزوتنهوهى فاشستى كه مۆسۆلىنى بووه سهركردهى بههيز بوو.

فاشستهكان پاش شپزهى ناوخۆى و كهوتنى يهك له دواى يهكى وهزارهتهكان كۆنگرهيهكيان له ناپۆلى بهست له سالى ۱۹۲۲ ز دا، لاوانى فاشستى ئىتالى كۆبوونهوه مۆسۆلىنى وتاريكى بلوكردهوه تيايدا ئاشكرائى كرد كه ئهگهر حوكمى نهدریته دهست هيرش دهباته سهر رۆماو بههيز دهستى بهسهر دا دهگرئ. لهو كاته دا وا رويدا كه سهرهك وهزيران دهستى لهكاركيشابۆوه و پادشا فيكتۆر عه مانويلى سييه م داواى له مۆسۆلىنى كرد كه وهزارهت پيكبهينئ.

مۆسۆلىنى حوكمى گرته دهست و دهسهلاتى تهواوى دايه په رله مان بۆماوهى ساليك بۆ له ناوبردن ئاژاوه و دانانى بناغهى سهقامگيرى ناوخۆ. بهلام مۆسۆلىنى ئه م كارانهى بۆ پته وكردى پارتكهى بهكارهينا و به وتاريكى ئاگرين رهزامه ندى گه له كهى به لای خۆيدا راكيشا به توندى به رهه لستى دوژمنانى كرد، ئه ویش به له ناوبردن بزووتنه وه كانى مانگرتن و به نكردن يان له لايه ن پاشاوه پشتگيرى ليكرا، له راستيدا مۆسۆلىنى هه ولێكى زۆرى بۆ ريخخستنى به ريوه بردن و وشك كردنه وهى زه لكاوه كان و كردنه وهى ريگا و بان دا و ئه ميش واى له به شيك له گه لى ئىتالى كرد كه پشتگيرى بكه ن بۆ بلوكردنه وهى ئاسايش و له ناوبردن ئه و مانگرتنه وى كه شاره كانى ئىتاليائى گرتبۆوه له ئه نجامى جهنگدا.

مۆسۆلىنى تا سالى ۱۹۲۸ ز دا توانى رژيمى حكوم له ئىتاليا له شيوهى ديموكراتيه وه بگورپته سهر شيوهى ديكتاتۆرى روت. له سالى ۱۹۲۳ ز دا توانى وا له په رله مان بكا كه دوو له سهر سبي ئه ندامه كانى له پارتى فاشستى بن. وه له سالى ۱۹۲۴ ز دا توانى له ماتيوئى (Matteotti) سه رۆكى پارتى سۆشاليستى رزگارى ببئ پاش ئه وهى فاشسته كان كوشتيان. وه له سالى ۱۹۲۵ ز دا دهستى

کرده راوانانی ئەو کەسانەى کە سەر بە بزووتنەوەى فاشستى نەبوون لە کارگێڕى حکومەت دەرى کردن وە لە سالى ۱۹۲۸ ز دا رژیمی هەلبژاردنى وەکو راوەرگرتنىکى لێکرد، کە ئەنجوومەنى بالا لیستەیهک بەناو پالئوراوەکان دادەنئ ئەم لیستە دەخریتە بەردەم گەل بۆ دەنگدانیان لەسەریان بە کۆمەڵ.

مۆسۆلینى لەچارەسەر کردنى کیشەى پاپایەتى کەهەر لە سەردەمى کافورەو هەروا مابوو، سەرکەوت وە بینیمان چۆن پاپا رۆمای نەخستە سەر ئیتالیاو وای ئاشکرا کرد کە ئەو بەندکراوە لە فاتیکان وەکو نارهزاییەک بەرانبەر کردەو کەى حکومەتى ئیتالیا. هەروەها پاپا لەو کاتەدا لە وروژاندنى رای گشتى جیهانى کاسۆلیکی دژى حکومەتى ئیتالیا سەرکەوت بۆیە مۆسۆلینى وای بینى کە ئەم کیشەیه چارەسەر بکاو لایەنگرى کلیسای کاسۆلیکی بۆ رژیمی فاشستى بەدەست بێنئ. لە سالى ۱۹۲۹ ز دا پەیمانیکى لەگەڵ پاپا بەست و بەپێى ئەم پەیمانە حکومەتى ئیتالیا دانى نا بە سەرەخۆی دەولەتى پاپایەتى کە فاتیکان دەگریته وە و پاپاش بەرانبەر بەو دانى نا بە حکومەتى ئیتالیا کە رۆمای بچیتە پال.

بەلام لەپرووی پرچەک کردن و ئیستعماری دا مۆسۆلینى ئەوەى بە روالەتى بزووتنەو کەى فاشستى دادەناو خزمەتکردنى سەبازى کردە گشتى و سوپای دووبارە ریکخستەو، بەلام بەرنامە ئیستعمارییهکەى بریتییە لە کۆششکردن بۆ جیبەجێکردنى خەونە کۆنەکەى ئیتالیا، ئەویش دەست بەسەر داگرتنى هەموو کەنارەکانى دەریای ناوهراس و کردنى ئەم دەریایە بە دەریاچەیهکى (ئیتالى).

په‌یدا‌بوونی نازییه‌ت له ئە‌لمانیا و گه‌شه‌کردنی

پاش‌که‌وتنی بنه‌ماله‌ی هۆهنز لۆپن حکومه‌تیکی کۆماری دیموکراتیانه به‌پێی ده‌ستووری قایمار (Weimar) له‌ ساڵی ۱۹۱۹ ز دا له‌ ئە‌لمانیا پیکهات. ئە‌مه‌ یه‌که‌م حکومه‌ته‌ که‌ هاته‌ کایه‌وه‌ به‌پێی ئه‌و بیروپایانه‌ی که‌ وڵسن بلّوی کرده‌وه‌ و له‌پیناوی دا ویلایه‌ته‌ یه‌کگرتوه‌کان چووه‌ جه‌نگه‌وه‌، به‌لام ئە‌م حکومه‌ته‌ نوییه‌ باری شیاوی یۆ نه‌گونجا له‌لایه‌ن هاوپه‌یمانه‌کانه‌وه‌ هیچ به‌زه‌بیان پێدا نه‌هاته‌وه‌ به‌ کۆت و په‌یوه‌ندی بژاردنه‌وه‌ به‌سترا‌بووه‌، وتوشی کیشه‌ی ئابووری ترسناک بوو که‌ وای لیکرد بیهێز بێت له‌ رووی سه‌ربازی و ده‌سه‌لاتی ده‌ره‌وه‌، هه‌روه‌ها جیی ریز لێگرتنی گه‌لی ئە‌لمانیا بوو. پارته‌کان زۆلر بوون و ناکوکی پارتیه‌تی له‌ (رایشستاخ) په‌ره‌ی سه‌ند وای له‌ وه‌زاره‌ته‌که‌ جیا‌جیا‌کانی کرد که‌ یه‌ک له‌دوای یه‌کدا هاتنه‌ سه‌ر حوکم نه‌توانن چاره‌سه‌ری باری ناوخۆی وڵات بکه‌ن.

ئە‌م هۆیانه‌ نیشتمان په‌روه‌ره‌ تونده‌په‌وه‌کان و پارێزگاره‌کانی ئە‌لمانیا‌ی وروژاند وای لیکردن که‌ به‌ره‌هه‌ستی لایه‌نگیره‌کانی کۆماری و حوکمی دیموکراتی بکه‌ن و پشتگیری پارته‌ نه‌ته‌وايه‌تییه‌کان بکه‌ن. گرنگترینی ئە‌م پارتانه‌ (پارتی سۆشیا‌لیستی نیشتمانی) بوو که‌وا ریککه‌وت که‌ له‌دوایدا ده‌ست به‌سه‌ر حوکمدا بگریت. وه‌ له‌ پیاوانی جه‌نگی رابردوو دا لاوه‌کان و هه‌ندێ لایه‌نی پارێزگار پیکهات خه‌لکی بۆلای خۆی راکیشا به‌بیانوی ئه‌وه‌ی که‌ ئە‌لمانیا له‌ جه‌نگی یه‌که‌می جیهانی تی‌ک نه‌شکا، به‌لکو هه‌ندیک کۆمه‌ل له‌ناوخۆدا ناپاکیان کرد (مه‌به‌ستیش جوله‌که‌کانه‌) ئە‌مه‌ش وای کرد خۆی بدا به‌ ده‌سته‌وه‌ و یه‌کگرتنی می‌لله‌ت ئامانجی پارته‌که‌یه‌ و بۆ گه‌راندنه‌وه‌ی پایه‌ی ئە‌لمانیا و ده‌سه‌لاتی پیشوی نیوان ده‌وله‌ته‌ مه‌زنه‌کان هه‌ول ده‌دا. ده‌وری دیار له‌ ریکخستنی ئە‌م پارته‌و پرۆپاگه‌نده‌ کردن بۆی ده‌گه‌رێته‌وه‌ بۆ ئە‌دۆلف هیتلەر (Adolph Hitler) که‌ یه‌کی‌ک بوو لو ئە‌لمانیه‌ نه‌مساویه‌کان و له‌کاتی جه‌نگدا چووه‌ ریزی سوپای ئە‌لمان، به‌لام له‌ سوپادا له‌ پله‌ی عه‌ریفی (Corporal) تینه‌په‌ری. وه‌پاش شه‌ر راگرتنه‌که‌ له‌ سیاسه‌تدا ئیشی کرد و پارتی سۆشیا‌لیستی نیشتمانی ریکخست و له‌ ساڵی ۱۹۲۰ ز دا به‌رنامه‌که‌ی که‌ بوار به‌ گۆران نادات

دانا. تيايدا پارتەكە دانى نەنا بە بېيارەكانى كۆنگرەى ئاشتېوونەوۋە لە پاريس. و داواى يەكگرتنەوۋەى ھەموو ئەلمانىەكانى دەكرد بۆ پېكھېنانى ئەلمانىاي گەورە و گەرانەوۋەى داگىرگە ئەلمانىيە پېشۋەكان و پېچەك كىردنى ئەلمانىاي مەبەست بوو. بېروباوۋەپى سۆشپالىستى جيا لە ماركسىيەتى وەرگىرت و ئاشكرائى كىرد كە دان بەرژىمى پەرلەمانىدا نائى.

لە سالى ۱۹۲۳ ز دا ھىتلەر لەگەل لۆندروڤ رۇڤا لە شۆرپشەكەى ميونخ بۆ گەرانەوۋەى رژىمى ھۆكۈم بەشدار بوو، بەلام ئەم بزۋوتنەوۋەى سەرنەكەوت و ھىتلەر لە ئەنجامى پىلانگېرى لە دژى دەولەت بەند كرا وەى ئەو كاتەى كە لە زىندان بوو بە نوسىنى كىتبە گەرەكەى (خەباتى من) (Mein Kampf) بەسەر بىرد. وەى كاتىك كە ((ئىپرت)) سەرۋكى يەكەمىن كۆمار بوو لە سالى ۱۹۲۵ ز دا كۆچى دواى كىرد سۆشپالىستى بوو، پارتەكانى تر (ھەندىبرگ) يان ھەلېژارد و ھەفت سال بە ھاوكارى كىردن لەگەل پارتە دىموكراتىيەكان بەسەرۋك كۆمارى بەسەربىرد. بەلام پارتى سۆشپالىستى نىشتىمانى ((كەناوى بووۋە پارتى نازى)) پەرەى سەند و ھەندىبرگ لە سالى ۱۹۳۰ ز دا پاىەى راوېژكارى دابوۋە برونىگ (Heinrich Brüning) بۆ قوتاركىردنى كۆمارەكە لە توندرەوۋەكان، بەلام ناكۆكىەكان بوونە ھۆى ئەوۋەى كە ھۆكۈمەت دەست بەسەر ئەنجۈمەنى مىللەت (رايخشتاغ) دانەگىر.

كاتىك كە ماوۋەى سەرۋكايەتى ھەندىبرگ لە سالى ۱۹۳۳ ز دا كۆتايى پىھات. ھىتلەر خۆى بۆ سەرۋكايەتى دانا كەچى برونىگ بۆ لاىنگرى ھەندىبرگى دەركىرد و كۆمەنىستەكان تىلمان (Thälmann) يان ھەلېژارد و ھەندىبرگ ھەم سەرکەوت و ئەمە بووۋە ھۆى بەردەوامبوونى رژىمى كۆمارى لە ئەلمانىا دا، برونىگ لە چارەسەر كىردنى كېشەى ئابوورى گەلىك كۆسپى ھاتە رى بۆيە بېيارى چاككىردنى بارى جوتيارانى دا بە دانانى سىياسەتېكى ئابوورى سەربەستانە كەچى ھەندىبرگ ئەم سىياسەتەى بە زىادەپۆ داناو برونىگى لابرەو راوېژكارىەكەى دا بە فون پاپن (Von Papen) پارتى نازى لەو كاتەدا بوبوۋە

هیتلرکی گه وره وای کرد که ناوهندی وهزارهتهکان شلوق بکات به بهرهلستی کردنی. بویه زوری پینهچوو که دهستی له کارکشایهوهو راویژکاریهکهی درایه فون شلایخر (Von shleicher)، ئەمیش له گهل هیتلهردا هاوکاری کرد و ناوهندی شلایخریان لهق کرد، ناچاربوو دهست لهکار بکشیتتهوه جا ههندنبرگ چاری نهماو هیتلهری بانگ کرد پایهی راویژکاری له کانوونی دووهمی ۱۹۳۳ ز دا پی بهخشی.

هیتلهر راویژکاری ئەلمانیا:

هیتلهر پاش وهگرتنی راویژکاری دهستی دایه ههلبژاردنی تازه بو رایخشتاغ زۆربهی بو پارتیهکهی بهدهست هینا و کهوته بهرهلستی پارتیهکانی تر به تاییهتی پارتی کۆمۆنست و رژیمی دیموکراتیهکهی حکومهتی گۆری بو حکومهتیکی دیکتاتۆری ههندنبرگیش رازی بوو که دهسهلاتیکی دیکتاتۆریانه بۆماوهی چوار سال بداته حکومهتهکهی هیتلهر، که بههوی ئەوهوه توانی ههر بهرهلستیهکی پارتیهتی رۆژنامهگهری کۆمهله و گشت ئەو دامهزراوانه که بهرهلستی پارتیهکهی دهکن لهناویان بهرئ، جۆزیف غوبلز که بهتوانا بوو له پروپاگهنده کردندا یارمهتی دها و بهوهزیر دانراو کهوته بهرهلستیکردنی پارتیهکان و لهناوبردنیان تاکو وای لیهات گشت دامهزراوهکانی دهولت کهوته ژیر دهسهلاتی نازییهکان. دواي هیتلهر روی کرده چهسپاندنی پارتیهکهی و پهیوهندیکردنی به دهولتهوه، وه له سالی ۱۹۳۳ ز دا وای له پارتیهکهی کرد که بهشیکی جیهانهکراوهی دهولت بیت. دواي پهلهمان خۆجییهکانی ههلهشاندوهوه ههر ویلایهتیکی کرده ناوچهیهکی کارگیڕی سهربه حکومهتی ناوهندییهوه. له سالی ۱۹۳۴ ز دا ئەو رایخشتاغهی ههلهشاندوهوه بهو جۆره ئەلمانیاي یهکگرتوو هاته کایهوه و رایخی سییهم دامهزرا. له سالی ۱۹۳۴ ز دا دوو رووداوی گرنگ رویدا که یارمهتی هیتلهریان دا بو چهسپاندنی دهسهلاتهکهی، یهکه میان رزگاربونیان له رۆیم (Ernent Rohm) که یهکیک بوو له سههرکردهکانی نازی وای دهبینی که بزوتنهوهکهی نازی پیویسته لهوه زیاتر توندپهتر بیت وهک ئەوهی هیتلهر دهیویست واباو بوو که دهیهویت

پیلانیك بگيرپى بۇ تيروركردىنى هيتلەر بۇ ئەۋەى شوينەكەى بگريتهۋە، هيتلەر
 و غرنىگ و غوبلز ھاۋىيەشيان لى لى ناۋېردىنى ئەم بزۋوتنەۋە كرىو (رۆيم) يان
 كوشت رووداۋى دوۋەم مردىنى ھندىبرگ و ۋەرگرتنى هيتلەر بۇسەرۋكاپەتى دەۋلەت
 سەرەپاى پاىيەى راۋىژكارى. هيتلەر پاش جىگىربوونى ھوكمەكەى لى ناۋخۇدا،
 روۋى كرىدە رەگەز جەرمانىيەكانى دەرەۋەى ئەلمانىا بۇ راىخى سىيەم و ھەۋلى
 دا نەمسا بخاتە پال ئەلمانىاۋە، پىرۋپاگەندەى نازى لى نەمسادا بلاۋكردەۋە و
 نازىيەكان دەستيان كرىد بە بزۋوتنەۋە دلفۇس (Dalfuss) ى سەرۋك ۋەزىرانىان
 كوشت كە دىرى ئەم بزۋوتنەۋەى بوو، بزۋوتنەۋەكە سەرنەكەۋت، چۈنكە زۆربەى
 نەمساۋىيەكان بەرھەلىستيان دەكرىد و سەرەپاى لايەنگىرى مۇسۋلىنى بۇ ھوكمەتى
 نەمسا، بەرىتانىا فەرەنساۋ چىكوسلۋاكىا لايەنگىرىان لى سىياسەتى مۇسۋلىنى
 دەكرىد. بەلام هيتلەر لى جىياتى سەرنەكەۋتنەكەى لى نەمسادا (سار) ى خستەسەر
 ئەلمانىا لى سالى ۱۹۳۵ز دا ئەمەش سالى راۋەرگرتن بوو لى ناۋچەيەدا بۇ
 بىرپاردانى چارەنوۋس پاش تىپەرىنى پانزە سال بەسەر بەستنى پەيمانى فرساي،
 كاتىك كە راۋەرگرتن ھاتەدى زۆربەى دانىشتۋان دەيانوىست بچنە پال ئەلمانىاۋە.
 هيتلەر لى سىياسەتى دەرەۋەى دا ھەۋلى پىكھىنانى ھاۋپەيمانىكى بەھىزى دا
 بۇ ھاۋكارىكرىد لى گەلىانداۋ ئەۋەى وا لى دەۋلەتى دىموكراتىيەكان بكات كە رىگە
 بدەن ھەرىمەكانى ترى جەرمنى (نەمسا و ھەندى بەشى چىكوسلۋاكىاۋ پۆلەندا)
 بخاتە پال ئەلمانىا، ۋە توانى ئەم ھاۋپەيمانەبدۆزىتەۋە و بارىكى شلۋقى ترسناك
 لى ھاۋسەنگى نىۋان ۋلاتانى پەيدا بكات ھەرۋەكو لى بەشى داھاتوۋ دا دەيىبنىن.

بهشی دووهم

بارودۆخی تورکیا و ئیتران له دوای جهنگی یه که می جیهاندا

تورکیا:

دهولهتی عوسمانی له پال ئه لمانیا به شداری جهنگی یه که می جیهانی کرد له ژیر زه بره ی ئه نوهر و جه مال و ته لهعت و چه ندانی که له ئیتیحادیییه کان وایان ده دی له سه رکه وتنی ئه لمانیا و هاو په یمانه کانی ئاواتیان دیته دی له گێرانه وه ی ئه و مولکانه ی که ده ولتی عوسمانیدا له لیبیا و به لقان له ده ستیان چوو بوو پروپاگه نده ی ئه لمانی کاری خۆی کرد له هاندانی ده وله تی عوسمانی بۆ به شداریبون له جهنگ که هه رچه نده به ریتانیا ویستی وای لئ بکات به شداری جهنگ نه بیست، به لام ده وله تی عوسمانی به شداری له جهنگ کردو به ره لهستی په لاماری به ریتانیای کرد له ده رده نیل و ولاته عه ره بییه کان هه تا کو تای ی ئه و جهنگه کاتی که شه ر وه ستا له نیوان به ریتانیا و ده وله تی عوسمانی له مؤدروس (Mudrus) له ۳۰ تشرینی یه که می سالی ۱۹۱۸ ز دا که که شتیگه لی هاو په یمانه کان چونه ئاوی ده رده نیل و بۆسفوره وه، وه چون هیژیکی سه ربازی له هاو په یمانه کان له ئه سته نبۆل دابه زینن بۆ ده ست به سه ر داگرتنی کاروباری ده وله تی عوسمانی.

کاتی که کۆنگره ی ئاشتبوونه وه له پاريسدا به سترا هاو په یمانه کان سه یری کاروباری ده وله تی عوسمانیان کرد له نیوان خۆیاندا و له گه ل ده وله تی عوسمانیدا په یمانی سیفر (Severs) یان به ست له ۱۰ ی ئابی سالی ۱۹۲۰ ز که ده وله تی عوسمانی تیایدا که رت که رت بوو کوردستان و ئه رمه نستان و نیشتمانی عه ره بی لیکرایه وه و دورگه کانی دۆدیکانیزی لئ داپچرا و درا به ئیتالیا ته راقیای خۆره لات و ئه زمیر بوون به به شی که له یۆنان وه له ئه نجامی ئه و مولکانه یان کۆلیه وه که له ده وله تی عوسمانی ماوه ته وه له میسرو لیبیا و تونس و مه غریبدا. گه رووه ئاوییه کانیا ن خسته ژیر ده سه لات ی ولاتانی هاو په یمانه وه، مافه تاییه تییه کانی ولاته بیانییه کان وه کو خۆی ماوه ئه نادۆل دابه شکرا به ناوچه ی ده سه لات له نیوان به ریتانیا و فه ره نسا و ئیتالیا داو کاروباری دارایی ده وله تی عوسمانیش درایه ده ست لیژنه یه کی دارایی له هاو په یمانه کان بۆ ریکخستنی قه رز و گێرو گرفته داراییه کان.

بزوتنه وهی که مالییه کان:

په یمانی سیقەر به چاو تورکه کانه وه دلته زین بوو. بویه نارېزاییان دهرېری و بهرهلستییان به سه روکایه تی مسته فا که مال پاشا پیشاندا، مسته فا که مال پاشا له سالی ۱۸۸۱ ز دا له سالنیک له دایک بووه و له فیگرکه سه ربازییه که ی دا دهرچووه، نه مجا فیگرکه ی جهنگی له نهسته نبول، دوا ی فیگرکه ی ئه رکان تا به پله ی سه روک روکن دهرچووه، له جهنگی لیپیا دا به شدار بووه له بولگاریاو قه فقاس جهنگاوه له بهرگری گه روو ئاوییه کان و هیرش ی عوسمانی بۆ سوریا به شدار ی کردوه، له دوا ی کۆتایی جهنگ گه پوه ته وه نهسته نبول و به سه رپه رشتیاری سوپای نه دۆل دانراوه که گه یشته ته نه رزوم له باکوری کوردستان هه ولی کۆکردنه وه ی هه موو هیژیکی عوسمانی په رش و بلای دوا، چهند نه فسه ریکی له ده وردا کۆبۆته وه و بانگه کۆنگره یه کی نیشتمانی راهیشت که له نه رزوم به ستر او نوینه ری هه موو لایه کی نه نادۆلی تیا دا ئاماده بوو، کۆنگره یه کی تر له سیواس به ستر. پریاری به شدار بوانی کۆنگره پیویستی راپه رین و وه رگرتنه وه ی ئازادی بوو، مسته فا که مالیان هه لېژارد بۆ سه روکایه تی بزوتنه وه که و نه جوومه نیکیان هه لېژارد بۆ جیبه جیکردنی برپاره کانی که ناو نرا ((نه جوومه نی گه وره ی نیشتمانی)).

به لگه نامه ی نه جوومه نی گه وره ی نیشتمانی:

مسته فا که مال

کاتییک ئه م نه جوومه نه گو یزایه وه بۆ نه نقه ره به لگه نامه ی نه جوومه نی گه وره ی نیشتمانی دانا، که برپانامه ی بزوتنه وه ی نیشتمانی بوو، ئه م به لگه نامه یه ئاشکرای کرد که هه موو ئه و ناوچانه ی که تورک زۆربه ن یه کیتییه ک پیکده هیئت که دابه شبوونی بۆ نییه و ده وله تیکی سه ربه خویی ته وای لی پیکدیت. کاتییک وه زاره تی داماد فرید پاشای له ۵ ی نیسانی سال ی ۱۹۲۰ ز پیکهات که دوژمنی سه ر سه ختی بزوتنه وه ی که مالییه کان بوو، مسته فا که مال ئاشکرای کرد که په یوه ندی له گه ل حکومه تی نهسته نبول برپوه و له نه نقه ره له حکومهت جیا بۆته وه.

ئەو مەترسیانەى كە پۈۋبەپۈۋى توركىيا بۈۋنەۋە مەزىن بۈۋ، يۇنان لە خۇرئالۋا و ئەرمەن لە خۇرەللات و فەرەنسىيەكان لە باشۈۋر، حكۈۋەتى ئەنجۈۋەنى گەۋرەى نىشتمانى رىكخستىنەۋەى سوپاۋ بەرەلستىكردنى دۈژمانى گرتە ئەستۈ لە ۲۰ ى كانۈۋى دۈۋەمى سالى ۱۹۲۱ ز بپپارى دەستۈرىكى تازەى دا كە بە ناۋى ياساى رىكخستى بنچىنەىى ناۋنرا، ۋە بەۋ پپپەش ئەنجۈۋەنى گەۋرەى نىشتمانى بە دەسەللاتى ياسادانان لە قەلەم درا لەۋ ئەنجۈۋەنە سەرۈك ۋەزىرەكان كە نۈپنەرى دەسەللاتى جپپەجپكەرن ھەلدەبژپردرپپ.

ئەمجا حكۈۋەتى ئەنقەرە كەۋتە بەرەلستى كردنى دۈژمانى توركىيا، سوپاكەى توانى ئەرىقان پاپتەختى ئەرمىنىيا داگىر بكات و بەرەلستى كردنى ئەرمەن كۇتاپى پپپەت. لەۋ كاتانەشدا ۋەزارەتى فنزىلۇس رۈخا لە يۇنان و پادشا قۈستەنتىنۇ جارى دۈۋەم ھاتەۋە سەر تەخت (كە لەكاتى جەنگدا تەختى شاھانەى بەجى ھپشتبۈۋ) ئەم رۈۋداۋانە بۈۋە ھۈى گۈرپنى سىاسەتى ھاۋپەيمانەكان بەرانبەر بە توركىيا. فەرەنسا و ئىتالىا لەۋ باۋەرە بۈۋن كە پپۈپستە پەيمانى سىقەر بگۈرپرپت بەۋ پپپەى كە ئەۋ سىاسەتەى بەرەلستى كە (فنزىلۇس) گرتبۈپەبەر شكستى ھپنا بەپۈۋخانى ۋەزارەتەكەى.

ئەمە جگە لەۋەى كە ئەم دۈۋ دەۋلەتە دەيانۈپست بەرەلستى سىاسەتى بەرىتانىيا بكەن كە پەلاماردانەكەى يۇنانى كردبۈۋ بە بەھانە بۇ ئەۋەى دەست بەسەر ئاسىياى بچوكدا بگرت، بپپاردرا بە بەستنى كۇنگرەى ھاۋپەيمانەكان لە لەندەن كە ئەم كۇنگرەپە بەسترا بپپاردرا بە گۈرپنى پەيمانى سىقەر، بەلام بپپارەكانى ئەم كۇنگرەپە دۈۋرۈ درپژى دۈاخرا بۇ كۇنگرەپەك لە پارىس بەسترا لە ۲۴ ى كانۈۋى دۈۋەمى سالى ۱۹۲۱ ز، بەلام يۇنان سۈرۈۋ لەسەر داۋاكارىپەكانى كاتى سوپاكەى لە شەپرى (ئپنۇنۇ) شكنا ناچار بۈۋ كە قاپل بپت بە ناۋبژىكردنى ھاۋپەيمانەكان بەھۈى لپژنەپەك كە پپكى بھپنى بۇ لپكۇلپنەۋەى لەۋ خالانەى كە لەسەرى ناكۇك بۈۋن بە تاپبەتى لە راستۈ درۈستى زۇرپنەى دانپشتۈۋانى ئەزمپر و تەراقپادا، بەرىتانىاش دانى نا بە حكۈۋەتى ئەنقەرەۋ توركەكان قاپل بۈۋن بەمەرچپك سوپاى يۇنانى لى بكشپتەۋە لپى و ھاۋپەيمانەكان جپكەى يۇنان بگرنەۋە تا ئەۋ كاتەى دەنگدان تەۋاۋ دەبپت. بەلام يۇنان بەمە قاپل نەبۈۋ.

جەنگ لەگەڵ یۆناندا:

جەنگ بۆ جاری دووهم لەنیوان یۆنان و تورکەکان بەرپا بۆوه، سوپای تورکی لە زنجیرەیهک شەپدا سەرکەوت و توانی کە یۆنانیەکان لە ئەنادۆل دەرێکات. کاتیکیش سوپای تورکی چوو ئەزمیرەوه سوپای یۆنان لێ ی کشاوهو. تورکەکان لە ماوهیەدا یارمەتیان لە سۆقیەت وەرگرت کە پەیمانی دۆستایەتی و ئاشتی لەگەڵ بەست (لە ۱۶ی ئازاری ساڵی ۱۹۲۱ ز) هەوێها یارمەتیان لە فەرەنسا وەرگرت (لە ۲۱ی تشرینی یەكەمی ساڵی ۱۹۲۱ ز) گەلی تفاقی جەنگیان بۆ بەجێ هێشتن کاتیکی سوپاکە لە کیلیکیا کشاندەوه.

ئەمجارە مستەفا کەمال دواي ئەوێ کە سوپای یۆنانی لە ئەنەدۆل شکاند هەموو هەول و تەقەلای ئاراستەي تەراقیان کرد. زۆر نەمابوو لەگەڵ سوپای بەریتانی بەیهکدا بدەن، بەلام بەریتانیا رێگەیان بە سوپای تورکیا داوو کە تەراقیای خۆرەلات داگیر بکات بە پێچەوانەي پەیمانی سیفەرەوه. شەر وەستاندن هاتە کایەوه لەنیوان تورک و یۆنانەکان لە (مۆدانیا) (Mudania) لە ۱۱ی تشرینی یەكەمی ساڵی ۱۹۲۲ ز.

کۆنگرەي لۆزان:

کاتیکی کۆنگرەي لۆزان بەسترا لە (تشرینی دووهمی ساڵی ۱۹۲۲ ز) دا بۆ نەهێشتنی گێروگرەتی خۆرەلاتی نزیک کۆنگرە نەیتوانی بگاتە چارەسەرێک بەهۆی سوور بوونی لۆرد کرزن نوینەري بەریتانیا و وەزیری دەرەوهي هەرەها لەبەر سووربوونی عصمت پاشا نوینەري تورکیا هەر یەکە لەسەر داواکارییەکانی خۆیان، کۆنگرە دواخرا کاتیکیش دەستی کردەوه بەئیش لەدواي سێ مانگ سێرھۆراس رمبۆلد بالۆیزی بەریتانیا لە تورکیا بوو بە نوینەري بەریتانیا لە جیاتی کرزن، رێککەوتن ساز بوو ئیمزا لەسەر پەیمانی لۆزان کرا لە ۲۴ی تەمموزی ساڵی ۱۹۲۳ ز لەو پەیمانە بریار درا کە تورکیا واز لە هەموو مافەکانی بێنیت لە عێراق و سوریا و فەلەستین و قوبرس و دورگەکانی دودیکانیز و میسرو لیبیا، بەلام باکووری کوردستان و ئەزمیر و ئەرمینیا و وکیلیکیا و تەراقیای خۆرەلاتی و هەموو مافەکانی پێشووی لە ئەستەنبۆل بۆ مایەوه کە بەتەما بوو بەپێی پەیمانی سیفەر لەدەستی دەرێجیت. هەرەها بریار درا بە گۆرپنەوهي دانیشتوانی یۆنانی و تورکی،

ئەو يۇنانىيەنى كەلەنچە توركىدا ھەن بگەپنەو ھەن بۇ يۇنان، لە جياتى ئەوان ئەو توركانەنى كەلەنچە يۇناندا دەژىن بگەپنەو توركىا، ھەروھە بپىارى لابرەنى مافە تاييەتتەكانى بىانى لە توركىادا درا ، بەلام ئەوھى كە تاييەتە بە گەروو ئەوييەكانەو ئەو بپىار درا كە ھەموو كەشتىيە بازىرگانىيەكان بە ئازادى بپايدا بپوات لە كاتى ئاشتى دا و كەشتى ولاتە بى لايەنەكان لەكاتى جەنگدا . ئە و ناوچانەنى گەروو ئەوييەكان پىر چەك نەكرىت .

چاكسازىيەكانى ناوخۆ:

مستەفا كەمال دواى ئەوھى كە لاي كەردەو بە لاي رىكخستنى كاروبارى ناوخۆى ولات لە ۲۹ تشرىنى يەكەمى ۱۹۲۳ ز بانگ راھىشتنى كۆمارى بە شىۋەيەكى رەسمى درا و مستەفا كەمال بە سەرۆك ھەلبىژىردا .

دوايى بۇ جارىكى تر كە دوبارە ھەلبىژىردا يەو دواى تەواوبوونى ماوھى سەرۆكايەتى يەكەم ئەم ئەمجارە بوو بە سەرۆك بە درىژايى ژيانى . خەلافەت دواى ماوھىەكى كەم لە ئاشكرا كەردنى رىژىمى كۆمارى لاپرا . دوا خەلىفەنى بىنەمالەنى عوسمانىيەكان لە ۲۴ ئازارى سالى ۱۹۲۴ ز دا ئەستەنبولنى بەجى ھىشت . وەزارەتى ئەوقاف لاپراو ھەموو ئەو فېرگانەنى كە تاييەت بوون بەو وەزارەتەو خرايە خرايە سەر وەزارەتى مەعارىف ، جكومەت گرنگى دا بە ياساى فېركەردن و بلاوكەردنەوھى لەنىو رۆلەكانى گەلدا . ھەروھە زنجىرەيەك گۆپانكارى گرنگ لە كۆمەلگەنى توركى ھاتە كايەو لەوانە بپىارى ئەنجومەنى گەورەنى نىشتمانى بوو بە جياكەردنەوھى ئاين لە دەولەت دا . ئەمجا بەكارھىنانى پىتى لاتىنى لەجى پىتى عەرەبى (لە سالى ۱۹۲۹ ز) ھەروھە مستەفا كەمال بايەخى دا بە لايەنى ئابوورى ، بۇ ئەم مەبەستەش ھانى بزووتنەوھى پىشەسازى داو بانكەكانى توركىاي كەردەو كە ئەركى دەرەكەردى پارەنى توركى گرتە ئەستۆى خۆى و ھەندى كاروبارى ئابوورى دا بە ھەندى لە كۆمپانىياكان بۇ سوودوەرگرتن لە سەرمايەكانيان ، و بەرى بەرى رۆژنامەنى گرت و چاودىژىكى وردى خستەسەر ئەو كۆمەلەنى كە گومانى دوزمنكارانەيان لى دەرەكەردى لە بەردەم سىياسەتى چاكسازىيەو مستەفا كەمال ئەم جۆرە حوكمەنى ھەلبىژارد چونكە بەھۆيەكى دەزانى بۇ بىيات نانى قەوارەنى دەولەتتىكى تازەنى خاوەن رىيازى سەردەم .

ئەو پرهنسىپانەى (بيروباوەرپانەى) كە بزووتنەوہى چاكسازى پشتى پى بەست

ئەم چاكسازيانەى توركييا لەبەر رۆشنایى پرهنسىپى گشتى ھاتە كايەوہ دوايى كە بەفەلسەفەى كودەتايى توركى ناوئران ئەم پرهنسىپانەش ئەمانەبوون:

يەكەم: رژىمى كۆمارى: كە ئەمە پرهنسىپى رژىمى حوكمى تازەى توركييا بوو.

دووهم: نەتەوايەتى: كە ئەویش پرهنسىپى بەھيژکردنى نەتەوہىيە بە تاييەتى لەپرووى رۆشنبيريەوہ بەگەرپانەوہى بۆ زمان و ميژووى توركى , لە رواللەتەكانى ئەم لايەنە چاكکردنى زمانى توركى و ھەولدانى پاكکردنەوہى لە وشەى بيانى و دامەزراندنى كۆمەللەى ميژووى نەتەوہىيە كە ميژووى توركيای لە چوار بەرگ دا دانا بەپيى ئاراستەى نەتەوايەتى.

سێيەم: عيلمانىيەت: بيروباوەرپى جياکردنەوہى ئاينە لە دەولەت و بەو پيىيە كە ئايين مەسەلەيەكى تاييەتە بۆ خودى كەسە كە خۆى دەگەرپيئەوہ . لە رواللەتەكانى ئەم بيروباوەرپە لابردنى خەلافەت و ھەزارەتى ئەوقاف و تەكيە و پەيرەو كردنى ياساى مەدەنى سويسرى.

چوارەم: ميللەتخوазى: پرهنسىپى يەكسانىيە لەنيوان خەلكداو دان نەئان بەبارى چينايەتى و چەوساندنەوہى چينيىك بۆ چينيىك كە مافى تاييەتى نابيىت ھەبيىت بۆ ھەندئ چين و كۆمەل , ئەمەش لەبلاوكردنەوہى فيركردن و يەكسانى لە پرووى ياسادا دەردەكەويىت .

پيىنجەم: دەولەتبيوون: پرهنسىپى ئابوورى دەولەتە بەو پيىيەى كە ھەموو دەزگايەكى گشتى مولكى دەولەتە , لە ديارترين نموونە بۆ ئەمە وەكو ھيلى شەمەندەفەر كە مولكى دەولەتە و دەستگرتن بەسەر بانكەكان و دامەزراندنى كارگەى حكومى .
شەشەم: كودەتا (الانقلاب): پرهنسىپى پيشكەوتن و سەربەستى بىر و بەگژداچوونى ئەفسانە و پەيرەوكردنى تازەترين بيروباوەرپى زانستى و كۆمەلايەتى و خۆرئاوايىيە , لە رواللەتەكانى ئەم بيروباوەرپە رزگارکردنى ئافرەت و بەشداری كردنيىيەتى لە مەيدانى سياسەت و ئيش كردندا .

توركييا گەلى ھەنگاوى گەورەى نا لەپرووى نيو دەولەتيەوہ , پاىەو شويني خۆى

بههیز کرد بۆ بهستنی کۆنگره‌ی پهیمانی بهلقان سالی ۱۹۳۴ ز بۆ راویژکردنی له کۆنگره‌ی مۆنترو (Montreux) له سالی ۱۹۳۶ ز دا ئاواتی هاته دی به قایل بوونی دهوله‌تان له پرچه‌ککردنی که‌ناره‌کانی ده‌وروبه‌ری گه‌روه ئاوییه‌کان له سالی ۱۹۳۹ ز دا ویلایه‌تی ئه‌سکه‌نده‌روونه‌ی خرایه‌ سه‌ر , له‌هه‌مان سالدا بوو به‌ هاوپه‌یمان له‌گه‌ڵ به‌ریتانیا و فه‌ره‌نسادا به‌لام له‌کاتی جه‌نگی دووه‌می جیهانی چاودی‌ری رووداوه‌کانی ده‌کرد , ده‌یویست سوود له‌ئه‌نجامی جه‌نگ وه‌ربگریت , دوا‌یی که‌وته پال ئۆردوگای خۆرئاوایی سالی ۱۹۳۴ ز.

ئێران

راپه‌ڕینی نه‌ته‌وایه‌تی له‌ئێراندایه‌وه‌ ده‌ستی پێکرد که (جمال الدین الافغانی) بانگی راهیشت بۆ به‌گژداچوونی ئیستعماری ئه‌وروپی له‌ سه‌رده‌می (شا ناصر الدین) که له‌سه‌رده‌می ئه‌مدا ئاژاوه‌ په‌ره‌ی سه‌ند و وای لی‌هات پله‌و پایه‌ی ده‌وله‌ت و مافی نه‌ته‌وه‌ گالته‌یه‌ک بوو به‌ده‌ست کاربه‌ده‌ستانه‌وه‌ وه‌ له‌سالی ۱۸۹۰ ز شا مافی قۆرغکاری توتنی دا به‌ کۆمپانیایه‌کی به‌ریتانی , ئه‌مه‌ بووه‌ هۆی ئه‌وه‌ی که‌ بازرگانه‌کانی توتن له‌ ئێران توشی زیان بن , رای گشتی وروژاند خه‌لک جگه‌ره‌ی نه‌کی‌شابه‌هۆی دوانی جمال الدین الافغانی که‌ داوای لی‌کردن واز له‌ جگه‌ره‌کی‌شان به‌ینن , شا ناچار بو ئه‌و مافه‌ هه‌لوه‌شی‌نێته‌وه‌ , ئه‌م کاره‌ساته‌ بووه‌هۆی جو‌لانه‌وه‌یه‌کی نیشتمانی بۆ به‌ره‌هه‌ست کردنی سته‌مکاری شاو ده‌سه‌لاتی بیانی رک و کین به‌رده‌وام بوو به‌رانبه‌ر به‌ شا تا له‌ سالی ۱۸۹۶ کوژرا , گه‌ل جاریکی تر له‌ سه‌رده‌می (مظفر الدین شا) ئه‌ویش شو‌پشی به‌رپاکرد , چونکه‌ حکومه‌ت به‌رده‌وام بوو له‌ قه‌رز کردن , دوا‌یی شا ناچار کرا به‌ئاشکراکردنی ده‌ستور سالی ۱۹۰۶ ز , ئه‌وه‌ بوو یه‌که‌م ئه‌نجومه‌نی نوێنه‌رایه‌تی بۆ وڵات کرایه‌وه‌ . به‌لام (شا محمد علی میرزا) که له‌دوای مزه‌فه‌ره‌دین هاته‌ سه‌رخه‌ت قینی له‌ژیانی نوێنه‌رایه‌تی ده‌بووه‌و , کاتی‌ک ویستی لای به‌ریت بووه‌ هۆی به‌رپابوونی شو‌پشی سالی ۱۹۰۹ ز , شو‌پشگی‌پان جی‌گای ئه‌ویان گرته‌وه‌ له‌ جیاتی ئه‌و سولتان (احمد میرزایان) دانا , به‌م جو‌ره‌ ژیا‌نی ده‌ستووری گه‌رایه‌وه‌ و ئه‌نجومه‌ن ده‌ستی کرد به‌ کۆبونه‌وه‌کانی .

کاتیک شوږشی روسی بهرپا بوو (سالی ۱۹۱۷ز) بهریتانیه کان دهستان بڼه موو لایه کی ئیران دریژ کرد و ولایتیش له ژیر دهسه لاتیان مایه وه تا کوتایی جهنگی یه که می جیهانی، دواپی له ۱۹۱۹ز ریککه وتن نامه یه کی له گهل ئیراندت به ست که ئیران به پیی ئه وه قایل بوو به ئیش کردنی راویژکاری بهریتانیا له هه موو فرمانگه کانی حکومتدا . به لام ئه م باره هه روا به رده وام نه بوو له م کاته دا (ره زاشاه په هله وی) دهرکه وت که توانی بهنده کانی ریککه وتن نامه ی سالی ۱۹۱۹ز لابه ریټ و گفتوگو له گهل بهریتانیا بکانت هه له گهل یاندا په یمانیک له ۲۶ی شوباتی ۱۹۲۱ز ببه ستیت که بهریتانیا به پیی ئه و په یمانه دانی نا به سه ربه خوپی ئیراندا .

شا که وته چاککردنی باری ژیانی نابووری و کارگیږییه وه، ئه ندازیارانی له ئلمان و ئیتالیه کان به کارهینا، وه به هوی فرمانبه رانی دارایی ئه مریکییه وه کاروباری دارایی حکومتی ئیرانی ریکخست هه روه ها بایه خی دا به لایه نی ئاوه دانییه وه به تایبه تی ریگی هاتووچو به ستنی به شه جیا جیاکانی ئیران به یه که وه وای لیټات شه مه نده رفهر باکووری ئیران له ده ریای قه زوینه وه به باشووره وه ببه ستیت هه . بایه خی دا به بوژانه وه ی نابووری ولات به دامه زراندنی کارگه و هاندانی پیشه سازی و نیشتمانی و به ستنی ریککه وتن نامه ی بازرگانی له گهل ده وله تانی بیانیدا .

به لام له پووی په یوه ندییه کانی دهر وه ئیران په یمانیکی به ست له گهل یه کیټی سؤقیه ت، له سالی ۱۹۲۱ز دا سؤقیه ت به و پییه دانی نا به سه ربه خوپی ئیران و له هه موو قه رز و قولله یه کی پیشوو مافی تایبه تی له بهنده ره کانی و ریگی هاتووچو ریگی شه مه نده رفهر خوښ بووه، له گهل ئه فغانستاندا په یمانیکی به ست سالی ۱۹۲۳ز هه ردوو ده ولت دانیان نا به سه ربه خوپی ئه وی تریان، ئه مجا له گهل تورکیادا په یمانیکی ئاشتی هه میشه یی و بی لایه نی به ست .

ئیران و تورکیا بوون به دوو ده ولت که له خوږه لاتی نزیکدا بایه خیان هه بیټ . وه له ۸ی ته موزی سالی ۱۹۳۷ز په یمانی سعد ئاباد له نیوان تورکیا و عیراق و ئیران و ئه فغانستان به ستر، به پیی ئه م په یمانه ئه م چوار ده ولته بریاریان دا که له نیوانی خویندا له رووی سیاسه تی دهر وه راویژ بکه ن .

بەشى سىيەم

پەيوەندىيەكانى نىو دەولەتان لە نىوان ھەردوو جەنگى
يەكەم و دووھدا ۱۹۱۸ز-۱۹۳۹ز

۱ - پيشەكى:

دواى ئەوھى كە كۆنگرەى ئاشتبوونەوھ نەخشەى تازەى ئەوروپاى برپار لەسەردا، ولاتە سەرکەوتووكان ھەموو ھۆيەكان لە پىناو پاراستنى بارى تازەى نىو دەولەتان ئامادەکرد بۆ ئەوھى ھىچ شتىك نەبىتە ھۆى شيواندى ھەول و تەقەلاى دەولەتە گەرەكان وە بەتايبەتى فەرنسا بۆ ئەوھ دەچوو كە رىگا لە زىادەرۆى ئەلمانىا بگرىت و ھەول نەدات كە سنوورى نىوان پەيوەندى نىوان ولاتان لە نىوان ھەردوو جەنگى يەكەمى و دووھى جىھانى بۆ ئەوھ دەچوو كە كۆشش بكرىت بۆ دۆزىنەوھى دەستەبەرىك بۆ بەردەوامى بارى تازە و پەيرەوكردى

شیوازی ئاشتییا نه لهری په نابردن بۆ جهنگ به مه به سستی گۆرینیک له باری تازه دا , ولاته سه ركه وتوو هكان و بچووكه كان پشتیان به كۆمه لهی نه ته وه كانه وه به ست بۆ پاراستنی ئاشتی جیهانی و ده یانه ویست بییت به كۆرپکی نیوده ولته تی بۆ چاره سه رکردنی ئه و كیشانه ی كه هه ن له نیو ده ولته تاندا , به لام كۆمه لهی نه ته وه كان نه ته وه كان توشی بی هیزی بوو له پرووی هه ندی ده ولته تاندا چونكه نه یده توانی رووبه پرووی گیروگرفته گه وره كان بیته وه به لكو ته نیا بۆ ئه وه ده چوو كه گیروگرفتی سیاسی بچووك چاره سه ر بكات .

۲-هه ول و ته قه لای ده ولته ته گه وره كان له پیناوی ئاشتی نه وروپی دا

ولاته یه كگرتوو هكان له دوا ی جهنگی جیهانی یه كه م زۆر بایه خی به كۆمه لهی نه ته وه كان ده دا , به لام له گه ل ئه وه شدا برپاری له سه ر به لگه نامه ی كۆمه له نه ته وه كان نه دا و به گۆشه گیری مایه وه له به شدار نه كردنی كاروباریدا , بۆیه كۆمه لهی نه ته وه كان رووبه پرووی بیهیزییه کی بنه رته تی بوو له به شدار نه بوونی ئه م ده ولته ته مه زنه . هه روه ها یه كیتی سۆقیه تیش لی ی به دوور بوو تا سالی ۱۹۳۴ ز . به م جوړه كۆمه لهی نه ته وه كان له داكو كیكردنی ئه م دوو ده ولته ته مه زنه بی به ش بوو هه ر له سه ره تای دامه زران دنییه وه .

فه رهنساو كۆمه لهی نه ته وه كان

فه رهنسا وا سه یری كۆمه لهی نه ته وه كانی ده كرد كه هۆیه كه بۆ پاراستنی باری تازه ی ده ولته تان و ده یویست كه م و كورتیه كانی به لگه نامه كه بگۆرپیت تا بتوانیت رووبه پرووی هه ر په لاماردانیکی ئه لمانی یان ده ولته تیکی تر بیته وه كه بیه ویت باری تازه ی بگۆرپیت . فه رهنسا ئاشكرای كرد كه نه به لگه نامه ی كۆمه لهی نه ته وه كان ناوه پۆکی په لاماردان (Aggression) درده خاتو نه ئه و شیوازانیه كه كۆمه لهی نه ته وه كان ده یگریته به ر درژی ده ولته ته په لامارده ركه , وه بۆ ته واو كردنی ئه م كه م و كورتیه سالی ۱۹۲۳ ز په یمانیکی ئاماده كرد به ناوی په یمانی هاریكاری هاوبه شی

(Treaty of mutual assistance) ئەم پەيمانە ئالگوڭپى بەسەرداھات تا كەم و كورتىيەكانى بەلگەنامەى كۆمەلەى نەتەوھەكان چارەسەر بىكرىت ئەوھى تايىبەتە بەپاراستنى يەككىتى و سەرەخۆى دەولەتەنى ھاوبەش لە كۆمەلەى نەتەوھەكان و چارەسەر كەردنى گىروگرفتى نىوان ولاتان بەشىۋەيەكى ئاشتى. ئەم پەيمانە لە ناوھەپۆكەكەى دا ھاتووھە كە ھەر ناكۆكىيەكى نىوان ولاتان پىۋىستەبەناوبىزى يان بە گفتوگۆ چارەسەربىكرىت. وھئەو دەولەتەى كە نايەويىت ھانا بۆ ئەم رىگا ئاشتىيانە بەرىت بە (دەولەتى پەلاماردەر) دادەنرىت , بۆيە ھەر دەولەتەك كە ئىمزاى لەسەر ئەم پەيمانە كەردووھە بەلەين دەدات كە دىنى ئەو دەولەتە پەلامار دەرە كارىكات بەنەسبەت شوپىنى جوگرافى و دەسەلات و تواناى سەبازى. بەلام وھزارەتى پارىزگاران لە بەرىتانىا (كە لەدواى وھزارەتى كرىكارانەوھەات سالى ۱۹۲۴ ز) برپارى لەسەر ئەم پەيمانە نەدا , چونكە نەى دەويست خۆى بىەستىتەوھە بە پەيمانىكى ئەوپوپىيەوھە , وھنەشى دەويست كە رابىكىشرىت بەرەو جەنگىك لەگەل ھەندىك لەدەولەتان كە لەدەرەوھى كۆمەلە نەتەوھەكان دان وھەك وىلايەتە يەكگرتووھەكانى ئەمريكا يان خۆى بخاتە گىروگرفتى دەرەوھى بوارى بەرژەوھەندىيەكانى. بەم جورە پپۆتۆكۆلى جنىف سەرى نەگرت.

بەلگەنامەى لۆكارنۆ:

بارودۆخى نىوان دەولەتان سالى ۱۹۲۵ ز باش بوو دواى زنجىرەيەك لە پەيمانەستەن لەلۆكارنۆ كە ناوئرا بەلگەنامەى لۆكارنۆ. چونكە بارى ئابوورى لە ئەلمانىادا باش بوو بەسەر كەوتنى پرۆژەى داوژ بۆ پيدانى بژاردن. ھەرۋەھا ھەبوونى دوو كەسى بەتوانا و ئاشتى پەرۋەر لە وھزارەتى دەرەوھى فەرەنسى و ئەلمانى كە ئەوانىش ئارستىد برياند (Urusid Briand) و سترىزمان (Streres mann) بوون كە ئەم دوو سىياسىيە لەو باوھەرە دابوون كە دەتوانرىت لىك تىگەيشتن لەنىوان ئەم دوو دەولەتەدا بىكرىت و ناكۆكى لەنىوانىاندا بە گفتوگۆ چارەسەر بىكرىت.

وہزیری دەرہوہی بەریتانی سیرئۆستن تشمبرلن (Sir ousten chamberlain) پشتگیری ئەم لێک تیگەشتنە دەکرد ، چونکە بەرژەوہندی بەریتانیاشی تیدا بەدی دەکرد . ئەلمانیا بەلئنی دا کە بەشداریت لە کۆمەلەی نەتەوہکان و کورسی ھەمیشەیی لەئەنجوومەنەکیدایا ھەبێت وەک دەولەتێکی مەزن . ھەرۆھا بریاری دا کەریگای توندوتیژی نەگریتەبەر بۆ گۆرپینی پەیمانی فرسای ، بەلکو پەنادەباتە بەر گفتوگۆ بۆ چارەسەرکردنی ھەر ناکوکییەک کە روودەدات لەنیوان ئەلمانیا لەگەڵ فەرەنسا و بەلجیکا و پۆلەندە و چیکوسلۆفاکیادا ، فەرەنساش بەلئنی دا کە ئەلمانیا مافی ھەبێت لەداواکردنی گۆرپینی سنووری خۆرھەلاتی ، بەلام بەلین بدات کە سنووری خۆرئاوای کۆتاییەو ناتوانرێت دەستکاری بکریت وەلەئەنجامی بەلگەنامەی لۆکارنۆ ھاریکاری لەنیو دەولەتان ھاتە کایەو لەسیاسەتی ئەوروپیدا تا ئەو گیانە ناوئرا بە (گیانی لۆکارنۆ) .

بەلگەنامەی کیلۆگ:

لە سالی ۱۹۲۸ز دا فەرەنسا پەیمانی بەست لەگەڵ ویلایەتە یەگرتووہکانی ئەمریکادا ناسرا بە بەلگەنامەی کیلۆگ بریان (Kellogg-briand pact) کە ناوہرۆکەکی بریتی بوو لەدانانی جەنگ بە کاریکی نادەستووری و پەنا بۆبردنی بە ناپەوا دابنریت بۆ چارەسەرکردنی ناکوکییەکانی نیوان دەولەتان ھەرۆھا ئەم پەیمانە ناوئرا بە پەیمانی پاريس یان پەیمانی رینەدانی جەنگ ، زۆربەیی دەولەتانی سەرەخۆ لەجیھاندا ئیمزایان لەسەرکرد وە لەوانەییە لەبەر ئەوہ بوبیت ، چونکە ھیچ ئەرکیک بەسەر دەولەتانەوہ نەبووہ بۆ جی بەجی کردنی بیروباوہپی روونەدانی جەنگ ، بۆیە گرنگی ئەم پەیمانە زیاتر تیوری بوو نەک کرداری ، کەچی گرنگە ، چونکە یەکەمجار بوو پەنا بردن بۆ جەنگ بە کاریکی نادەستووری دابنریت ، بەلام ئەم پەیمانە سودیکی بە کرداری نەبوو چونکە ھیچ شتیکی دانەنەبوو لەسەر ئەو دەولەتانەیی کە ئیمزای دەکەن ئەگەر ھاتوو لە

ناوهپۆکی بەندهکان دەرچوون. بەلام فەرەنسا بەمانەش هەمووی نەوێستا بەلکو هەر بەرەدەوام پەڕەوی سیاسەتییکی سەرپەخۆی دەکرد لە دۆستایەتی کردنی ئەو دەولەتە تازانەیی لە ئەوروپادا پەیدا بوون بە مەبەستی پاراستنی باری تازەو بەرھەڵست کردنی هەر ئالوگۆڕییەک لە پەیمانی ئاشت بوونەوەدا. فەرەنسا ئەو سیاسەتەیی گرتەبەر هەر لە ساڵی ١٩٢٠ز کاتیەک لەگەڵ بەلجیکا پەیمانی بەست دژی هەر پەلامار دانێک کە بکریته سەر یەکێ لەم دوو دەولەتە، وەهەمان پەیمانی بەست لەگەڵ پۆلەندە ساڵی ١٩٢١ز وەیکێکی لەگەڵ چیکوسلۆفاکیا و رۆمانیا و یوگسلافا، فەرەنسا لایەنگیری ئەم پەیمانە بوو وەداکوکی لەسەر کرد بۆ پاراستنی ئەم بارە تازەییە لە ناوێراستی ئەوروپادا.

هەلۆیستی ئەلمانیا:

بەلام ئەلمانیا چاوەڕێی گۆڕینی دەکرد لە پەیمانی فرسای بەرانبەر چوونە نیو و بەشداریکردن لە بەلگەنامەیی لۆکارنو و پەیمانی فرسایدا ئەوەی کە تایبەتە بە لیپرسینەوێ جەنگ و بژاردن و دانانی سنوورێک بۆ هیزی سەربازی و کیشەیی سنووری خۆرھەلاتی، بەرھەڵستی فەرەنسا بۆ گۆڕینی سنووری خۆرھەلاتی ئەلمانیا دەگریتهو بۆ پەیمان بەستنی لەگەڵ هەندێ دەولەتی تازە لە ئەوروپا ھەروەکو بینیمان لەو باوەڕدا دابو کە ئەم پەیمانە دەبنە دەستەبەرێک بۆ مانەوێ باری تازە، لە پیناوی ئەوەدا رای گشتی ئەلمانی زۆر بیزار بوو لە مانەوێ کوۆت و پەيوەندی پەیمانی فرسایدا وە بەتایبەتی ئەوەی کە تایبەتە بە بژاردن و چەک دامالین، ئەمە یەکیکە لەو ھۆیە کاریگەرەرانەیی کە حکومەتی ئەلمانیای گۆپی بۆ حکومەتیکی دیکتاتۆری و پەڕەو کردنی سیاسەتییکی (خراب) بۆ رزگار بوون لە کوۆت و پەيوەندی پەیمانی فرسای.

۳ - ئەو گىروگرفتە گرنگانەى پىش پەيدا بوونى بزوتتەوہى نازى لە ئەلمانىادا سەريان ھەلدا:

بژاردن (قەرەبوو):

لەو گىروگرفتەنەى كە پووبەپووى ئەلمانىيەكان بۆوہ لە دواى جەنگى يەكەمى جىھانى كە ھۆى سەرەكى بوون بۆ مانەوہى دوژمنايەتى لە نىوان ئەلمانىا و ھاوپەيمانەكانىدا گىروگرفتى بژاردن سپاردبو بە لىژنەيەكى ھونەرى كە تواناي ئەلمانىا بۆ بژاردن بگريتە ئەستۆى خۆى، لە سالى ۱۹۲۰ز كۆنگرەيەكى لە (سبا) لە بەلجىكا دا بەست كە ريژەى بژاردنى بەم شىوہىە دانا ۵۲٪ بۆ فەرەنسا، ۲۲٪ى بۆ بەريتانيا، ۱۰٪ى بۆ ئىتاليا و ۸٪ بۆ بەلجىكا و ۸٪ بۆ ھاوپەيمانەكانى دى.

لىژنەى بژاردن جاريكى كەش سالى ۱۹۲۱ز كۆبۆوہ و برپارى دا كە ئەلمانىا دەبىت ۲۲ مليۆن دۆلار بدات، ئەم پارەيش گەلى لەو كەمترە كە كليمانسو و لويد جۆرج پيشنياريان كردهبو، كە لە تواناي ئەلمانىا دا نەبوو ئەم بژاردنە بە پارە بدات، ھاوپەيمانەكان قايىل بوون بە بژاردنى خەلوز و بەرھەمى ئاسن و كوتالەوہ، بەلام ئەمە بووہ ھۆى ئەوہى كە خاوەن كارگەكان لە دەولەتە ھاوپەيمانەكان بوروژينيت، چونكە بووہ ھۆى ئەوہى كە بەرھەمەكانيان كەم بفروشرىت. بۆيە ئەم دەولەتانە ناچار بوون بە قستى سالانە پارە وەرەگرن. بەلام ئەلمانىا تواناي دانى پارەى نەبوو بە تايبەتى كە بارى ئابوورى زۆر خراپ بوو لەچاو ئەو بارەى پيش جەنگى يەكەمى جىھانى. بازرگانى دەرەوہى بەرەو كزى ھات و بووہ ھۆى ھەرسەيتانى ماركى ئەلمانى ھەتا واى ليھات نرخەكەى زياتر نەبوو لە نرخى ئەو كاغەزەى كە لىى دروست دەكرىت. بۆيە ئەلمانىا ناچار بوو سالى ۱۹۲۲ز ئاشكرای بكات كە تواناي دانى ئەو بژاردنەى نىيە و داواى لە ھاوپەيمانەكان كرد كە دوو سالى دووا بخەن ، بەريتانيا قايىل بوو ، بەلام فەرەنسا پەتى كرد. بۆوانكارىە دەيوست ئەلمانىا بەزۆر ناچار

بکات بۆ دانى ئەم پارەيە لە سالى ۱۹۲۳ز ھېرشىكى كرده سەر ئەلمانىا داوى ئەوھى لە راين پەپىھە (روھر)ى داگىر كرد كه بووھ ھۆى پەخنە لىگرتن لە لاين بەرىتانياو ئەلمانىاش تورەبوو، بۆيە سالى (۱۹۲۴) گەتوگۆ دەستى پىكرد بۆ چارەسەر كەرنى ئەم گىرو گەرتە، كۆتايى ھات بە دانانى لىژنەيەك بە سەرۆكايەتى مستر داوژ (charies Dawse) يەككە لە شارەزا دارايىيەكانى ئەمريكى، ئەو بژاردنەى دابەش كرد بە قىستى سالانەى كەم كە وردە وردە زياد بکات و تا پارە دانەكە تەواو دەبێت. كە بار بەرەو چاكى پۆيشت سوپاي داگىركەرى فەپەنسى كەشايەوھ.

لەسالى ۱۹۲۹ز قەيرانىكى دارايى جىھانى ھاتە كايەوھ ئەلمانىا داوى كەمكەرنەوھى پارەى بژاركەرنەكەى كرد، لىژنەيەكى ھونەرى پيشنيارى كەمكەرنەوھى پارەى بژار كەرنەكەى بۆ ھەشت مليون دۆلار واتا ھەمان ئەو پارەيەى كە جارى يەكەم دانرابوو، دەولەتە ھاوپەيمانەكان پازى بوون و پەيمانىيان بەست لە لاھى لە سالى ۱۹۳۰ز ئىمزاىان لەسەر كرد. بەم جۆرە گىروگەرتى بژاردن زۆرى نەمايوو كە بە تەواوھتى چارەسەر بکريت. بەلام قەيرانى ئابوورى كۆتايى نەھات ئەلمانىا چى دى پارەى نەدا و سالى ۱۹۳۱ز داوى دواخستنى پارەكەى كرد لە ئەنجامى ئەمەدا بە كۆنگرەيەك لە لۆزان سالى ۱۹۳۲ز بەسترا برپيارى كەمكەرنەوھى بژاردنەكە درا بۆ ھەوت مليون دۆلار ئەگەر ولايەتە يەكگرتووھەكانى ئەمريكا پازى ببێت بە كەمكەرنەوھى قەرەزەكانى لە سەر ھاوپەيمانەكانى، بەلام ولاتە يەكگرتووھەكان بەمە پازى نەبوو، خراپى بارى ئابوورى ھاوپەيمانەكانى ناچار كرد بوەستن لە دانانى قەرەزەكانىيان و ئەلمانىاش وەستا لە پارە دانەوھ، بەم جۆرە گىروگەرتى بژاردن خراپە پشتگوێ، بەلام لە پووى ياساوە لانەبرا و ئەمە ھۆيەك بوو لە ناكۆكى نيوان ئەلمانىا و دەولەتە سەرکەو تووھەكان.

چهک دامالین:

به لام گيروگرفتي گشتي تر که دهوله ته گوره کاني پي هراسان بوو ئه ویش گيروگرفتي چهک دامالین بوو، چونکه ئه م دهوله تانه وایان ههست کرد که ئیتر چی دی ناتوانن بهرده وام بن له خه رجکردن له پیناوی پر چهک کردندا، کونگره ی ئاشت بوونه وه ی تازه برپاریدا که ئه لمانیا پر چهک بکات بو ئه وه ی ئه م کاره ببیته ریخوشکه ر بو ولاتانی تریش. له به لگه نامه ی کومه له ی نه ته وه کانیش دا هاتوو چهک دامالین تا که مترین راده تا بو ئه وه ی ئاسایشی ناوخویی هه ر دهوله تییک دهسته بهر بکات، کومه له ی نه ته وه کانیش ئه رکه دانانی پلانی پیوست بو چهک دامالینی گشتی دابنی، به لام ئه و گيروگرفته چاره سهر نه کراو بووه یه کئ له وه یانه ی که ناکوکی له نیوان دهوله ته گوره کان دروست بکات. دهوله ته کان توانیان ته نیا راده بو هیزی ده ریایی دابنن، له کونگره ی واشنتوندا له سالی ۱۹۲۲ز ئه م پینچ دهوله ته (به ریتانیا، ولایه ته یه کگرتوووه کانی ئه مریکا و یابان و فه رهنسا و ئیتالیا) به پیی ریژه یه کی دیاریکراو بیئت، وتویژی کونگره به ئه نجام نه گه یشت له بواری که شتی سووکی جه نگیه وه، برپاره کانی کونگره ی واشنتون ماوه که ی دریژ کرده وه بو سالی ۱۹۳۷ز به لام پیشبرکئ له پیناوی پر چهک کردندا له وشکانی و له ده ریادا هه ر له سالی ۱۹۳۵ز دهستی پیکرد و کونگره ی نیوده وله تیش له پرووی چهک دامالینه وه سهر نه که وت، کاتییک پارتی نازی هاته سهر حوکم سالی ۱۹۳۳ز ئه لمانیا به خیرایی هیژه کانی وشکانی زیاد کرد. به م جوړه پرۆژه کانی چهک دامالین سهری گرت.

پرسیاره‌کانی به‌ندی شه‌شهم

- ۱ - ئه‌و ده‌وله‌ته تازانه کامانه‌ن که له ئه‌وروپادا په‌یدا بوون دوا‌ی جه‌نگی یه‌که‌می جیهانی.
- ۲ - ئه‌و گیروگرفته ئابووریانه کامانه‌ن که له دوا‌ی کۆنگره‌ی ئاشتی له پاریسدا ده‌رکه‌وتن.
- ۳ - گرنگترین برپاره‌کانی په‌یمانی ق‌رسای بژمی‌ره ئه‌و ره‌خانه چین که ئاراسته‌ی کراوه.
- ۴ - یاسای کۆمه‌له‌ی نه‌ته‌وه‌کان له جنیڤ چۆن بوو به ریخراوی نه‌ته‌وه یه‌گرتووه‌کان به‌راورد بکه.
- ۵ - هۆیه‌کانی په‌یدا‌بوونی بزووتنه‌وه‌ی فاشی کامانه‌ن؟ تایبه‌تییه‌کانی ئه‌م بزووتنه‌وه‌یه چییه؟
- ۶ - بۆچی ولاتی رۆژئاوا به شیوه‌ی لاواز ده‌رکه‌وتن له نیوان هه‌ردوو جه‌نگی یه‌که‌م و دووه‌می جیهانی.

نا		به ربه ره کانی	منافسه
نازاديوخوزان	الاحرار	بئى ئامان	الجارف
نازووخه-نازووقه	مؤونه	به رپرس	مسؤول
ئاوات	طموح	باكوور	شمال
ئاميرى ورد	الالات الدقيقه	باشوور	جنوب
ئەنسكلۆپىدىا	الموسوعة (دائرته المعارف)	باحگر	الجابى
هه لاوسان	التضخم	به لگه نه ويست	بتاكيد
ئاموژگا	معهد	بيروباوهر	المعتقد
ئوقيانووس	المحيط	باوهر	العقيده
ئاگادارى	اعلان	بنچينه	المنشأ اساس
ئاستان-ولايت	ولايه	بنه چه	الاساس
ئاووكو-ئەستىلك	الحوض	بوار	المجال
ئەزموون	التجربه	به خاوهرن بوون	التملك
ئاميرى فريين	الالات الطائره	بالوون	المنطاد
ئەبونا	الاب	بئى تهل	اللاسلكى
ئەستىره گه روكه كان	الكواكب السياره	بووژانه وه	الانتعاش
ئەندامى	العضوى	بالاده ست	المهيمن-المسيطر
ئاويته يى	التركيبى	به رىابوون	قيام-اشعال
ب			
به ره له ستي كردن	مقاومه	به كاربردن	الاستهلاك
به رپوه بردن	الادراه	به كارخستن	لتشغيل
بانگ راهيشتن	اعلان (للحرب والسلام)	پ	
به لگه نامه	الوثيقه-الميثاق	پادشا	الملك
بريكار	الوكيل	پادشايه تى	الملكيه

به لَين	وعد	پادشاويسته كان	الملكيون
بودجه	ميزانيه	پيشبركئ	المسابقه
باچ	خريبه	په شيوى	الاضطراب
بژاردن	تعويض	پايه	منصب
بئى لايه ن	حياد	پرچه ك	تسليح
بنه ما	مقومات- اصول	پيكدادان	اصطدام
پيشنيار	اقتراح	تيچوون	الكفه
يا به ند	متعلق- مرتبط	ته شى	مغزل
پيناسه	تعريف	ته ون	نول
يا يوږ- كه شتى	باخره	تازه بابته	البدعه
په يمان	حلف	توژينه وه	البحث
په يمان به ستن	التحالف	توژينه ر	الباحث
پيوهر	مقياس	توخم	عنصر
پيوان	قياس	تاقىگه يه	التجريبى
په ره سه ندن	تطور	ته نه ئاسمانيه كان	الاجرام السماويه
په يدايوون	نشوو	ته نگه به ره ئاوييه كان	المضاييق المائيه
يوژشت	اعتذار	ته بابى	ائتلاف
پيكه نيناوى	الفكاهى	ج	
پيداويست	مستلزمات- متطلبات	جقه	تاج
يال ه يه ستو	الخط	جه نگ	حرب
پيكتوت	المصل	جقات	نقاب
په روه ردكار	المربى	جوولينه ر	محرك
پيلان	الدسيسه	جه نجال	ازدحام

پیسپوری	الاختصاص	چ	
پهیدابوون و گه شه کرد	النشوو والارتقاء	چهرخ	عصر
پیشه نگ	الطلائع- البوار	چوونه پال	انضمام
په لاماردان	الاعتداء	چوارقوئی	الرباعی
په نابهر	اللاجئ	چه قی گه ردوون	مركز الكون
ت		چاکه خواز	المصلح
تیچکرژان	الاشتباک	خ	
تیچکشان	الفشل- الاندحار	خواست	الاراده
تخوب	حدود	خاوهن مافه تاییه تییه کان	اصحاب الامتيازات
توقاندن	الارهاب	د	
توقینه ر	رهیب	دانان	تشریع
ته وزم	تیار	داکوکی	تدعیم- تعجید
ته یکه ری	سریح	داخوونی	ادخال
داریژگی یادگاری	النصب التذکاری	دووناکبیر	مفکر- میقف
دهست تیوه ردان	التدخل	دینمایی	الارشاد- التوجيه
دامرکاندنه وه	القمع- الاخمداد	ده گه ز	الجنس- العنصر
داگیرکه ر	المحتل- المستعمر	راسته قینه	الواقعی
داگیرکه	المستعمره	ده چه له ک	الاحصل- الوراثة
دادوهری	القضاو	دیژه	النسبه
دادگا	المحکمه	ز	
دوولایه ن	الثنائی	زه لکاو	مستنقم
دهسته به ری	الضمان	زوریه ی	الاكثریه
دزایه تی	التناقض	زیاده یوی	التطرف- المغالاه

ده مارگیری نه ته وهی	التعصب القومي	زه بر	الاثر
ده سه لات	السلطه- النفوذ	ژ	
ده مه ته قی	المناقشه- المجادله	ژیار	الحضاره
ده سته	هیئه	ژییری	العقل
ده ست و پیوه ند	الاتباع	س	
درکندن	التصريح	سه ر ژمیر	الاحصائیه
ر		ستوون	العمود
ره ش بین	المتشائم	سه رکیش	المغامر- الطائش
ره شه گرانه تا	التيفوس	سیما	الطابع
راسته وخو	المباشر	سی به رو	الحمی الصفراو
ریباز	المذهب-الاتجاه	سکالا	الشکایه-العریضه
ریککه وتن	الوفاق-الصلح	سه رده م	العصر-العهد
ره وره وه	العجله	سرپیون	السبات
راویژکار	المستشار	ش	
راویژکردن	استشاره	شیوه	الصفیه-الشکل
ره وکردن	الهجره	شه روه ستاندين	الهدنه
روویه ر	المساحه	شوینه وار	الاثار
رافه	شرح	شکومه ندی	الکرامه
راپا	متردد	ف	
روالته	مظهر	فه رماندار	حاکم (سیاسی)
فیترگه	المدرسه	که لویه ل	البضائع
فشار	الضغط	کاریگه ری	تأثیر
فه رمانگه	الدائره	که ش	الجو
فریاکه وتنی به رای	الاسعاف الاولیه	کیشه ی مانه وه	تنازع البقا

فہ لسه فہ ی ئاویته یی	الفلسفہ المركبہ	کہ لہ کردن	تکدیس
ک		کوتان	تطعیم
کۆر	مجلس	گ	
کہ مہینان- کورتهینان	العجز	گوشراو	العصیر
کۆتایی پیہینہر	الحاسم	گہنجینہ ی چاک	مخزن الاسلحہ
کایہ	المجال	گرانہ تا	التیفوئید
کہ قر (تاویر)	الصخر	گالته جاری	السخریہ
کۆرہو	موکب	گہ شبین	المتفائل
کۆشک	بلاط- قصر	گہ شہ سہ ندن	الارتقا
کۆمپانیا	الشركہ	گہ شہ کردن	النمو- التطور
کہ نارگرتوان	المحافظین	گفتوگو	المفاوضات
کۆمار	الجمهوریہ	گرنگ	مہم
کۆماروئیستہ کان	الجمهوریون	گوشہ گیری	الانعزال
کہ نداو	الخليج	گوزارشت	التعبير
کۆمہ لئاسی	علم الاجتماع	گہ ف	الانذار - التهديد
کہ لاوہ	انقاچ	گومہ ز	القبہ
کہ وانہ یی	القوس	گہ ردوون	الکون
کہ نار	الساحل	گہ لالہ نامہ	اللائحہ
کۆیلہ	الرق	گہ رد	جزئ
کہ شتیوانی	الملاحہ	گہ ردیلہ	ذره
کہ مینہ	الاقليہ	گہ لہ کہ شتی	الاسطول
کاردانہ وہ	رد الفعل	ل	
کیشوہر	القارہ	لاگیری	تایید
کہ شتی	السفینہ	لایہ نگر	مؤید - منحاز

کیشه	القضيه	له راده به در	فضيع
کپ کردن	القمع - الاخمد	له خوږوردن	الايتار
له مپه ر	حاجز	وتوويژ	المناقشه
م		هـ	
ماوه	مدى - خلال	هاڤرکي	المسابقه
مه يله وگه رم	الدافئ	هه مبه رى	التوازن
ماڤى تاييه تى	الامتياز	هه لگه رانه وه	الانقلاب
مه يدانى ئيش	حيز العمل	هه لکوتان	غاره
مه کۆ	المکوک	هه لپه رست	الانتهازى
مّل په رپچن	المقص	له هه لويست	الموقف
مولکدارى	التملك	هه ست پيکراو	المحسوس
		ن	
هۆز	العشيره		
نۆکه ند	القناه	هاريکارى	التعاون
نه مان	اضمحلال - فناء	هيول	الهدو
ناره وا	التعسف	هاوهيز	المتكافئ
نياز	مراد	هه رزن	الدخن
ناکۆکى	النزاع	ى	
ناوه ند	الوسط	ياسا	القانون
نه ته وه يى	القومى	ياساى کيش کردن	قانون الجادبيه
داب ونه ريت	القوميه	يه که	وحده
نه شته رکارى	التقاليد	ياداشت	مذکره
نوڤخواز	العمليات الجراحيه		
نائه ندامى	المجدد		

		لاعضوى	نىگار
		رسم	ناوازه
		الارساليات	نىردراوه
		التنشييره	مژده دهره كان
		المندوب السامى	نوينه رى بالآ
			و
		اثاره	و پروژاندى
		انتباه - تنبيه	ورىابونه وه
		الادب	ويژه
		الطاقة	وزه

لاپەرە	بابەت
۶۲ - ۴	بەندى يەكەم: دۆزىنەوۈ جوگرافىيەكان وچاكسازىيە ئايىنيە وسەردەمى شۆرشى فەرەنسى.
۱۰۲ - ۶۳	بەندى دووۈم: شۆرشى پيشەسازى وکۆپانكارىيە ئابورى و كۆمەلايەتيەكان .
۱۳۰ - ۱۰۳	بەندى سىيەم: بزوتنەوۈى نەتەوايەيى لە ئىتاليا وئەلمانىا ونەمسادا.
۱۵۸- ۱۳۱	بەندى چوارەم: ئىستىعمارى نوى لە خۆرەلاتى نزيكدا.
۱۷۳ - ۱۵۹	بەندى پىنجەم: جەنگى يەكەمى جىهانى.
۲۰۷ - ۱۷۴	بەندى شەشەم: كۆرپانە گشتىيەكان لە نىوان ھەردوو جەنگى يەكەم و دووۈمى جىهانى.

This image shows a single sheet of bright yellow paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There is no handwriting or other markings on the paper.

Blank lined paper for writing.